

ACADEMIA DE ȘTIINȚE A MOLDOVEI
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA

DE

ISTORIE
A MOLDOVEI

Nr. **4** (104)
octombrie - decembrie
2015

Chișinău, 2015

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDACȚIA:

Gheorghe COJOCARU, dr. hab. conf. univ. (*redactor-șef*)
Ion ȘIȘCANU, dr. hab. prof. univ. (*redactor-șef-adjunct*)
Constantin UNGUREANU, dr. conf. univ. (*secretar responsabil*)

Redactor: Ion NEGREI
Tehnoredactor: Vera BOSTAN

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nicolae CHICUȘ, dr. conf. univ.
Gheorghe CLIVETI, dr. prof. univ. (România)
Ovidiu CRISTEA, dr. prof. univ. (România)
Demir DRAGNEV, dr. hab. prof. univ., membru coresp. al AȘM
Nicolae ENCIU, dr. hab. conf. univ.
Academician Andrei EȘANU, dr. hab. prof. univ.
Gheorghe NEGRU, dr. conf. univ.
Stella GHERVAS, dr. prof. univ. (Franța)
Victor IȘCENKO, dr. conf. univ. (Rusia)
Paolo MALANIMA, dr. prof. univ. (Italia)
Academician Ioan-Aurel POP, dr. prof. univ. (România)
Igor ȘAROV, dr. conf. univ.
Anatol ȚĂRANU, dr. conf. univ.
Ion VARTA, dr. conf. univ.

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de redacție.

© Institutul de Istorie al AȘM

SUMAR

IN MEMORIAM

EUGENIU RUSSEV, OMUL ȘI SAVANTUL ÎN CONTEXTUL EPOCII SALE (100 DE ANI DE LA NAȘTERE)	5

STUDII

Șarolta SOLCAN, REALITĂȚI DEMOGRAFICE DIN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ÎN DOCUMENTELE TRANSILVĂNESE ALE EPOCII	12
Luminița DUMĂNESCU, PROVOCĂRI CONTEMPORANE ÎN DEMOGRAFIA ISTORICĂ - BAZELE DE DATE ȘI STUDIILE DE POPULAȚIE	36
Ștefan PURICI, BUCOVINA LA ÎNCEPUTUL STĂPÂNIRII HABSBURGICE	49
Vlad MISCEVCA, LEGĂTURILE DOMNULUI FANARIOT ALEXANDRU YPSILANTI CU IMPERIUL HABSBURGIC ÎN ULTIMUL SFERT AL SECOLULUI AL XVIII-LEA	62
Constantin UNGUREANU, EVOLUȚIA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI DIN BUCOVINA: DE LA ACADEMIA TEOLOGICĂ DE LA PUTNA LA UNIVERSITATEA DIN CERNĂUȚI	81
Игорь ЛЫМАН, Виктория КОНСТАНТИНОВА, БЕССАРАБСКИЙ ИСТОРИК ИВАН ХАЛИППА – ЛЕКТОР И ЗАВЕДУЮЩИЙ БЕРДЯНСКИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КУРСОВ	100
Daniela ȘIȘCANU, PROPAGANDA SOVIETICĂ PRIVIND SEMNAREA PACTULUI MOLOTOV – RIBBENTROP	120

DOCUMENTAR

Dinu POȘTARENCU, ȘCOLI PAROHIALE ÎN BASARABIA LA 1862	129

ISTORIE LOCALĂ

Serghei TABUNCIC, NEAMUL PURCEL ÎN TRECUTUL CHIȘINĂULUI	140

RECENZII

IOAN BOLOVAN, „PRIMUL RĂZBOI MONDIAL ȘI REALITĂȚILE DEMOGRAFICE DIN TRANSILVANIA: FAMILIE, MORALITATE ȘI RAPORTURI DE GEN”	157

Nicolae ENCIU

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ 240 DE ANI DE LA ANEXAREA BUCOVINEI	162

Constantin UNGUREANU

CONTENTS

IN MEMORIAM

EUGENIU RUSSEV, THE MAN AND THE SCIENTIST IN THE CONTEXT OF HIS EPOCH (100 YEARS SINCE THE BIRTH)	5

STUDIES

Șarolta SOLCAN, DEMOGRAPHIC REALITIES IN THE ROMANIAN COUNTRIES OF THE SEVENTEENTH CENTURY IN THE TRANSYLVANIAN DOCUMENTS OF THE EPOCH	12

Luminița DUMĂNESCU, CONTEMPORARY CHALLENGES IN HISTORICAL DEMOGRAPHY - DATABASES AND POPULATION STUDIES	36

Ștefan PURICI, BUKOVINA AT THE BEGINNING OF HABSBURG RULE	49

Vlad MISCHEVCA, THE LINKS OF PHANARIOT RULER ALEXANDER YPSILANTI WITH HABSBURG EMPIRE IN THE LAST QUARTER OF THE EIGHTEENTH CENTURY	62

Constantin UNGUREANU, THE EVOLUTION OF EDUCATION IN BUKOVINA: FROM THE THEOLOGICAL ACADEMY OF PUTNA TO THE UNIVERSITY OF CZERNOWITZ	81

Игорь ЛЫМАН, Виктория КОНСТАНТИНОВА, BESSARABIAN HISTORIAN ION HALIPPA - LECTURER AND HEAD TEACHER OF THE TRAINING COURSES IN BERDYANSK	100

Daniela ȘIȘCANU, SOVIET PROPAGANDA ON THE SIGNING OF THE MOLOTOV - RIBBENTROP PACT	120

DOCUMENTARY

Dinu POȘTARENCU, PAROCHIAL SCHOOLS IN BESSARABIA IN 1862	129

LOCAL HISTORY

Serghei TABUNCIC, PURCEL FAMILY IN THE PAST OF CHISINAU	140

REVIEWS

IOAN BOLOVAN, "WORLD WAR I AND DEMOGRAPHIC REALITIES IN TRANSYLVANIA: FAMILY, MORALITY AND GENDER RELATIONS"	157

Nicolae ENCIU

SCIENTIFIC LIFE

SCIENTIFIC CONFERENCE 240 YEARS FROM THE ANNEXATION OF BUKOVINA	162

Constantin UNGUREANU

IN HONOREM

EUGENIU RUSSEV, OMUL ȘI SAVANTUL ÎN CONTEXTUL EPOCII SALE (100 DE ANI DE LA NAȘTERE)

Pe parcursul a circa patru decenii postbelice, istoricul și filologul Eugeniu Russev, intelectual de o deosebită erudiție și aleasă educație, membru corespondent al Academiei de Științe a Moldovei, era cunoscut drept un savant notoriu, autor al unor prestigioase lucrări științifice în domeniul istoriei culturii medievale din Moldova, îndrumător al tinerilor cercetători, era considerat drept unul dintre fondatorii și organizatorii științei academice.

Personalității lui Eugeniu Russev i se potrivesc cuvintele scrise de cronicarul Miron Costin, unul din protagoniștii operelor sale, despre un boier moldovean, pe care îl compară cu înțelepții Antichității: *„Omu de miratu la întregiia lui de sfaturi și de înțelepciuni, cât pre acele vremi de abia de era pemântean de potriva lui”*.

În cele ce urmează vom încerca să punctăm traseul vieții și activității savantului, bazându-ne pe memoria unuia dintre autorii acestui articol și pe materiale de arhivă, depistate de celălalt.

Eugeniu Russev s-a născut la 24 decembrie 1915 în sudul Basarabiei, în satul Cubei, județul Akkerman (Cetatea-Albă, astăzi raionul Bolgrad, regiunea Odessa, Ucraina), în familia unui învățător (numit oficial „narodnii ucitel”) – Mihail Russev și a soției sale – Ana. În 1917 Mihail Russev devine director (comisar) al cooperativelor județului Akkerman, numit în această funcție în timpul Guvernului Provizoriu al Rusiei, păstrând-o și în timpul Republicii Democratice Moldovenești. După 27 martie 1918 activează în componența Comisiei Agrare a Sfatului Țării. Dar la începutul anilor 1920, în urma unor neînțelegeri în conducerea cooperativelor pe care le administra, M. Russev își pune capăt zilelor, fapt care l-a marcat profund pe feciorul Eugeniu. Un timp el neglijează învățătura, dar apoi înțelege că doar prin cunoștințe își poate croi un drum în viață.

În 1934 Eugeniu Russev a absolvit cu succes Liceul nr. 5 de băieți din Chișinău și, în același an, s-a înscris la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității din București, la specialitatea „Istoria slavilor”. În februarie 1939, susține teza de licență cu calificativul *magna cum laude* și este angajat în calitate de șef al

Bibliotecii Catedrei de slavistică a Universității. Totodată, se înscrie la doctorat, conducător științific fiindu-i renumitul istoric român Petre P. Panaitescu, viitorul rector al Universității și apoi deținut politic în primii ani ai regimului comunist. Lucrul asupra tezei „Relațiile moldo-polone în primul sfert al secolului al XVI-lea” a continuat până în noiembrie 1939, când tânărul doctorand este încadrat în armata, la Școala de ofițeri în rezervă din or. Bacău. Nu reușește însă să absolve cursurile, deoarece, în urma ocupării Basarabiei de către Uniunea Sovietică la 28 iunie 1940, este nevoit să se întoarcă la Chișinău, unde locuia mama sa. Tânărul învățăcel s-a despărțit pentru totdeauna de lumea universitară elitară românească, de profesorii săi notorii și de colegii de facultate, intrând într-o societate necunoscută lui, ghidată de legile antiumane ale „dictaturii proletarietului”.

La Chișinău, pe parcursul a jumătate de an nu-și găsește un loc de muncă constant și doar la 5 martie 1941 este angajat instructor-traducător de „limbă moldovenească” la Comisariatul Învățământului Public („Norodnik”) al RSS Moldovenești. La 5 august 1941, în zilele când Armata Roșie părăsea Chișinăul, Eugeniu Russev, mobilizat în unitățile de muncă numite „Trudarmia”, este dus în spatele frontului (la acea etapă, basarabenilor nu li se acorda încredere de a purta arma). Este repartizat la muncă în calitate de îngrijitor de animale la diverse ferme colhoznice din regiunea Rostov, apoi din Kirghizstan.

La începutul războiului sovieto-german, Comisariatul Învățământului Public al RSSM, împreună cu instituțiile din subordine – Institutul Pedagogic și Institutul de Istorie, Economie, Limbă și Literatură – au fost evacuate în or. Buguruslan (reg. Orenburg, RSFSR). La începutul anului 1943, Comisariatul respectiv începe să traducă manuale pentru școlile moldovenești, în eventualitatea revenirii puterii sovietice în RSSM. În această activitate, la 11 februarie 1943, este încadrat și E. Russev, fiind rechemat din Kirghizstan. Apoi, la 5 mai al aceluiași an, este transferat în funcția de cercetător științific superior la Institutul de Istorie, Economie, Limbă și Literatură, având drept sarcină de lucru elaborarea unui abecedar pentru adulți. La începutul anului următor, lui i se alătură în calitate de coautor Nicolae Corlăteanu, absolvent al Universității din Cernăuți, până atunci mobilizat și el la muncă la uzinele din Munții Ural. Abecedarul elaborat de aceștia este publicat la Chișinău, în 1945.

În toamna anului 1944, Eugeniu Russev, împreună cu institutul unde activa, se întoarce la Chișinău. Aici el este solicitat atât ca filolog, cât și ca istoric. Dacă în calitate de filolog continuă să participe la elaborarea programelor și manualelor de „limbă moldovenească”, ca istoric el este angajat la elaborarea lucrării de sinteză „Istoria Moldovei”, în calitate de autor al compartimentelor consacrate culturii medievale a Țării Moldovei. În 1949 a fost publicată pentru discuții prima variantă (macheta) acestei cărți, iar în 1951 apare de sub tipar primul volum al sintezei. În anii 1948–1951, E. Russev este doctorand fără frecvență la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a URSS. Teza cu tema „Cronica lui Grigore Ureche – monument al ideologiei feudale din Moldova secolului al XVII-lea” (în limba rusă), conducător științific – profesorul Lev Cerepnin (viitor academician), este susținută cu succes în primăvara anului 1952 în cadrul

institutului respectiv. Consiliul Științific al instituției nu doar decide să-i acorde competitorului titlul de candidat (în prezent, doctor) în științe istorice, ci și recomandă autorului să prezinte repetat lucrarea pentru a fi susținută în calitate de teză de doctor (în prezent, teză de doctor habilitat), deoarece corespundea unui asemenea nivel științific.

La Chișinău, această înaltă apreciere științifică a tezei lui Eugeniu Russev a stârnit invidia și resentimentele unor istorici mediocri, dar și a unor slujitori fideli ai regimului, cât și a organelor de partid, care nu puteau accepta ca fiul unui fost deputat al Sfatului Țării, persoană cu „studii burgheze”, școlită de profesori „dușmani ai democrației populare” (la acel moment, mentorul său, academicianul P. P. Panaitescu era deținut politic), ar putea deveni primul doctor în istorie din RSSM. Să nu uităm că pentru Basarabia, anii 1949–1951 erau o perioadă de teroare stalinistă (o ediție locală a represiunilor sovietice din 1937–1938).

În asemenea circumstanțe, Igor Svedov, șef de secție la ziarul „Sovietskaia Moldavia”, îndeplinește cu mult zel o comandă „de sus”, publicând articolul „Istoria unei disertații”, în care Eugeniu Russev este prezentat drept exponent al tineretului burghez („de aur”) din București, care a ascuns că părintele său era un antibolșevic, iar el l-a proslăvit în teza sa pe boierul Grigore Ureche, feudal exploatator și „dușman al poporului”, adversar al prietenilor poporului moldovenesc cu cazacii zaporojeni.

În cadrul unei adunări de partid, convocată cu această ocazie, la Institut, și condusă de înalți funcționari de partid ai Comitetului raional și ai Filialei Moldovenești a AȘ a URSS, E. Russev a fost supus unei acțiuni de ponegrire, fiind acuzat că ar fi „ascuns” identitatea sa de fiu al unui contrarevoluționar. Încercările colegilor de a-l susține erau respinse cu vehemență prin vociferări: „Nouă nu ne trebuie Russevi!”, „Ce, nu credeți partidului?!” etc¹.

Drept urmare, Eugeniu Russev este exclus din partid, iar la 26 septembrie 1952, este concediat din Institut sub pretextul că este necesar de a fortifica studierea perioadei sovietice, specialiștii în studierea epocii medievale fiind declarați inutili.

Articolul din „Sovietskaia Moldavia” și materialele așa-numitei „discuții” au fost expediate la Moscova în Comisia Superioară de Atestare a Ministrului Învățământului Superior al URSS, care îl privează pe E. Russev de titlul de candidat în științe. Russev se adresează cu o plângere către Sovietul Suprem al URSS, prin care respinge toate acuzațiile ce i se aduceau. Dar plângerea, fără a fi examinată, este readresată conducerii Filialei Moldovenești a AȘ a URSS².

Concomitent cu pierderea serviciului, în condițiile în care putea oricând fi arestat, Eugeniu Russev, pentru a o proteja pe soția sa, Natalia Ostianu, pro-

¹ I. A. Levit, *Vospominania o Moldavskoi Akademii Nauk i ego pervom prezidente Ia. S. Grosule. Tiraspol*, 1914, p. 228–229.

² Arhiva Științifică Centrală a AȘM, Fond 37 „E. Russev”. Tot acolo se păstrează și ziarul cu articolul lui Igor Șvedov.

fesoară la un colegiu, și pe rudele sale, inițiază procedura de divorț și împreună cu mama sa Ana se stabilesc într-o cămăruță în casa unui prieten, sursă de existență servindu-i doar onorariile primite pentru diferite traduceri, în mod special pentru „Dicționarul ruso-român”, editat împreună cu Nicolae Corlăteanu la Moscova și înalt apreciat de specialiști³.

Moartea lui Stalin (1953) și apoi Congresul al XX-lea al PCUS (1956) au fost percepute de E. Russev ca o rază de lumină în destinul său.

Într-adevăr, în scurt timp, o comisie a Comitetului Central al PCUS combate toate învinuirile la adresa acestuia, calificându-le ca false. Drept urmare, E. Russev este restabilit în partid și reangajat, la 28 iulie 1953, la Institutul de Istorie, Limbă și Literatură (din 1958 – Institutul de Istorie) al Filialei Moldovenești a AȘ a URSS.

În anii 1953–1961, Eugeniu Russev ocupă succesiv posturile de cercetător științific inferior, secretar științific al Institutului, apoi șef al sectorului „Istoria țărilor democrației populare din Europa de Sud-Est” (îndeosebi, România și Bulgaria).

El desfășoară o vastă activitate științifică, colaborează cu personalități notorii, renumiți specialiști din URSS din domeniul istoriei și culturii (academicienii Lev Cerepnin, Dimitri Lihaciov ș.a.), din România (acad. Andrei Oțetea, Mihail Guboglu, renumit turcolog, Paul Mihail, membru de onoare al Academiei Române, profesorul Alexandru V. Boldur, specialist notoriu al istoriei Basarabiei etc.), cu savanți din Polonia, Bulgaria, Cehoslovacia etc. Autoritatea sa științifică în domeniul pe care îl cerceta era incontestabilă.

Vom menționa în acest context că savantul Eugeniu Russev, pe lângă limbile română și rusă, mai vorbea fluent și limbile franceză, bulgară, cunoștea polona, sârba și ceha.

La începutul anului 1961, Comisia Superioară de Atestare îi reîntoarce titlul de candidat în științe istorice. Urmează apoi, la 2 august 1961, în ședința solemnă de inaugurare a Academiei de Științe a RSS Moldovenești, numirea sa în funcție de director al Institutului de Istorie și acordarea titlului științific de membru corespondent al AȘM.

Savantul E. Russev activează în postul de director până în 1970, reușind în această perioadă să inițieze noi direcții științifice, să promoveze cadre naționale tinere – absolvenți ai instituțiilor de învățământ superior din RSSM.

În anii 1970–1982, membrul corespondent E. Russev este angajat în funcția de cercetător științific superior la Institutul de Limbă și Literatură al AȘM, continuând să valorifice moștenirea cultural-istorică a Moldovei medievale. Se stinge tragic din viață (ca și părintele său) la 17 mai 1982.

Întreaga activitate a omului de știință Eugeniu Russev, începând cu fondarea primelor instituții academice, a fost direcționată spre deschiderea noilor orizonturi în valorificarea moștenirii istorice și culturale a poporului nostru. În acest context vom evidenția câteva direcții.

³ I. A. Levit, *Op. cit.*, p. 230.

Încă în anii studenției, E. Russev a însușit importanța primordială a documentului istoric în procesul de tratare a evenimentelor din trecut. Savantul a inițiat crearea unor colective de autori care să depisteze noi surse istorice.

Începând cu 1958, el coordonează un grup de medievști (P. Dimitriu, D. Dragnev, P. Sovetov), care au depistat vechi hrisoave domnești și zapise medievale, scrise în limba slavă și română (în paleografie chirilică româno-slavă), în arhivele din Moscova, Leningrad, Kiev, Odessa, Cernăuți și Chișinău, care cuprind secolele XV–XVII. Drept urmare a acestui efort, în 1961 apare primul volum de documente interne slavo-române ale colecției „Moldova în epoca feudalismului”. Lucrul asupra acestei colecții a continuat și după plecarea savantului din viață, ajungându-se, în anul 2012, la editarea volumului XII, care a fost cel final, cuprinzând cronologic perioada de până în secolul al XIX-lea.

În anii 1965–1970, Eugeniu Russev participă în calitate de redactor responsabil al colegiilor de redacție (al fiecărui volum) și de membru al colectivelor de alcătuitori la editarea a trei volume de documente medievale externe, unite în colecția „Relațiile istorice dintre popoarele URSS și România”, inițiate de Academia de Științe a URSS și Academia Română. Volumele cuprind perioada 1408–1711, documentele fiind depistate în arhivele și fondurile de manuscrise ale bibliotecilor din Moscova, Leningrad, București. Fotocopiile și descifrările acestor documente în prezent se păstrează în fondul „E. M. Russev” al Arhivei Științifice Centrale a AȘM.

Vom mai menționa că în 1957 Eugeniu Russev, în colaborare cu Claudia Kríjanovski, a editat volumul de documente „Ustroistvo zadunaiskih pereselențev v Bessarabii i deiatelnost P. K. Iușnevskogo” („Instalarea coloniștilor transdanubieni în Basarabia și activitatea lui P. K. Iușnevski”), care a pus începutul colecției de documente și materiale referitoare la istoria Basarabiei din secolul al XIX-lea în cinci volume sub genericul „Istoria Moldovei. Documente și materiale”.

Următoarea direcție științifică promovată de savantul E. Russev chiar de la începutul activității sale a fost studierea și editarea operelor marilor cronicari moldoveni. El a elaborat ample studii introductive la edițiile cronicarilor Ion Neculce (1969, 1974), Grigore Ureche (1971), Miron Costin (1972). A publicat monografiile: „Cronicarul Ioan Neculce. Viața și opera” (1956), în colaborare cu V. Coroban, „Slova cronicărească – ecoul bătrânei Moldove” (1974), „Cronografia Moldovei din veacurile XV–XVIII” (1977), „Moldavskoe letopisanie–pamiatnik feodalnoi ideologii” (1982) etc. Lista publicațiilor sale științifice cuprinde circa 180 de titluri⁴.

Membrul corespondent Eugeniu Russev pentru prima dată a cercetat în complexitate fenomenul cronicăresc atât sub aspect istoric, cât și sub cel filosofic și literar și a evidențiat interferențele cultural-spirituale ale civilizației românești cu alte arii de civilizație.

⁴ I. A. Levit, *Vospominania o Moldavskoi Akademii Nauk i ego pervom prezidente Ia. S. Grosule. Tiraspol*, 2014, p. 228-229.

Prin elaborarea studiilor sale monografice consacrate acestei probleme, autorul a reușit să argumenteze într-un singur bloc caracteristicile acestui gen istorico-literar, care pot fi generalizate printr-o serie de trăsături definitorii, pe care le vom expune sumar.

Cronografia din secolul al XVII-lea – mijlocul secolului al XVIII-lea, considera E. Russev, este cel mai prestigios gen literar din Moldova din epoca medievală și din perioada de trecere la epoca modernă, precum și cel mai valoros izvor istoric narativ al acelor timpuri istorice. Prin operele lor, cronicarii au inițiat și au dezvoltat gândirea social-politică din Țara Moldovei (și, după cum reiese din concluzii, și a întregului spațiu românesc), au creat primele elemente ale genului publicistic, au fondat bazele memorialisticii și ale atitudinii critice față de tradițiile orale istorice, iar prin introducerea lor în circuitul istorico-literar au pus începuturile culegerii creației folclorice. Dinamismul narațiunii cronicărești a fost intensificat prin folosirea ca funcții stilistice a proverbelor și zicătorilor, a maximelor biblice, ceea ce a sporit puterea emoțională a slovei cronicărești, imprimându-i o pronunțată notă literară. Astfel, a fost inițiată proza laică și limba literară românească (fiind, însă, nevoit s-o numească „moldovenească”). Opera cronicărească a servit drept izvor de inspirație pentru scrierile literare clasice și contemporane.

La această caracteristică generalizatoare, formulată în cercetările savantului E. Russev, am adăuga și aprecierea pe care o dă operei cronicărești drept un monument al „ideologiei feudale”. Desigur că această formulă, de sorginte marxistă, este astăzi depășită. Dar nu este lipsit de interes, în viziunea noastră, însuși materialul expus de autor la această temă. Sub formula menționată, el în fapt cercetează sistemul de mentalități, caracteristic diferitor categorii sociale din societatea medievală românească. Privite sub acest unghi de vedere, investigațiile lui E. Russev, expuse într-o monografie specială (menționată mai sus), continuă să prezinte un anumit interes științific.

În sfârșit, o amplă direcție a cercetărilor omului de știință E. Russev este elaborarea lucrărilor de sinteză, în care este expusă caracteristica generală integrală a culturii medievale din Moldova (capitole din „Istoria Moldovei”, 1951; „Istoria RSS Moldovenești”, 1965; „Istoria literaturii moldovenești”, vol. I, 1988 etc.). În aceste lucrări, deși autorul nu avea posibilitatea, datorită restricțiilor impuse de regim, să prezinte istoria culturii medievale din Moldova în contextul general românesc, totuși, prin forma de expunere a materiei promovează ideea unității culturii medievale românești. Atunci, însă, când i-a fost comandată realizarea capitolelor despre cultura medievală românească pentru cartea „Istoria Românilor”, vol. I, lucrare executată sub egida Institutului de Slavistică și Balcanistică al Academiei de Științe a URSS, E. Russev a prezentat un tablou real al unității culturale românești. Cartea, însă, nu a văzut lumina tiparului, dar capitoul semnat de savant se păstrează în prezent în fondul ce-i poartă numele din Arhiva AȘM.

Cele expuse ne permit să constatăm în persoana omului de știință E. Russev un cercetător consacrat în studiul istoriei și culturii medievale românești din Țara Moldovei în complexitatea sa.

În încheiere am dori să menționăm unele aspecte ale personalității sale de excepție.

Unul dintre autorii acestui eseu (– D. D.) a avut prilejul să colaboreze cu Eugeniu Russev într-o echipă ce elabora volumul I al colecției de documente medievale moldovenești „Moldova în epoca feudalismului” (menționate mai sus). Stilul de lucru al acestui savant ne-a ajutat nu numai să respectăm rigorile paleografiei medievale, dar și să însușim metodele de cercetare critică a surselor istorice în contextul epocilor în care ele au fost scrise. Făcând cunoștință cu textul tezei sale de doctorat (care a suscitat atâta zarvă), rămâi surprins de metodele științifice de studiere a materialului documentar, implementate de autor la scrierea textului lucrării, și depistezi ușor diferența mare dintre acest savant notoriu și criticii săi.

În memoria generațiilor din mediul academic, care l-au cunoscut pe Eugeniu Russev, el a rămas și ca un orator neîntrecut, apărând la tribuna adunărilor generale cu discursuri elaborate într-o limbă literară perfectă, împresurată cu proverbe și zicători, fiind necruțător față de ignoranți și plin de stimă față de colegii care aveau realizări remarcabile. Într-o altă ipostază, el apărea la întruniri corporative, unde îi cucerea pe cei prezenți cu umorul său nesecat și cu romanțe interpretate cu mult talent.

Suntem convinși că acest om de o inteligență și erudiție aleasă a transmis generației de cercetători din anii 1960–1970 mesajul intelectualității selecte interbelice românești, care consta în probitatea omului de știință, în responsabilitatea lui față de obligațiile pe care și le-a asumat prin acribia cercetărilor realizate. Anume aceste trăsături intelectuale i-au adus savantului recunoștința colegilor și cititorilor săi. A fost membru al Uniunii Scriitorilor și al Uniunii Jurnaliștilor din Moldova, membru al Redacției Principale a „Enciclopediei Sovietice Moldovenești”, autor al multor articole referitoare la istoria și cultura Moldovei medievale. Membrului corespondent Eugeniu Russev i s-au conferit titlurile de „Om Emerit” și „Laureat al Premiului de Stat”. Lucrările sale ocupă un loc binemeritat în tezaurul istorico-cultural național, ele constituie o contribuție substanțială la dezvoltarea științei academice din Republica Moldova și vor rămâne și în continuare „cărți de învățătură” pentru noile generații de cercetători.

Demir Dragnev*,
Ion Xenofontov**

* Mem. cor. **Demir Dragnev**, doctor habilitat în istorie, consultant științific la Institutul de Istorie al AȘM.

** **Ion Xenofontov**, doctor în istorie, Biblioteca Științifică Centrală „Andrei Lupan” (Institut) a AȘM.

STUDII

Șarolta Solcan*

REALITĂȚI DEMOGRAFICE DIN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ÎN DOCUMENTELE TRANSILVĂNENE ALE EPOCII

Secolul al XVII-lea în toată Europa a fost caracterizată de frecvența mare a perioadelor de criză economică, a epidemiilor, a conflictelor militare cu consecințe devastatoare pentru evoluția demografică. Astfel creșterile rapide de populație din perioadele de refacere și dezvoltare erau anulate de mortalitatea ridicată din anii de foamete, molimă și război. Toate la un loc au făcut ca populația continentului să stagneze în acest veac¹.

Nici situația din Transilvania, Moldova și Țara Românească nu a făcut excepție, lucru ilustrat cu prisosință de documentele celor trei state, de relatările călătorilor străini. Deosebit de bogate și variate în informații sunt sursele istorice transilvănene. În centru atenției lor a fost, cu prioritate, situația din principat, dar nu au lipsit nici referirile la cele întâmplate peste munți. Din această cauză mi-am propus cercetarea problemelor cu care se confruntau locuitorii din secolul al XVII-lea din cele trei state din perspectiva actelor respective.

În documentele din Transilvania găsim informații atât despre factorii care au determinat fluctuațiile demografice cât și despre evoluția cantitativă și calitativă a populației de pe arii largi și pe parcursul mai multor decenii.

Izvoarele narative, corespondența, însemnările descriu atrocitățile războaielor, suferințele din anii de foamete și pierderile umane datorate deceselor numeroase, dar și din pricina emigrărilor. Cronicarii transilvăneni referindu-se la criza traversată de principat în anii lui Gheorghe Basta, Gabriel Báthori sau la începuturile ocupației austriece, îi considerau responsabili pentru dezastrul trăit pe conducătorii țării din acele momente. De exemplu, Gáspár Kornis îl făcea direct culpabil pe generalul Basta care, din dorința de a stăpâni, „a făcut multe

---

* **Șarolta Solcan**, prof.univ.dr., Universitatea din București.

¹ M. Livi Bacci, *Populația în istoria Europei*, Ed. Polirom, Iași, 2003, p.12-19; P. Chaunu, *Civilizația Europei clasice*, Ed. Meridiane, București, 1989, p.205-271; N.J.G.Pounds, *An Historical Geography of Europe*, E. Cambridge University, Cambridge, 1993, 256-265; E.A.Wrigley, *Société et population*, Ed. Hachette, Paris, 1969, p.76-105.

rele bieteii noastre țări și națiuni”². Imaginea asta a persistat peste decenii, astfel la începutul secolului al XVIII-lea Mihai Cserei scria că „Gheorghe Basta, generalul împăratului german, a condus atât de nemilos sau mai de grabă a distrus, pustiit țara încât astăzi și numele îi este pomenit cu groază și blesteme de transilvăneni”³.

Contemporanii de peste munți erau martori la procesul de decădere al principatului. Unul dintre cei care au intervenit ca să oprească acest fenomen a fost Ieremia Movilă, domnul Moldovei. El a sprijinit tentativele de a scoate țara din criză, livrând grâu la cererea lui Basta⁴, iar prin sfatul său a încercat să-i frâneze excesele generalului. Despre acest moment Ștefan Szamösközy scria: Ieremia Movilă ”s-a întristat și a ținut pe Basta om nedrept, fiindcă i-a ucis (pe unii nobili -n.n.) fără judecată și i-a scris și o scrisoare lui Basta, că n-ar fi trebuit să facă ceea ce a făcut și să-și scadă prin aceasta renumele înaintea oamenilor”⁵. Din păcate, așa cum sublinia cronicarul, intervenția domnului Moldovei nu a fost luată în seamă, iar criza se va amplifica, după cum își amintea memorialistul târgu-mureșean Francisc Nagy Szabo, unul dintre puținii susținători ai lui Gheorghe Basta⁶.

Transilvania s-a refăcut în timpul principelui Gabriel Bethlen (1613-1629). Despre el cronicarul Ioan Szalárdi arată că „și-a orientat toată înțelepciunea spre liniștea țării, restabilirea păcii și legalității și spre ridicarea cetăților de graniță și a fortificațiilor noastre”. Apoi a reînnoit legăturile de prietenie cu Țara Românească, Moldova și Polonia, „obținând astfel relații de bună vecinătate și prietenie”⁷. Aprecierile elogioase au continuat tot secolul.

Stabilitatea politică din Transilvania a durat până la sfârșitul deceniului șase, când domnii celor trei state, Mihnea al III-lea, Gheorghe Rákóczi al II-lea, Gheorghe Ștefan și Constantin Șerban, au pornit războiul pentru înlăturarea suzeranității otomane. A fost un război lung, între 1658-1662, în timpul căruia oștile turco-tătare ”au trecut prin foc și sabie”⁸ cele trei state, după cum constata Petru Rétyi, contemporan cu evenimentele. La rândul său, G. Kraus scria că trupele turco-tătare, care l-au adus pe principele Mihai Apafi I, „au pârjolit totul,

² Gaspar Kornis, *Erdély és családja viszontagságairol* (Vicisitudinile Transilvaniei și ale transilvănenilor), ”Magyar emlékirók, 16-18 század (Memorialiști maghiari, secolele XVI-XVII), Budapest, 1982, p.323.

³ Mihai Cserei, *Erdély historiája, 1661-1711* (Istoria Transilvaniei), ed. I. Bánkúti I., Budapest, 1983, p.68.

⁴ *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, ed. A. Veress, vol. VII (1602-1606), Ed. M.O., Imprimeria Națională, București, 1934, nr.86, p.105-107.

⁵ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români, 1566-1608*, Ed. Institutului de Arte Grafice „Ardealul”, Cluj, 1928, p.179.

⁶ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureș (1580-1658)*, ed. de Șt. Gáll Mihăilescu, Ed. Kriterion, București, 1993, p.127-128.

⁷ J. Szalárdi, *Siralmas magyar kronika* (Cronica maghiară de jale), în ”Magyar emlékirók, 16-18 század, Budapest, 1982, p.185-187.

⁸ *Rétyi Péter naplója* (Jurnalul lui Petru Rétyi), ed. M. Ursuțiu, Ed. Kriterion, București, 1983, p.40.

mai cu seamă curțile nobililor și au răpit toți oamenii tineri din sate, iar pe bătrâni i-au ucis. Apoi o ceată de tătari a ajuns până în scaunul nostru, răpind la Prod, Seleuș, Hoghilag, Laslea și Daneș mulți oameni de pe câmp”⁹. Aceste scene s-au repetat în nenumărate locuri (Ciuc, Făgăraș, etc.)

Venirea pe tron a lui Mihai Apafi I a restabilit liniștea. Domnia sa lungă, până în 1690, a creat condiții redresării demo-economice.

La sfârșitul secolului, un eveniment cu impact deosebit asupra populației, a fost instaurarea regimului austriac în Transilvania. După 1690, anul morții principelui Mihai Apafi I, situația s-a agravat în mod special pe domeniile princiare. La numeroasele obligații - în bani și natură - s-au adăugat abuzurile autorităților locale. În aceste condiții mulți și-au părăsit așezările pribegind dincolo de Carpați. De exemplu de pe domeniile din Țara Făgărașului - Făgăraș, Porumbac și Comana - din circa 2000 de familii au plecat o treime. Situația devenise atât de gravă încât noile autorități au întreprins o serie de anchete pentru a vedea cauza emigrărilor masive și astfel să caute soluții pentru oprirea locuitorilor și rechemarea celor plecați. Cu acest prilej au fost ascultați sute de capi de familie care au descris atrocitățile trăite¹⁰. Era o schimbare a direcției fluxului migratoriu și această tendință s-a menținut tot secolul al XVIII-lea favorizat în Transilvania de conflictele socio-confesionale și fiscalitatea excesivă, și de atracția exercitată de Moldova și Țara Românească prin desființarea servituții prin reformele lui Constantin Mavrocordat, de crearea a numeroase slobozii și de scutirile acordate imigranților¹¹.

Așa cum arată documentele transilvănenii - de la elite la oameni de rând - erau la curent cu cele mai importante probleme politice din Țara Românească și Moldova. Johann Filstich, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a scris o istorie a Țării Românești¹². Nota comună a tuturor relatărilor era susținerea acestor domni care se preocupau de dezvoltarea țării lor, de menținerea păcii și care erau buni creștini și vecini de încredere. Printre aceștia se remarcă portretele lui Ieremia Movilă, Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu.

Ieremia Movilă era apreciat de cronicarul Ștefan Szamösközy „om blând, cuvios și drept”¹³.

⁹ Kraus, Georg, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, ed. G. Duzinchevici, E. Reus-Mârza, Ed. Academiei, București, 1965, p.436.

¹⁰ *Ancheta privitoare la cauzele pustiirii Țării Făgărașului, din 1699*, Arhivele de Stat ale Ungariei, fond Erdélyi Fiskális Levéltár (Arhiva Fiscală a Transilvaniei), F234, 98/fasc.409; *Ancheta privitoare la fugarii de pe domeniile Făgăraș și Comana, 1697*, Arhiva de Stat ale Ungariei, fondul „Erdély Fiskális Levéltár” (Arhiva Fiscală a Transilvaniei), F 234, 421; Ș. Solcan, *Populația domeniului Gilău în secolul al XVII-lea*, Ed. Universității, București, 2006, p.213-216.

¹¹ Ștefan Meteș, *Emigrările românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, Ed. Științifică, București, 1971, p.134-195.

¹² Johann Filstich, *Încercare de istorie românească*, ed. A. Armbruster, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1979.

¹³ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români, 1566-1608*, Ed. Institutului de Arte Grafice „Ardealul”, Cluj, 1928, p.179.

În cronică rimată a lui Ioan Caioni ca și în memoriile lui Ioan Kemény imaginea lui Matei Basarab apărea ca cea unui domn evlavios care lupta pentru țară și poporul său, asta în contrast cu cea a lui Vasile lupu, care permanent urzea conflicte¹⁴. Peste câteva decenii, J. Filstich, despre Matei Basarab scria în aceiași termeni, considerându-l „domnitor evlavios, milostiv, apărător al supușilor săi...”¹⁵.

Autorii transilvăneni adesea se opreau asupra momentelor de cumpănă ale Moldovei și Țării Românești.

J. Filstich, descriind atacul lui Gabriel Báthori în Țara Românească, sublinia că din tabăra principelui „oștenii alergară care încotro, pustiind mănăstirile, conacele boierilor și prăvăliile neguțătorilor, jefuind vreme de trei luni de zile averile locuitorilor cu atâta înverșunare, cât ai fi zis că vor să răstoarne toate cu fundul în sus”¹⁶.

G. Kraus interesat de situația locuitorilor Moldovei din 1650, când la interval de câteva zile țara a fost atacată de tătari și apoi de cazaci, relatează: „Tătarii au năvălit în Moldova în ziua de 17 septembrie cu o mare oaste și s-au îndreptat spre Iași, pârjolind totul și răpind mulți oameni și vite... După 14 zile de la năvălirea tătarilor au năvălit pe neașteptate și cazacii în Moldova, au ars târgul Suceava și au prădat tot ce au lăsat tătarii, nimicind multe sate bogate și luând cu ei, ca și tătarii, oameni și vite”¹⁷.

G. Kraus a urmărit pas cu pas încheierea alianței dintre Gheorghe Rákóczi al II-lea, Mihnea al III-lea, Constantin Șerban și Gheorghe Ștefan în 1659 și a relatat primele înfrângeri suferite de cei trei domni în fața trupelor otomane în același an¹⁸.

Războiul, cu toate atrocitățile lui, a fost descris de J. Filstich. Apoi acesta arată că la 1660, în momentul în care tronul era preluat de Grigore Ghica, „Țara Românească mai peste tot se vede a fi pustiită, fie de război, fie de foamete, fie de ciumă...”¹⁹.

Cronicarul Mihai Cserei dădea expresie groazei transilvănenilor la vederea devastării Moldovei după lupta de la Stănilești (1711). Cserei descria cum Moldova timp de 2 săptămâni a fost prădată de hoardele tătarești și concluziona „Așa au plătit nenorociții din cauza voievodului lor nebun, pentru că s-au lepădat de

¹⁴ *Ancheta privitoare la cauzele pustiirii Țării Făgărașului, din 1699*, Arhivele de Stat ale Ungariei, fond Erdélyi Fiskális Levéltár (Arhiva Fiscală a Transilvaniei), F234, 98/fasc.409; *Ancheta privitoare la fugarii de pe domeniile Făgăraș și Comana, 1697*, Arhiva de Stat ale Ungariei, fondul „Erdélyi Fiskális Levéltár” (Arhiva Fiscală a Transilvaniei), F 234, 421; Ș. Solcan, *Populația domeniului Gilău în secolul al XVII-lea*, Ed. Universității, București, 2006, p.213-216.

¹⁵ J. Filstich, *op.cit.*, p.171.

¹⁶ *Ibidem*, p.155.

¹⁷ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608-1665*, ed. G. Duzinchevici, E. Reus-Mârza, Ed. Academiei, București, 1965, p. 143.

¹⁸ *Ibidem*, p.305-306.

¹⁹ J. Filstich, *op.cit.*, p.195.

turci și s-au închinat țarului”²⁰. În același timp Mihai Cserei era plin de admirație față de Constantin Brâncoveanu, care a refuzat să intre în luptă la Stănilești ”fără să-i urmeze lui sau țării vreun pericol. Așa o frumoasă binecuvântare dumnezeiască poate avea doar o țară cu un principe învățat, înțelept, lucru de care nu a avut noroc sârmana țară a Transilvaniei”²¹.

Cu un impact devastator au fost și războaiele civile prin care grupurile rivale urmăreau impunerea în fruntea țării a pretendentului favorit. Cronicarului G. Kraus nu i-au scăpat nici consecințele demografice ale acestor confruntări militare interne. Astfel în 1636, în timpul conflictului dintre principe și Ștefan Bethlen care era ajutat de turci și de tătari, scria că „s-a iscat mare băjenie în toată țara”²².

În Transilvania, după 1658, situația s-a agravat și datorită izbucnirii unui război civil sângeros între grupările antiotomane și cele filo-otomane. Petru Rétyi în jurnalul său descria pierderile celor din târgul Făgăraș asediați ba de o grupare, ba de alta. Doar în noaptea de 11 februarie 1661 trupele conduse de unul dintre fiii lui Ioan Kemény, Simon, au incendiat 48 de case în Făgăraș, în momentul respectiv orășenii fiind de partea principelui Acațiu Barcsai²³.

G. Kraus, printre multe alte episoade, relatează și cele întâmplate după refugierea în cetatea Deva a principelui numit de Poartă, Acațiu Barcsai, din calea lui Gheorghe Rákoczi al II-lea. Atunci Rákoczi „trebuie să se întoarcă; prădă și jefui tot ce întâlnește în cale, sparse curțile nobililor, mai ales pe ale acelora care ținneau cu Poarta, și mână cu el multe vite”. Ulterior armata lui Rákoczi s-a îndreptat spre Alba Iulia. „Cătanele au pricinuit peste tot mari pagube prin prădăciuni, au jefuit multe curți ale nobililor și bunurile iobagilor care ținneau de Barcsai...”²⁴.

Cronicarul nu a fost indiferent nici la ce se petrecea dincolo de munți. Descriind înlăturarea lui Constantin Șerban de pe tronul Țării Românești, Kraus surprindea și soarta refugiaților, victime colaterale ale unei astfel de acțiuni: „Mihnea vodă năvăli, cu încuviințarea Porții, cu turci și tatar, în Țara Românească, l-a alungat pe Constantin vodă și din pricina frigului și a foamei au pierit în munți multe mii de suflete...”²⁵.

Frământările interne din 1618²⁶, răscoala seimenilor din Țara Românească²⁷ și luptele dintre Ștefan Tomșa și boierii moldoveni cu represiviunile sângeroase din timpul lor sau cu cele îndreptate împotriva participanților au determinat

²⁰ M. Cserei, *op.cit.*, p.470.

²¹ *Ibidem*, p.468.

²² G.Kraus, *op.cit.*, p.96.

²³ Rétyi Péter *naplója*, p.43.

²⁴ G.Kraus, *op.cit.*, p.296.

²⁵ *Ibidem*, p.255.

²⁶ Gabriel Bethlen, Levelek (Gabriel Bethlen, Scrisori), Ed. Kriterion, București, 1980, nr.22, 27, p.91, 103-104.

²⁷ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, p. 211.

luări de poziție din partea elitelor politice transilvănene²⁸. Pribegii au găsit sprijin și protecție în principat.

Războiul oriunde ar fi izbucnit dădea fiori locuitorilor din întregul spațiu românesc. Referindu-se la campania transilvănenilor în Moldova, în sprijinul lui Gheorghe Ștefan, în 1653, meșteșugarul memorialist Nagy Szabo Francisc scria cu multă îngrijorare: „Nu mă pot dumeri de ajuns care să fi fost *causa belli*, doară am văzut că mai înainte trăiau, cu domnul nostru și cu țara, destul de prietenește...Creadă cine ce vrea-destul că vara asta a trecut în mari și multe spaime și cu primejduirea oamenilor, spre marea pagubă a țării”²⁹.

Alți factori care au determinat creșterea mortalității în Țările Române au fost calamitățile naturale. Despre cele petrecute în Transilvania abundă documentele locale. În baza lor se poate face o cronologie a catastrofelor naturale³⁰ și tot în baza lor se poate susține legătura dintre calamitățile naturale-foamete și epidemii. Dacă toate se întâmplau într-o perioadă de război pierderile erau mult mai mari.

Despre începutul de secol am văzut relatările lui Nagy Szabo Francisc. Despre seceta și apoi iarna geroasă din 1609, care au distrus recoltele de cereale și viile, a scris Valentin Segesvári³¹.

În deceniile doi și trei, conform cronicii lui G. Kraus în deceniul al doilea, după iarna grea, apoi vara secetoasă din 1617 și inundațiile din 1621, a urmat scumpetea și ciuma din 1622³².

Valentin Segesvári și G. Kraus au menționat gerul din mai și ciuma din iulie 1633 precum și calamitățile din anii 1635-1636. Atunci după iarna geroasă și primăvara, în unele locuri secetoasă, iar în altele excesiv de ploioasă, au urmat scumpetea și foametea din 1637. Seceta îndelungată a afectat și șeptelul³³. Memorialistul V. Segesvári nota „din cauza secetei mai puține căpițe au fost... Pentru aceasta până în primăvară multe vite au pierit de foame”³⁴. Alte surse arată că în 1637 ciuma bântuia în regiunile sud-estice ale principatului. De exemplu la Comana de Sus era pustie casa lui *Bukur Czurila*, după ce toată familia a murit de ciumă³⁵.

În deceniul al cincilea au urmat alte calamități despre care aminteau documentele transilvănene: gerul din 1641 și 1642, epizootiile din 1640 și 1643³⁶. A

²⁸ G. Bethlen, *op.cit.*, nr. 16, p.68.

²⁹ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, p.208.

³⁰ Paul Cernovodeanu, P. Binder, *Cavalerii Apocalipsului*, Ed. Silex, București, 1993, p. 72-124.

³¹ *Kolozsvári emlékirók 1603-1720* (Memorialiști clujeni, 1603-1720), ed. J. Bálint, ed. Kriterion, București, 1990, p.139.

³² G. Kraus, *op. cit.*, p.43, 54, 56.

³³ *Kolozsvári emlékirók 1603-1720*, p.166-170; G Kraus, *op.cit.*, p.87-101.

³⁴ *Kolozsvári emlékirók 1603-1720*, p. 166-170.

³⁵ *Urbariile Țării Făgărașului*, vol.I (1601-1650), ed. D. Prodan, L. Ursuțiu, M. Ursuțiu, Ed. Academiei, București, 1970, p.603.

³⁶ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, p.200; *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, ed. A. Veress, vol. X, Ed. M.O., Imprimeria Națională, București, 1938, nr.87, p.148; G. Kraus, *op. cit.*, p.104.

urmat ciuma din 1646 de care, își aminteau și Nagy Szabo Francisc din Târgu Mureș și Petru Rétyi din Făgăraș, în aceeași termeni: „în toată țara a fost o foarte mare ciumă”³⁷.

La începutul deceniul șase se resimțeau urmările calamităților naturale din deceniul anterior și scumpetea și foametea au fost menționate și în 1650 și în 1651³⁸. Sfârșitul deceniului a însemnat începutul luptei antiotomane a domnilor din Țările Române: Mihnea al III-lea, Gheorghe Rákoczi al II-lea, Gheorghe Ștefan și Constantin Șerban. Războiul s-a prelungit până în 1662 și a însemnat distrugerea a nenumărate așezări din cele trei state. Peste ravagiile războiului s-au suprapus iernile lungi și geroase din 1660 și 1661 și epidemia de ciumă care a izbucnit în 1661³⁹. G. Kraus descria cum „ciuma bântuise cu putere peste tot în Transilvania, însă într-un loc mai tare, iar în altul mai puțin, aceasta a slăbit și s-a stins, slavă Domnului, în această lună ianuarie” din 1662⁴⁰. În scurt timp epidemia a reizbucnit, astfel în octombrie 1662 același Kraus putea nota: „Ciuma bântuie cu putere în țară. În orașul nostru Sighișoara, ciuma a bântuit trei ani în șir și a murit tineret frumos”⁴¹.

Filstich arăta că în același timp și Țara Românească era devastată de foamete și ciumă⁴².

Astfel se repeta criza complexă de la începutul veacului. Datele urbariale din primii ani ai deceniului șapte stau mărturie la pierderile umane imense.

Sfârșitul deceniului șapte și primii ani ai deceniului opt par să se fi derulat fără probleme deosebite, oferind un răgaz refacerii demo-economice. După 1675 au reapărut crizele economice pricinuite de calamități naturale. Mihai Cserei amintea de seceta din 1676⁴³. Din anul următor a revenit ciuma care a bântuit în tot principatul după cum relatea clujeanul Martin Auner⁴⁴.

Ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea au fost marcate de inundațiile din 1684⁴⁵, de cele din 1694, apreciate de Mihai Cserei drept „inundații îngrozitoare”, apoi de iarna prelungă din 1699-1700 amintită de același autor. În descrierea lui Mihai Cserei sfârșitul veacului al XVII-lea a fost apocaliptic. În vara anului 1699 au fost „groaznice ploi torențiale, ca și în alte părți, și în munții Sibiului, de aici au pornit inundații mari, astfel întreaga regiune a Sibiului a stat în apă, și au fost măturate și mistuite laolaltă casele din multe sate, oameni, vite, furaje din câmpii.” În 1700 nenorocirile continuă: „zăpada din aprilie și

³⁷ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, p.202; Rétyi Péter *naplója*, p. 33.

³⁸ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, p. 205.

³⁹ *Kolozsvári emlékirók 1603-1720*, p.192; P. Cernovodeanu, P. Binder, *op.cit.*, p. 123-124.

⁴⁰ G. Kraus, *op.cit.*, p. 456.

⁴¹ *Ibidem*, p. 508.

⁴² J. Fistic, *op.cit.*, p. 195.

⁴³ M.Cserei, *op.cit.*, p. 132, 149.

⁴⁴ *Ibidem*, p.132; *Kolozsvári emlékirók 1603-1720*, p. 216.

⁴⁵ Nicolae Bethlen, *Descrierea vieții sale de către el însuși*, trad. Fr. Pap, Ed. Casa Cărți de Știință, Cluj-Napoca, 2004, p. 178.

inundațiile mari ce au urmat caniculei au distrus complet cerealele și a fost o mare scumpete în toate locurile din întreaga țară”⁴⁶.

Acestor calamități li se adăugau lăcustele, rozătoarele și cărăbușii care devastau câmpiile și hambarele transilvănenilor din anii 1690, 1692, 1694⁴⁷. Despre impactul acestor invazii de animale Mihai Cserei nota: „lăcustele, ca și înainte, și acum au pricinuit peste tot mari pagube, iar o mulțime de șoareci răsărind au consumat semănăturile de pe ogoare și au măcinat toate cerealele din stog, și a urmat așa o scumpete, încât a urcat prețul unei câble de grâu la șase, șapte, chiar opt forinți”⁴⁸.

Adesea foametea era urmată de epidemii. Ciuma a fost molima cea mai temută, dar nu singura boală responsabilă de moartea a numeroase persoane. De exemplu despre epidemia de vărsat de vânt din 1628 Valentin Segesvári sublinia: „erau îngrozitor de mulți copii și oameni bătrâni cu vărsat de vânt, și mulți copii și flăcăi au murit de vărsat de vânt”⁴⁹.

Ciuma aproape în fiecare deceniu al secolul al XVII-lea și-a făcut apariția. Cele mai virulente manifestări au fost în primii ani ai secolului, la sfârșitul deceniului cinci, în anii 1659-1661, în 1676-1680⁵⁰. Molima a revenit și în secolul următor cu o mai mare frecvență în spațiul extracarpatic. Adesea era adus de trupele otomane implicate în războaiele cu Austria și Rusia. Ioan Pápaj era în Țara Românească în timpul epidemiei din 1708. În 14 septembrie 1708 scria că „am sosit la Giurgiu, unde bântuie o ciumă puternică, încât într-un răstimp scurt au murit șase mii de oameni.” „Pe 18 septembrie a ajuns în București, ”care în cea mai mare parte este pustiu, căci locuitorii orașului au fugit de ciumă. Abia acum încep să se reîntoarcă”⁵¹. În 1710 a trecut prin Moldova. De aci a plecat în grabă mărturisind: „fiindu-mi frică de ciumă”⁵².

Dizenteria, altă boală gravă contagioasă, a afectat armata, dar și „femeile și copiii”. Epidemia din 1661 G. Kraus o pune pe seama foametei și a alimentației necorespunzătoare: „deoarece oastea de țară se împrăștiase pretutindeni, iar pedestrașii din pricina lipsei de pâine fuseseră nevoiți să se hrănească o lună întreagă cu poame, anume prune, mere și bostani porcești, pântecaria cu sânge și lingoarea s-au răspândit printre ostași și deseori mureau laolaltă cu femeile și copiii, rămânând neîngropați la marginea drumurilor”⁵³.

Foametea fusese accentuată de gerul și epizootia din iarna anului 1661⁵⁴.

⁴⁶ M. Cserei, *op.cit.*, p. 252, 311-312.

⁴⁷ *Kolozsvári emlékirók 1603-1720*, p.219; M. Cserei, *op.cit.*, p.249, 252.

⁴⁸ *Ibidem*, p.249.

⁴⁹ *Kolozsvári emlékirók 1603-1720*, p.157.

⁵⁰ P. Cernovodeanu, *op.cit.*, p.76-78, 84-85, 93-94, 99-103.

⁵¹ *Călători străini despre țările române*, vol. VIII ed. M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1983, p.232.

⁵² *Ibidem*, vol.VIII, p.236.

⁵³ G. Kraus, *op.cit.*, p.431.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 452.

Altă boală, amintită de cronicar și care făcea victime și printre elite, a fost o „mare durere de gât”, în urma căreia a murit, în 1636, judele regal din Rupea⁵⁵. În 1652 vârsatul de vânt care a afectat toată familia princiară și ale cărei victime au căzut Sigismund Rakoczi și soția sa⁵⁶.

Coroborând datele din memorialul lui Francisc Nagy Szabo surprindem drama oamenilor secolului al XVII-lea, secol în care trei crize complexe, în care laolaltă politicul, natura și economicul, au determinat scăderi demografice dramatice. La Francisc Nagy Szabo anul de referință a fost 1602 când, în urma calamităților naturale și a războiului, care se prelungea după moartea lui Mihai Viteazul, „prin țară a prins a se scumpi grâul, mai cu seamă încoace către Cluj, unde haiducimea și, mai curând, sârbii au fost pustiit și pârjolit comitatele”⁵⁷. În același an, „a început a ne strâmtora o foamete mare până într-atât, încât mierța⁵⁸ de grâu s-a fost urcat la un florin și chiar mai mult, că printre noi era sumedenie de lume pribegită; tot în acest 1602-lea an, a început să bântuie și moartea-că pe Crăciun s-a iscat o ciumă cumplită și au murit cu duiumul de foame și ciumă”⁵⁹.

Prelungirea crizei a amplificat foametea. În 1604 o câblă, care putea cuprinde maximum 8 mierțe,⁶⁰ de grâu a ajuns la 24 de florini, iar cea de ovăz la 60 de denari⁶¹. Era un salt uriaș dacă ne raportăm la realitățile din 1582-83 când „floarea grâului mergea cu 25 de bani (denari) câbla,... ovăzul se da pe 8 d(ena) r(i) câbla”⁶². Atunci, scria Nagy Szabo Francisc, „pe deasupra, între toate stările domnea deplină și pașnică bună înțelegere”⁶³.

Din nefericire aceste situații, după cum am văzut, s-au repetat în tot spațiul transilvănean în anii 1658-1662, apoi în alte forme, dar cu consecințe la fel de nefaste, după 1690, odată cu ocuparea țării de austrieci. Războaiele, anii de foamete și epidemii au făcut parte și din realitățile extracarpătice.

Analiza textului memorialistului târgu-mureșean dezvăluie dramele trăite de indivizi în contextul crizelor complexe ale veacului. Astfel revine ideea foametei, despre ciumă scria că „bântuie moartea”. Un alt fenomen semnalat, și care era determinat de crizele politice și economice ce se derulau cu repeziciune, era pribegirea oamenilor: „printre noi era sumedenie de lume pribegită”. Toate aceste situații explică nostalgia cu care se gândea la anii când „domnea deplină și pașnică bună înțelegere”.

O altă cauză a sărăcirii populației și fugii acesteia din locurile de baștină a fost fiscalitatea excesiv de mare.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 93.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 145-146.

⁵⁷ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, p. 105.

⁵⁸ O mierță de Cluj=cca 60 de litri.

⁵⁹ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, p. 116.

⁶⁰ 1 câblă =4-8 mierțe în funcție de regiune.

⁶¹ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, p. 133-134.

⁶² *Ibidem*, p. 71.

⁶³ *Ibidem*, p. 71.

Impactul fiscalității împovăraătoare din anii lui Alexandru Iliș a fost surprins într-un raport al lui Gh. Appafy către principele Gabriel Bethlen, în octombrie 1629: „țara se pustiește foarte tare din pricina dării celei mari...”⁶⁴.

Despre Gheorghe Duca, cronicarul sas Johann Filstich, scria că se preocupa de „născocirea altor dări, închipuite cu vicleșug, pravile de care mai înainte nici nu se auzise și altele multe, mărturisind cu prisosință pentru nesățioasa poftă de argint a domnitorului”⁶⁵. Urmarea a fost „o țară bolnavă și slăbită” ce trebuia refăcută de succesorul la tron⁶⁶.

Anii de foamete, fiscalitate apăsătoare, războaie i-au determinat pe mulți să plece din locurile natale. Unii au rămas în cadrul țării lor căutând adăpost în alte localități, sub protecția altui stăpân de moșie. Alții au părăsit țara, cei mai mulți dintre ei refugiindu-se în una dintre țările române învecinate.

Tratatele de pace semnate de domnii celor trei state oglindesc modul în care aceștia se raportau la circulația locuitorilor. De exemplu în tratatul din 20 mai 1619⁶⁷, dintre principele Gabriel Bethlen și domnul Țării Românești Gavrilă Movilă, în trei articole se aborda problema respectivă. Cu acest prilej se face o distincție clară între trei categorii de migranți, iar tratamentul era diferențiat. Astfel, în articolul 6 se arată că elitele politice, boierii, erau primiți, dar „nu-i slobozim, nu le îngăduim să meargă în altă țară, mai ales pentru a unelti împotriva Măriei Sale Voevodului sau pentru a porni turburări în țara sa; ci ne vom sili ca pe astfel de oameni să-i împăcăm cu toate mijloacele pe toate căile cu Măria Sa Voevodul. Alte tagme, dacă ar fugi din Țara Românească aici în Ardeal înainte de a da socoteală sau din pricina altor pagube, sau cu banii voevodului însuși sau cu ai boierilor, cu bunurile lor, pe cei de felul acesta noi punem să-i pedepsească după legea adevărată”.

În cea ce privește oamenii de rând, care formau marea masă a celor care se refugiau în caz de foamete, epidemii, război sau fiscalitate excesivă, după ce se afla motivul prierbiei autoritățile se obligau „dacă nu s-au îndatorat cuiva din vreo pricină oarecare și dacă li-e voia și pofta să meargă îndărăt, după ce își vor fi plătit mai întâi datoriile lor de aici, îi slobozim iarăși înapoi în Țara Românească. La fel și țișanii, cari de la începutul domniei principelui Gabriel Báthori au fugit în Ardeal, plătindu-și mai întâi datoriile aici, dacă se dovedește dreptul asupra lor, îi dăm acasă și împotriva voiei lor”.

Articolul 8 se oprea în mod special la refugierile din timpul războaielor și era dedicat negustorilor, dar era aplicat și la alte categorii care veneau cu familiile și bunurile și arăta: „De ceea ce să ne ferească Dumnezeu, dar dacă s-ar întâmpla

⁶⁴ *Călători străini despre țările române*, vol. V, ed. M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1973, p. 42.

⁶⁵ J. Filstich, *op.cit.*, p.205.

⁶⁶ *Ibidem*, p.209.

⁶⁷ *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX, ed. A. Veress, București, 1937, nr. 155, p.184-191.

în vreme de războiu, să fugă și să se ascundă fie din Ardeal în Țara Românească, fie din Țara Românească în Ardeal, dinaintea hoților, a dușmanului prădător, cu oamenii casei și cu averile lor: în amândouă părțile și amândouă țările să li se deie loc pașnic și sălaş fugarilor, fără nicio taxă și fără niciun bir; și liniștindu-se războiul iarăși să fie sloboziți îndărăt în pace la locuința lor de mai înainte, cu toate bunurile și averile lor”.

Impresionante sunt convențiile semnate de cei veniți în Transilvania care au acceptat aservirea. De exemplu *Mihaly alias Tanko János* (Mihai alias Ioan Tanco) spunea, în decembrie 1654, că a venit din Moldova din pricina „foamei mari”⁶⁸. În 1686 veneau tot din Moldova alți doi bărbați (*Bacso Janos, Csösz Mihály*) cu familiile lor și se legau iobagi. Spuneau că „au fost nevoiți să iasă din Moldova din cauza scumpetei ca aici să se poată hrăni...”⁶⁹. Erau ani de secetă cumplită, după cum arăta și Philippe La Masson du Pont când scria: „de trei ani de zile nu mai căzuse nici o picătură de ploaie în întreaga Țara Românească, nici în Moldova, a cărei climă este nespus de caldă...”⁷⁰.

Cele menționate mai sus sunt doar două documente mai detaliate din noianul de acte întocmite de cei refugiați din Moldova și Țara Românească în Transilvania unde, în acel moment, era mai multă stabilitate politică.

Imigrarea unui număr mare de greci din Peninsula Balcanică și din Constantinopol în Țara Românească nu a scăpat atenției lui Gabriel Bethlen, principele care era martor la acest fenomen demo-social. În corespondența sa Bethleniți exprima îngrijorarea față de noua situație, mai ales că elitele grecești se bucurau de sprijinul lui Alexandru Iliaș și astfel abuzau boierii și locuitorii țării. Bethlen vedea în acest fenomen un mare pericol chiar pentru Transilvania, deoarece îi considera o avangardă a Imperiului otoman și un factor care putea contribui, împreună cu domnul, la distrugerea elitelor locale⁷¹.

Succesiunea evenimentelor menționate au influențat evoluția demografică. Din păcate sursele istorice din Țara Românească și Moldova nu permit decât evaluarea liniei generale de dezvoltare. Date mai concludente s-au păstrat pentru Transilvania. Principalele documente referitoare la populație sunt urbariile, care în general cuprind populația aservită de pe domeniile princiare și de pe numeroase domenii nobiliare. În urbariile domeniilor Făgăraș, Comana și Porumbac din Țara Făgărașului au fost cuprinși și locuitorii liberi, boierii făgărașeni, și preoții. Astfel imaginea realităților demografice pentru această zonă este mai completă. Prin informațiile despre șeptelul gospodăriilor, dimensiunea sesiilor,

⁶⁸ Tüdös, Kinga, *Jobbágyélet a fejedelemskori Erdélyben. Jövevényjobbágyok Háromszéken 1616-1698*. (Viața iobagilor din principatul Transilvaniei. Iobagi veniți în Trei Scaune. 1616-1698), Ed. Mentor, Târgu Mureș, 2001, nr.32, 102.

⁶⁹ *Ibidem*, nr. 62, p. 131.

⁷⁰ *Călători străini despre țările române*, vol. VII ed. M. Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, P. Cernovodeanu, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980, p.296.

⁷¹ G. Bethlen, *op.cit.*, nr.27, p.103-104.

cuantumul censului urbariile permit corelarea situației demografice cu cea economică. Marele neajuns al acestor registre cu caracter demo-economic este faptul că nu cuprind decât populația masculină, capii de familie și fii lor. Femeile nu au fost înregistrate decât în cazul în care erau capi de familie. Prin urmare, prin intermediul urbariilor se poate urmări evoluția cantitativă a jumătății populației. În același timp sunt numeroase informații despre familie și structura sa.

Coroborarea datelor din urbarii cu cele din anchetele judiciare dau posibilitatea cunoașterii vârstei și situației demo-economice. După 1680 încep să fie menționate numele și vârsta băieților.

Date importante despre realitățile demografice din principat sunt cuprinse și în registre parohiale. În secolul al XVII-lea au fost puține și acestea aparțineau confesiunilor protestante din principat⁷².

Urbarii au fost întocmite în numeroase regiuni din principat. Din păcate în multe așezări fie nu au fost realizate, fie s-au pierdut. Cele mai multe urbarii s-au păstrat pentru domeniile Gilău (1640, 1642, 1652, 1663⁷³, 1664, 1670, 1676, 1679, 1687, 1698)⁷⁴ și Porumbac (1632, 1637, 1648, 1664, 1674, 1676, 1680, 1688)⁷⁵. Important este numărul lor mare și repartizarea pe mai multe decenii. Pe baza lor se poate cerceta evoluția populației domeniilor între anii 1640-1698, respectiv 1632-1688. Imaginea realităților demografice de pe aceste domenii este completată de datele urbariale de pe domeniile Alba Iulia (1618, 1630, 1662), Baia Mare (1566, 1688), Blaj-Mănărade (1647, 1652, 1665, 1681, 1696), Făgăraș (1632, 1637, 1640, 1706), Gurghiu (1652, 1665, 1682, 1688, 1694, 1697, 1706), Satu Mare (1658, 1660, 1664), Șimleul Silvaniei (1594, 1666), Zlatna (1652, 1673, 1691)⁷⁶.

Tabelul 1.

Evoluția numărului familiilor din localitățile din Transilvania							
Anii	Sate		Țărguri		Localități		Familii/
	nr.	fam. nr.	nr.	fam. nr.	nr.	fam. nr.	localitate
1594-1630	54	1754	2	379	56	2133	38.09

⁷² I. Moldovan, *Registre confesionale de stare civilă din Transilvania*, în "Revista Arhivelor", 1/1958, p.159-185.

⁷³ Șarolta Solcan, *Populația domeniului Gilău în secolul al XVII-lea*, Ed. Universității, București, 2006, p.186-207.

⁷⁴ *A gyalui vártartomány urbáriumai* (Urbariiile domeniului Gilău), ed. Zs. Jakó, Cluj, 1944.

⁷⁵ *Urbariiile Țării Făgărașului*, vol.I(1601-1650); vol..II (1651-1680), ed. D. Prodan, Ed. Acedemiei, București, 1976; Ștefan Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, vol.I, Cluj, 1935, p.368-369.

⁷⁶ Șarolta Solcan, *Familia în secolul al XVII-lea în țările române*, Ed. Universității, București, 1999, p.16-17, L. Ursuțiu, *Domeniul Gurghiu (1652-1706)*, Cluj-Napoca, 2007.

1631-1640	67	4051	3	541	70	4592	65.60
1641-1650	27	1246	1	41	28	1287	45.96
1651-1660	141	4179	6	382	147	4561	31.03
1661-1670	133	2151	3	195	136	2346	17.25
1671-1680	22	1047	2	109	24	1156	48.17
1681-1690	29	562	1	62	30	624	20.80
1691-1700	32	644	2	94	34	738	21.71

Urmărind datele centralizate de pe domeniile menționate constatăm că în cursul secolului al XVII-lea numărul mediu de familii pe așezare în Transilvania a fost de circa 33, dar în realitate a fluctuat între 17,3 și 65,6. Această variație a fost generată de contextul istoric, în special de condițiile politice. Astfel unei perioade de stabilitate politică și dezvoltare economică a corespuns valoarea maximă, de 65,6 de familii pe așezare, iar anii de război dublați de foamete și epidemii au diminuat în mod dramatic numărul familiilor de pe domenii, din principat, numărul mediu de familii pe așezare scăzând la 17,3. (tabelul 1)

După războiul din 1658-1662, ca și la începutul secolului al XVII-lea tendința a fost de refacere rapidă, dar acest avânt a fost întrerupt de criza și mortalitatea ridicată din deceniul opt. Succesiunea crizelor economice și politice au dus la noi pierderi printre locuitorii satelor și târgurilor datorită creșterii mortalității și a emigrărilor.

Amplourea tragediei era și mai mare dacă ținem cont de faptul că, în paralel cu pustiirea multor case, avea loc și scăderea dimensiunii familiilor. Acest fenomen este oglindit de numărul de fii menționat în urbarii. Băieții reprezentau în medie jumătate dintre copii. Astfel numărul mediu de fii în familiile din principat a fluctuat între 1,1 și 1,7, prin urmare dimensiunea familiei era între aproximativ 4,2-5,4 persoane.(tabelul 2)

Tabelul 2.

Evoluția numărului de fii/familie în Transilvania			
Anii	Familii (nr.)	Fii (nr)	Nr fii/familie
1637-1638	2442	4119	1.69
1639-1640	2506	4005	1.60
1642-1648	1168	1718	1.47
1652	3756	4916	1.31
1664-1666	1562	1694	1.08
1670-1675	914	1360	1.49

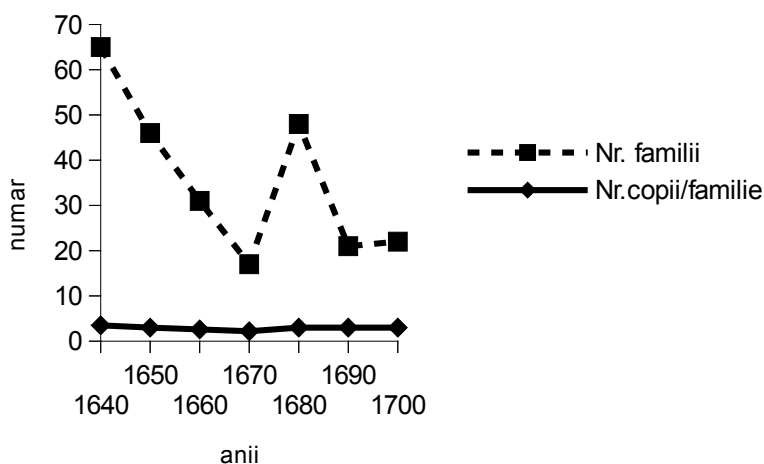
1676-1679	505	748	1.48
1680-1688	955	1423	1.49
1691-1697	854	1252	1.47

Evoluția numărului mediu al fiilor, implicit al copiilor, urma traiectoria numărului mediu de familii, valoarea cea mai mică corespunzând anilor de criză complexă (1664-1666), perioadelor de foamete și epidemii (1642-1652). În a doua parte a secolului a existat tendința de creștere atât în ceea ce privește numărul familiilor cât și al copiilor, respectiv al fiilor. (Graficul 1)

Graficul 1.

Evoluția nr. familii si nr.copii/familie în Transilvania

1640-1700

Pentru ilustrarea acestei tendințe sunt sugestive urbariile din 1663 și 1666 de pe domeniul Gilău. (tabelul 3) Acestea surprind procesul de refacere despre care vorbea cu atâta uimire Evlia Celebi în 1667.

Tabelul 3.

Evoluția demografică în 11 sate ale domeniului Gilău 1652-1670					
	1642	1652	1663	1666	1670
Familii (total)	390	323	228	246	254
Fam nucleare (nr/%)	367 (94.1)	283 (87.6)	207 (90.8)	227 (92.3)	244 (96.1)
Fii	452	299	225	288	345
Fii/familie	1.2	1.1	1.1	1.3	1.4

- * cele 11 sate care apar în cele patru urbarii sunt: Căpușu Mare, Izvoru Crișului, Leghia, Someșu Cald, Someșu Rece, Cornești, Darolțu, Luna, Agârbiciu, Macău, Ruginoasa. La 1642 în loc de Agârbiciu și Ruginoasa erau Florești și Mănăștur.

Constatăm, prin compararea datelor celor cinci urbarii, următoarele aspecte: sub impactul foametei și epidemiilor de la sfârșitul deceniului patru au scăzut numărul familiilor aservite cu 17%. De asemenea a scăzut și numărul fiilor lor. În aceeași perioadă procentul familiilor extinse a urcat de la 6% la 12,4% din totalul familiilor în 1652. În anul 1663 numărul familiilor aservite a fost cel mai mic, scăzând cu 29,4% față de 1652 și cu 41,5% față de 1642. Numărul mediu al fiilor pe familia aservită a rămas constant. Între 1663-1670 a avut loc sporirea continuă a numărului de familii nucleare și a dimensiunii lor. Treptat s-a restabilit și echilibrul dintre familiile nucleare (cca 95%) și familiile extinse (cca. 5%) în satele domeniului.

Creșterea demografică din Transilvania deceniului șapte a fost întreruptă brutal de foametea și ciumă care au izbucnit după 1675. Numărul familiilor a scăzut, iar numărul copiilor a stagnat datorită crizei economice și epidemiilor din ultimul sfert al secolului. Trecerea sub stăpânire austriacă a prelungit criza demografică. După cum arată datele domeniilor Făgăraș, Porumbacu, Comana despre o sporire a populației se putea vorbi după 1720, odată cu încheierea războiului curuților, a foametei și cumei din 1716-1718 și luarea unor măsuri împotriva abuzurilor autorităților locale⁷⁷.

Familia a fost segmentul cel mai sensibil după cum demonstrează toate documentele epocii.

În paralel cu fluctuațiile demografice prezentate aveau loc schimbări și în echilibrul dintre cele două tipuri de familie: familia nucleară și familia extinsă.

⁷⁷ Șarolta Solcan, *Populația Țării Făgărașului în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVI-lea*, Ed. Universității, București, 2010, p. 213-263.

Dacă în deceniul patru familiile nucleare reprezentau peste 90% dintre familii, în anii de criză economică ponderea lor a scăzut la circa 80%⁷⁸.

Indubitabil cei mai afectați în perioada epidemiilor au fost locuitorii târgurilor mari și ai orașelor. Acestea erau importante centre comerciale, foarte circulate unde contagiunea era rapidă, iar condițiile de igienă și cele medicale nu ofereau nici o protecție. Urbaniul târgului Făgăraș din 1654⁷⁹ ilustrează bine această situație. În această târg numărul mediu de fii a scăzut de la 1,3 în 1640 la 0,6.(tabelul 4)

Tabelul 4.

Numărul fiilor din familiile din satele domeniului Făgăraș și din târgul Făgăraș la 1640 și 1654												
Anul	Așezări	Familii	Numărul fiilor (nr. / %)								Total	Fii /
		nr.	0	1	2	3	4	5	6	7	nr. fii	fam.
1640	sate	1897	346	523	554	297	118	40	17	2	3310	1.7
			18.2	27.6	29.2	15.7	6.2	2.1	0.9	0.1	100	
	Făgăraș	197	61	60	48	18	6	4			254	1.3
			31.0	30.5	24.4	9.1	3.0	2.0			100	
1652	sate	2166									2945	1.4
1654	Făgăraș	145	88	32	19	4	2				90	0.6
			60.7	22.1	13.1	2.8	1.4				100	

Datele din urbaniul din 1654 explică și aceasta scădere a numărul băieților, a copiilor. (graficul 2) Astfel constatăm că numărul familiilor fără fii a urcat la 60% din totalul familiilor. Era un procent ce depășea scăderea din mediul rural, dar și din târgurile de pe alte domenii, ca de exemplu Gilău (55% în 1642)⁸⁰.

De asemenea, la 1654, familiile din târg care aveau mai mult de doi fii au devenit o raritate (4,2%). Acestea la 1640 reprezentaseră 14% din totalul familiilor.

⁷⁸ *Idem, Familia în secolul al XVII-lea în țările române*, p. 20-24.

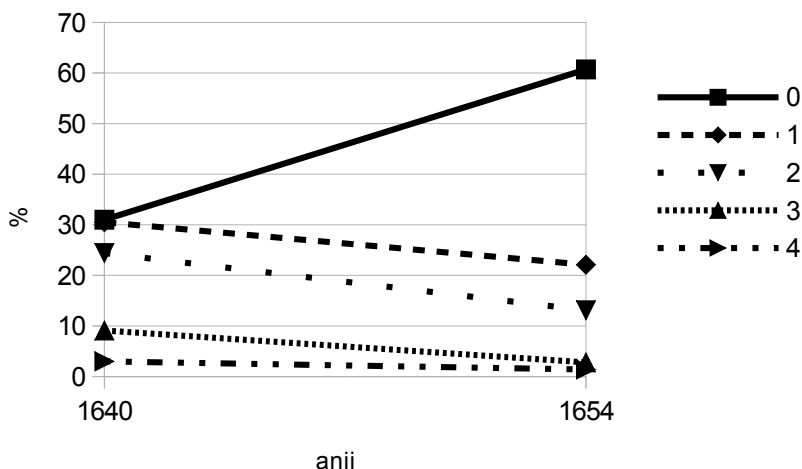
⁷⁹ *Idem, Populația Țării Făgărașului*, p. 75-81, 265-278.

⁸⁰ *Idem, Populația domeniului Gilău*, p. 98.

Graficul 2.

Evoluția numărului de fii/familie în târgul Făgăraș

la 1640 și 1654

Urmarea acestei evoluții a fost menținerea unui nivel scăzut al populației contribuabile pe durată lungă și crearea alternanței între valori mari și mici ale natalității, care se propagau, precum un val, de-a lungul deceniilor. Registrul parohial al Bisericii Reformate din Făgăraș⁸¹ prin datele sale ilustrează acest fenomen demografic (tabelul 5), care din păcate, a fost întrerupt de o nouă criză complex care a lovit Transilvania, Țara Făgărașului în anii 1703-1718.

Tabelul 5.

Născuții vii consemnați în Registrul Parohial de Botez al Bisericii Reformate din Făgăraș (1663-1700)											
Anul	B	F	Total	Anul	B	F	Total	Anul	B	F	Total
1663	11	6	17	1677	4	9	13	1691	11	4	15
1664	12	8	20	1678	12	8	20	1692	13	9	22

⁸¹ *Idem, Registrul parohial de botezuri al bisericii reformate din Făgăraș-sursă pentru demografia istorică a secolului al XVII-lea, în „Hrisovul”, serie nouă, vol. I, București, 1995, p. 90-100.*

1665	19	11	30	1679	7	14	21	1693	11	17	28
1666	19	16	35	1680	7	12	19	1694	25	20	45
1667	16	8	25*	1681	9	4	13	1695	23	16	39
1668	16	24	40	1682	13	8	21	1696	19	19	38
1669	24	33	57	1683	2	4	6	1697	14	20	34
1670	27	21	48	1684	9	5	14	1698	20	11	31
1671	22	17	39	1685	5	2	7	1699	15	15	30
1672	21	16	37	1686	2	3	5	1700	4	9	13
1673	13	12	25	1687	6	17	23				
1674	20	37	57	1688	16	19	35				
1675	24	14	38	1689	14	10	24				
1676	20	10	30	1690	11	17	28	Total	536	505	1042

B = băieți; F = fete; * = un copil cu sexul (numele) nespecificat

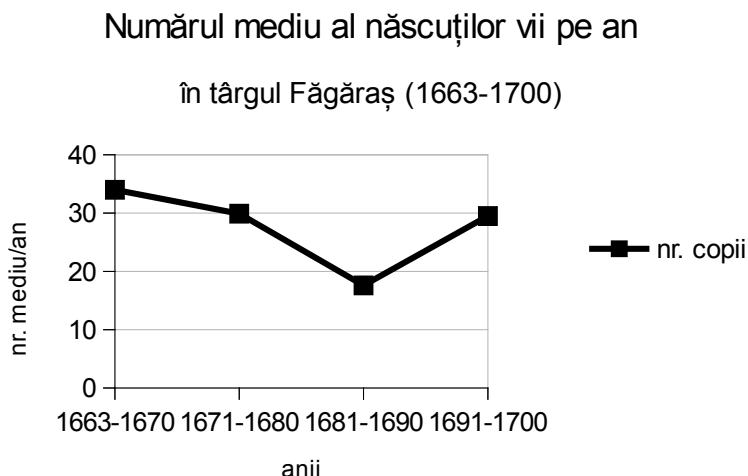
În perioada 1663-1670 au fost înregistrați 1042 de copii botezați: 536 băieți, 505 fete, și un caz pentru care s-a omis specificarea numelui și implicit a sexului. Raportul de masculinitate era de 106 băieți la 100 de fete. Era un raport de masculinitate mediu dacă-l comparăm cu cel din Anglia anilor 1574-1821, de 91,3 de băieți la 100 de fete și cu cel din Bazinul Parisian din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, unde era de 109 băieți la 100 de fete. Acest dezechilibru dintre sexe era repede restabilit datorită mortalității masculine ridicate din primul an de viață⁸².

Valoarea raportului de masculinitate a variat de-a lungul deceniilor în cazul comunității reformată din Făgăraș: 113,4 (1663-1670), 100,7 (1671-1680), 97,8 (1681-90), 110,7 (1691-1700).

În analiza ritmului anual de nașteri trebuie ținut seama de faptul că în anii 1683-1686 s-a neglijat completarea registrului. Numărul mediu de înregistrări anuale era de 27,4 ce copii, dar în anii 1663-1670 au fost 34, în anii 1671-1680 au fost 29,9, în anii 1681-90 au fost 17,6 cu mențiunea că înregistrările au fost neglijate în anii 1683-1686, iar în 1681-82 și 1687-90 au fost 131 de înregistrări, deci o medie anuală de 21,8 copii. În anii 1691-1700 au fost consemnați 29,5 de născuți vii.

⁸² A. Armengaud, *La famille et l'enfant en France et en Angleterre du XVI-e au XVIII-e siècles. Aspects démographiques*, Paris, 1975, p. 130; J. Dupaquier, *La population rurale du Bassin Parisien à l'époque de Louis XIV*, Lille, 1962, p. 276; L. Henry, *Manuel de démographie historique*, Paris.

Graficul 3.

Evoluția numărului de copii născuți vii evidențiază tendințele din societate europeană. Imediat după încetarea crizei complexe, care avut un impact deosebit asupra populației din zonă, în Țara Făgărașului desfășurându-se lupte, a existat dorința de a reface viața de familie. În deceniul șapte numărul copiilor născuți vii și apoi botezați era mai mare decât în alte perioade. Treptat numărul nașterilor a scăzut odată cu înaintarea în vârstă a adulților. (Graficul 3) O nouă perioadă cu nașteri numeroase, comparabilă cu anii 1671-1680, a fost deceniul zece. Confruntând listele constatăm că mulți dintre tații anilor nouăzeci erau copiii botezați în deceniul șapte. Astfel constatăm că s-a creat un val demografic, care a fost oprit de criza de la începutul secolului al XVIII - lea.

Și în sânul familiile extinse au fost anumite perturbări. Dacă în deceniile patru și cinci familiile extinse care cuprindeau mai multe generații (tați și fii căsătoriți) formau 60-70%, după 1670 ponderea lor a scăzut la cca 40% și a sporit ponderea celor formate din mai mulți frați căsătoriți. Această răsturnare a echilibrului trebuia să fi fost rezultatul numărului mare de orfani rămași după război⁸³.

O altă consecință a războaielor a fost sporirea numărul familiilor văduvelor, care ajung să depășească 10% dintre familii. Acestea erau familiile cele mai predispuse spre pauperizare, iar din punct de vedere demografic familii oprite din evoluția firească⁸⁴.

⁸³ Ș. Solcan, *Familia în secolul al XVII-lea în Țările Române*, p. 75-77.

⁸⁴ *Idem*, *Văduva cap de familie în societatea medievală din Țările Române*, în "Om și societate. Studii de istoria populației României (sec. XVII-XXI)", vol. IX, coord. S.P. Bolovan, I. Bolovan, C.

Analiza datelor din urbarii dezvăluie diversitatea satului din secolul al XVII-lea din Transilvania. Locuitorii unui sat, așa cum se vede din urbariile satelor făgărașene, din conscripțiile militare și economice din scaunele secuiești, difereau din punct de vedere social, locuind laolaltă familii aservite cu cele libere, cu preoții, care erau printre puținii știutori de carte ai perioadei și militanți activi pe plan confesional. Procentul categoriilor diferite adesea varia după interesele politice ale suveranilor. Astfel, de exemplu în Țara Făgărașului, ponderea țăranilor aserviți era între 80-90%. Cei mai afectați de schimbări erau locuitorii liberi, care oricând puteau fi decăzuți printre cei aserviți. (tabelul 6)

Tabelul 6.

Structura socială a familiilor de pe domeniile din Țara Făgărașului (1632-1688)							
ANII	DOMENIUL	SATE	FAMILII	CATEGORIILE (nr/%)			
		nr.	Total (100%)	Iobagi	Boieri	Preoți	Jeleri
1632	Făgăraș	35	1884	1616	153	30	85
	Coman	6	249	219	25	5	
	Porumbac	6	347	322	10	6	9
	TOTAL	47	2480	2157	188	41	94
	(nr/%)			87,0	7,6	1,7	3,8
1637	Făgăraș	41	2697	2460	116	54	67
	Coman	6	329	280	37	5	7
	Porumbac	6	467	439	13	5	10
	TOTAL	53	3493	3179	166	64	84
	(nr/%)			91,0	4,8	1,8	2,4
1640	Făgăraș	44	2858	2585	130	69	74
	(nr/%)			90,4	4,5	2,4	2,6
1648							
	Coman	6	372	308	56	7	1
	Porumbac	6	554	479	21	11	43
	TOTAL	12	926	787	77	18	44
	(nr/%)			85,0	8,3	1,9	4,8

1652	Făgăraș	44	2401	2064	271	66	
	(nr/%)			86,0	11,3	2,7	
1664	Porumbac	6	365	331	14	12	8
	(nr/%)			90,7	3,8	3,3	2,2
1670	Porumbac	6	549	504	32	13	
	(nr/%)			91,8	5,8	2,4	
1676	Porumbac	6	588	542	28	11	7
	(nr/%)			92,2	4,8	1,9	1,2
1680	Porumbac	6	594	543	30	12	9
	(nr/%)			91,4	5,1	2,0	1,5
1688	Porumbac	6	506	454	37		15
	(nr/%)			89,7	7,3		3,0

Diferențele socio-economice se reflectau și în realitățile demografice, familiile nobilimii mici, de exemplu ale boierilor făgărașeni, ale preoților fiind puțin mai numeroase decât cele aservite. (tabelul 7)

Tabelul 7.

Familiiile nucleare ale boierilor, preoților și iobagilor după numărul fiilor (domeniul Făgăraș-1640)											
Categoriea	Familii (nr)	Familiiile nucleare după numărul fiilor (nr./%)								Fii total	Fii /fam
		0	1	2	3	4	5	6	7		
Boieri	108	18	31	24	21	10	2	2		204	1,9
		16,7	28,7	22,2	19,4	9,3	1,9	1,9			
Iobagi	1897	346	523	554	297	118	40	17	2	3310	1,7
		18,2	27,6	29,2	15,7	6,2	2,1	0,9	0,1		
Preoți	60	14	17	13	10	4		2		101	1,7
		23,3	28,3	21,7	16,7	6,7		3,3			
TOTAL	2065	378	571	591	328	132	42	21	2	3615	1,8
		18,3	27,7	28,6	15,9	6,4	2,0	1,0	0,1		

Diferențele erau mari și din punct de vedere economic chiar în rândul aceleiași categorii sociale. Astfel printre iobagi alături de gospodari cu 6 boi și turme cu zeci de oi, care adesea ocupau dregătorii locale, erau și familiile sărace, imigranții, slugile cu gospodării sărăcăcioase, văduve. Adesea aceste diferențe aveau echivalente demografice, astfel gospodarii cei mai prosperi trebuia să fi avut 35-45 de ani, un număr de copii mai mare decât media, iar la polul opus erau familiile tinere în curs de consolidare sau cele vârstnice. Și unele și altele se confruntau cu probleme economice, aveau un număr mic de copii, sau chiar nu aveau.

La aceste realități ce erau prezente în fiecare așezare se adaugă domeniile în care coabitau locuitori de diferite etnii în sate separate sau mixte etnic și confesional fiecare cu tradițiile și mentalitatea sa, dar cu o evoluție apropiată datorită contextului politic și economic similar, așa cum demonstrează realitățile de pe domeniile Gilău și Blaj-Mănărade⁸⁵.

Tabelul 8 ilustrează aceste realități luând exemplul domeniul Blaj la 1647 și 1681, domeniu pe care erau 14 sate din care jumătate erau românești și jumătate maghiare sau mixte româno-maghiare⁸⁶. Evoluția demo-economică urmează traiectorii asemănătoare particularizate de ocupații dictate de condițiile geografice, de mentalitate.

Tabelul 8.

Situația demo-economică a iobagilor de pe domeniul Blaj (1647-1681)								
	Satele românești				Sate maghiare și mixte			
	1647		1681		1647		1681	
	nr. total	nr./fam	nr. total	nr./fam	nr. total	nr./fam	nr. total	nr./fam
Așezări	6		7		8		7	
familii	122		192		266		254	
Fii	184	1.5	292	1.5	297	1.1	305	1.2
Cai	29	0.2	160	0.8	55	0.2	164	0.6
Boi	301	2.5	429	2.2	811	3	586	2.3
Vaci	245	2	328	1.7	498	1.9	427	1.7

⁸⁵ Șarolta Solcan, *Societatea românească din secolul al XVII-lea în izvoarele de expresie maghiară*, Ed. Universității, București, 2000, p.125-130.

⁸⁶ Pe domeniul Blaj la 1647 satele românești erau Ciufud, Iclod, Presaca, Sâncel, Spătac, Veza, iar la 1681 Ciufud, Iclod, Cut, Pânade, Sâncel, Spătac, Veza. Satele maghiare și mixte erau la 1647 Cergău Mare și Mic, Hoghilag, Mănărade, Petrisat, Șona, Soroștin și Tiur, iar la 1681 erau Cergău Mare, Hoghilag, Mănărade, Motișul, Petrisat, Șona, Tiur.

Ovine	1580	13	4112	21.4	951	3.6	688	2.7
Porcine	205	1.7	529	2.8	880	3.3	787	3.1

Sub influența Reformei încet, încet ideea posibilității obținerii unui divorț s-a răspândit în tot spațiul Țărilor Române, după cum arată Petru Bogdan Baksici în relatarea vizitațiunii sale, din 1641, prin Moldova⁸⁷.

Un alt aspect al istoriei populației ce poate fi cunoscut prin prisma documentelor transilvănene este cel al migrației din secolul al XVII-lea. Despre refugieri ale locuitorilor dintr-o țară românească în alta în momentele de cumpănă - războaie, foamete, ciumă - relatează numeroase documente de la actele dietei, tratate politice până la cronicile și acte private.

Analizând problema emigrărilor și imigrărilor din și în Transilvania se impune cercetarea urbariilor, convențiilor încheiate de cei implicați în mișcarea migratoare. Acestea nu se referă la deplasarea unui număr mare de oameni – lucru ce se întâmpla rar, dar era spectaculos –, ci se ocupă de migrația ca fenomen individual și care ținea de viața cotidiană. În listele de fugari din urbarii se găsesc referiri la orfani, oameni săraci, femei văduve care plecau ca să-și găsească un rost în satele și orașele din jur. Urmărind datele din urbariile anterioare putem cunoaște mediul din care provin. Coroborând aceste date cu altele cu caracter juridic se pot cunoaște cauzele emigrărilor, se poate creiona un profil al celor implicați în migrație.

Pentru mai bine de jumătate dintre acești pribegi destrămarea familiei și sărăcia erau motivele principale care-i determinau să părăsească locurile natale. Mulți au păstrat legătura cu cei de acasă și sperau ca într-o zi să poată reveni pe ocinele strămoșești.

Pe baza datelor din urbarii și a listelor cu fugari am reconstituit direcțiile urmate de cei care plecau din satele și târgurile transilvănene. Marea majoritate se mutau în cadrul principatului. De exemplu dintre locuitorii Țării Făgărașului, între 1632 și 1680, au rămas în Transilvania circa 80%, de pe domeniul Gilău dintre cei 83 de emigranți cu destinația cunoscută, doar 5 (6%) au părăsit principatul. Dintre cei 345 de fugari de pe domeniul Gurghiu 267 (77,4%) au rămas de asemenea în cadrul țării⁸⁸.

Documentele din Țara Românească și Moldova din secolul al XVII-lea confirmă aceeași situație în pofda legăturile de glie aflate în vigoare.

După cum demonstrează convențiile, prin care cei veniți din Moldova și Țara Românească se legau iobagi, Transilvania era locul spre care se îndreptau pribegii din spațiul extracarpatic.

Schimbări în direcția de migrare a pribegilor transilvăneni se vor produce după 1690. Obligațiile numeroase față de Imperiul habsburgic, abuzurile noilor

⁸⁷ *Călători străini despre țările române*, vol. V, p. 244.

⁸⁸ Șarolta Solcan, *Pribegia în Țările Române în secolele XVI-XVII*, Ed. Universității, București, 2014, p. 160.

autorităților și presiunile culturale îi vor obliga pe mulți locuitori - mai ales din zonele de graniță - să treacă Munții Carpați. Procesul s-a amplificat în secolul al XVIII-lea.

Sursele transilvănene prin numărul lor mare și prin varietatea lor permit cunoașterea multor aspecte ale realităților ce au influențat dezvoltarea demografică din Țările Române. De asemenea pe baza lor pot fi definite trăsăturile evoluției demografice din Transilvania.

Concluziile ce se desprind din studierea acestor documente arată că în secolul al XVII-lea și în primii ani ai secolului al XVIII-lea, în tot spațiul românesc, populația s-a confruntat cu numeroase greutăți care adesea au determinat scăderi demografice, datorită creșterii ratei moraliității și a numărului emigrărilor, și mutații socio-economice cu impact asupra structurii și dimensiunii familiilor.

Summary

Transylvanian's documents from the seventeenth century, are many and varied. They refer to Transylvania, Moldova, and Wallachia.

The narrative sources describing the impact of political factors and natural disasters on the demographic development of the three countries.

The reconstruction of the numerical evolution of the population is possible only for Transylvania. Here they had numerous population registers (registers of the serfs (urbaria), parish registers, military registers, etc.).

Data from Transylvanian shows that in this geographical region, as in the rest of Europe, in the seventeenth century the population growth was hampered by the historical context.

Luminița Dumănescu*

PROVOCĂRI CONTEMPORANE ÎN DEMOGRAFIA ISTORICĂ - BAZELE DE DATE ȘI STUDIILE DE POPULAȚIE

Între lucrările Colocviului Internațional de Demografie Istorică (desfășurat în 1977 la Cluj-Napoca, sub coordonarea profesorului Ștefan Pascu) se înscria un studiu metodologic, publicat în 1980 în *Populație și Societate* care demonstra nivelul atins în demografia istorică în statele nordice, respectiv în Suedia¹. În deschiderea articolului său, Egil Johansson explică rațiunea pentru care cercetătorii suedezi de la Umea au trecut de la metodele de despuiere nominativă și nenominativă a registrelor parohiale, la exploatarea computerizată a acestor informații. E vorba, în primul rând, de imensul serviciu oferit de tehnica de calcul automatizată, care rezolvă probleme pe care cercetătorii nu le pot rezolva în cadrul proiectelor individuale sau de mai mare anvergură; apoi, desigur, de accesul cercetătorilor la aceleași date, și în al treilea rând, dar la fel de important, de vederea de ansamblu asupra populațiilor istorice pe care o oferă valorificarea unei imense baze de date.

Încercări de a aduce demografia românească la nivel occidental au existat, cu siguranță, înainte de 1989 însă în ceea ce ne privește suntem în măsură să le contabilizăm doar din 1990 încoace când, datorită deschiderii fantastice de care s-au bucurat toate disciplinele, demografia istorică românească, prin câțiva dintre cei mai reprezentativi promotori, a încercat să depășească, pas cu pas, obstacolele – tehnice, în principal – de care s-a tot lovit pe parcursul procesului de recuperare a distanțelor față de actualele trenduri în domeniu. În 2007, cu ocazia unei vizite la International Institute of Social History, Amsterdam, o echipă condusă de profesorul Ioan Bolovan, principalul promotor al demografiei istorice românești din ultimii 20 de ani, avea să constate, încă odată, că fără construirea unei baze de date de anvergură soarta demografiei istorice românești – și, în consecință, a cercetării populațiilor trecute – este pecetluită. Prin urmare, s-au pregătit la Cluj proiecte de baze de date care fie n-au primit suficient punctaj spre

---

* **Luminița Dumănescu**, doctor în istorie, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Centrul de Studiere a Populației.

¹ Egil Johansson, "The Demographic Database" în Ștefan Pascu (coordonator) *Populație și societate. III. Izvoare de demografie istorică*. Lucrările colocviului internațional de demografie istorică, Cluj-Napoca, septembrie 1977, pp. 30-39.

© Acest articol valorifică informații din aplicația Historical Population Database of Transylvania, depusă în competiția de proiecte EEA Grants 2013. La scrierea acesteia au participat: Ioan Bolovan, Vlad Popovici, Luminița Dumănescu, Mihaela Hărăguș, Daniela Mârza, Elena Crinela Holom, Bogdan Crăciun, Marius Eppel.

a fi finanțate, fie nu au ajuns în fața evaluatorilor, dată fiind sistarea competițiilor naționale de proiecte.

A construi o bază de date de proporții presupune un proces complicat, cronofag, care presupune resursă umană calificată, instrumentar tehnic și logistic, specialiști în alte domenii decât istoria sau disciplinele înrudite. Toate acestea, adunate, presupun costuri mai mari decât în cazul altor proiecte. Așa se face că, până în 2013, încercările de a pune primii piloni ai unei viitoare baze de date a populației istorice au fost sortite eșecului, în parte din cauza neînțelegerii mecanismului care stă la baza unei astfel de întreprinderi, în parte din cauza subestimării relevanței unui astfel de proiect în cadrul a ceea ce tot mai des numim "economie socială".

În anul 2013, profitând de competiția de proiecte finanțate în cadrul EEA Grants, Centrul de Studiere a Populației a depus un proiect, estimat la 1,5 milioane de euro, al cărui scop era construirea primei baze de date a populației Transilvaniei. Proiectul a primit 98 de puncte din 100, clasându-se al doilea în lista proiectelor câștigătoare. Din păcate, în urma mecanismului de redistribuire a fondurilor, deși în fruntea listei, proiectul a primit cea mai mică sumă (650 000 de euro), în condițiile în care proiecte cu punctaj considerabil mai mic au primit, nu se știe pe baza căror criterii, sume mai mari. Iar când proiectul se bazează pe resursa umană, 100 000 de euro pot face diferența!

Descrierea proiectului și obiectivele asumate

Principalul obiectiv al proiectului *Historical Population Database of Transylvania* [Bază de date a populației istorice a Transilvaniei] (HPDT) vizează construcția primei baze de date istorice a populației Transilvaniei, care va acoperi perioada 1850-1914 (de la primul recensământ modern până la limita permisă de legea românească pentru cercetarea datelor cu caracter personal). Aceasta va fi realizată după cele mai recente principii metodologice propuse în domeniu și va fi integral compatibilă cu ultimele versiuni *Intermediate Data Structure* (IDS), permițând astfel racordarea sa la bazele de date similare deja existente în Europa și America de Nord. Luând în considerare limitările cronologice și financiare, precum și starea surselor, proiectul își propune să acopere 5-10% din populația Transilvaniei în perioada cercetată (cca. 5 400 000 nașteri), respectiv să ofere între 350 000 – 500 000 intrări individuale de tip IDS.

La nivel instituțional, proiectul reprezintă o colaborare între Centrul de Studiere a Populației – Universitatea Babeș-Bolyai (CSP-UBB) și Norwegian Historical Data Centre – Universitatea din Tromsø (NHDC-UT). Ansamblul activităților va fi realizat de partea română, iar rolul NHDC-UT va fi acela de a asigura expertiza tehnică și metodologică în fiecare dintre fazele proiectului. Fiind primul proiect de acest fel din România, expertiza părții norvegiene este absolut necesară. Proiectul a fost elaborat în cadrul programelor de cercetare EEA, în domeniul științelor socio-umane, subsumându-se obiectivelor: stimu-

larea cercetării interdisciplinare, creșterea capacității societății de a face față schimbărilor demografice și diversității culturale, întărirea capacităților și dezvoltarea resurselor umane.

Prin construcția HPDT se urmăresc a fi atinse trei obiective de importanță majoră pentru cercetările românești de istorie a populației: crearea unei baze de date care să permită efectuarea de analize mult mai ample și mai complexe decât cele din prezent, reconsiderarea rolului informației istorice privind populația și a perspectivelor socio-economice deschise de cunoașterea în domeniu, conectarea cercetărilor de populație din România la efortul actual de reconstrucție a populației Europei.

Noile exigențe științifice din ultimele decenii au impus o modificare de optică în studiul populațiilor, deplasând interesul de la studierea regimurilor demografice, a datelor strict agregate spre o analiza longitudinală, spre o cercetare a cursului vieții oamenilor, având la bază date de nivel microsocial. Cursul vieții se referă la traseul urmat de indivizi de-a lungul existenței lor, evenimentele prin care aceștia trec: nașteri, căsătorii, divorțuri, decese, schimbarea ocupației, migrarea. Istoricii demografici manifestă un interes crescut față de această abordare, axându-se în mod special pe metode de cercetare bazate pe date culese la nivel micro. Reconstituirea familiilor a fost considerată principala unealtă analitică tradițională pentru acest scop², însă acest stadiu a fost depășit, dezvoltându-se instrumente analitice pentru a beneficia de întreaga bogăție de informații pe care istoricii o au la îndemână despre viețile indivizilor, altfel spus, trecându-se spre analiza demografică a înlănțuirii evenimentelor. Acest lucru înseamnă însă cerințe și exigențe noi despre modul în care datele disponibile sunt organizate.

Istoricii creează astfel de baze de date de aproape jumătate de secol, pe baza datelor disponibile în arhive (matricole parohiale, înregistrări fiscale, recensământuri și registre de populație). Dezvoltarea tehnologiei a dus la extinderea ariilor geografice de cuprindere a acestor seturi de date, precum și a puterii analitice a acestor date de nivel individual. Au luat astfel naștere inițiative de creare a unor infrastructuri de date longitudinale de populație la nivel regional sau național, adresate mediului științific, menite să ofere cercetătorilor accesul la date secundare despre cursul vieții indivizilor pe parcursul secolelor XIX-XX, potrivite pentru analiza demografică a înlănțuirii evenimentelor. Astfel de date sunt esențiale pentru a înțelege cum schimbările economice, sociale și culturale au influențat viața persoanelor obișnuite și cum aceste persoane, la rândul lor, au supraviețuit și și-au trăit cursul vieții.

Chiar dacă meritul datelor longitudinal este de mult recunoscut, accesul la date istorice de acest gen este limitat, întrucât construcția acestor baze de date

² O. Boonstra & M. Panhuysen, "From source-oriented databases to event-history data files; a twelve step action plan for the analysis of individual and household life histories" [De la baze de date orientate spre sursă la fișiere cronologice; un plan în doisprezece pași pentru analiza istoriilor de viață individuale și familiale]. *History and Computing* 10 (1999): 1-9.

este complicată, necesită timp îndelungat și o finanțare corespunzătoare. Multe astfel de baze de date au fost produse în cadrul diferitor proiecte de cercetare, fiind astfel restrânse ca volum, fie fiind orientate spre reconstituiri genealogice pentru publicul larg.

Cele mai dezvoltate și cuprinzătoare astfel de baze de date sunt în spațiul nord-european, țări cu o respectabilă tradiție a înregistrării riguroase a informațiilor despre populație: *The Demographic Database* (DDB) în Suedia și *Historical Sample of Netherlands* (HSN) în Olanda. Alte baze de date demografice extrem de bine puse la punct, însă cu caracter local, se găsesc și în Norvegia (*The Norwegian Historical Data Centre*) sau Belgia (*Historical Database of the Liege Region*, *COR-sample*, Leuven, *Historical Sample of Flanders*). Bazele de date existente sunt actualizate continuu și complexitatea lor crește în fiecare an. De exemplu, LINKS (LINKing System for historical family reconstruction), este un proiect care implică mai multe instituții importante de cercetare din Olanda, cu scopul de a reconstrui toate familiile olandeze din secolul al XIX-lea și începutul secolului XX -, aducând astfel la un nivel mult mai înalt gradul de legătură dintre bazele de date existente și sursele digitizate.

În primul rând, o bază de date longitudinale este "o masă interogabilă de date computerizate care furnizează informații despre indivizi de-a lungul unei perioade de timp"³. Scopul unei astfel de baze de date este reconstituirea cât mai completă a cursului vieții indivizilor, altfel spus, posibilitatea de a urmări indivizii de la naștere până la moarte, având informații cum ar fi vârsta la căsătorie, confesiunea, numărul copiilor născuți, ocupația, locul nașterii, gradul de alfabetizare, rețeaua socială și istoria migrațională⁴. Cuprinzând astfel de informații, aceste baze de date reprezintă o resursă de bază pentru cercetarea unor aspecte din domeniul demografiei, sociologiei, epidemiologiei, dezvoltării socioeconomice, geografiei sociale.

În funcție de complexitatea surselor de date, aceste baze de date sunt cu adevărat longitudinale atunci când furnizează informații complete și continui asupra indivizilor pe o perioadă bine definită de timp. Astfel de surse sunt extrem de rare, un exemplu fiind registrele parohiale din Suedia, care stau la baza construcției DDB. O altă variantă este crearea informației longitudinale din informații orizontale, prin legarea înregistrărilor, ceea ce constă de fapt în identificarea unui același individ în surse diferite de date (recensământ, matricole parohiale, înregistrări fiscale). Dezavantajul principal în acest caz constă în absența informațiilor despre ce s-a întâmplat cu individul respectiv între

³ Ander-Peciva, S. "Construction of longitudinal databases - for flexibility, transparency and longevity" [Construcția bazelor de date longitudinale – pentru flexibilitate, transparență și longevitate], Paper presented at the meeting of the International Commission for Historical Demography, Sydney, July 6, 2005, p. 4.

⁴ Kees Mandemakers, "Building Life Course Datasets from Population Registers by the Historical Sample of the Netherlands (HSN)" [Construind seturi de evenimente vitale din registrele de populație ale Eșantionului Istoric al Olandei], *History and Computing* 14(1+2) 2002 (publ. 2006): 87-107.

momentele surprinse de datele orizontale (când putea să își schimbe ocupația, domiciliul, statutul marital)⁵. Dacă însă momentele înregistrărilor orizontale sunt apropiate în timp, această problemă este mai puțin importantă.

Fiecare din aceste baze de date a fost construită după un design specific, adaptat la tipul de surse de date istorice pe care se bazează (registre de populație, registre parohiale, registre fiscale, recensământuri), la complexitatea acestora și la necesitățile specifice privind legarea datelor. Deși complexitatea cercetărilor care se pot efectua pe baza acestor date este crescută, comunitatea cercetătorilor a făcut un pas înainte, cu intenția de a uni toate bazele de date existente la nivel european într-un format comun, pentru a transcende caracterul actual regional sau național al studiilor. Este vorba despre dezvoltarea unei așa numite Intermediate Data Structure (IDS), inițiativă dezvoltată în cadrul proiectului European Historical Population Samples Network (EHPS-Net; www.ehps-net.eu), finanțat de European Science Foundation. Primul pas spre crearea unei interfețe comune pentru studierea istoriei cursului vieții, cu scopul de a înțelege dimensiunile istorice ale provocărilor contemporane cu care se confruntă populațiile europene, este ca toate bazele de date relevante să își transfere datele în formatul comun al IDS.

În ceea ce privește studiile autohtone consacrate problematicii evoluției populației, doar după 1990 a devenit evidentă o aplecare spre sfera domestică, a vieții familiale, cercetările anterioare concentrându-se pe dinamica de ansamblu a populației. Valorificarea informațiilor din registrele parohiale a permis istoriografiei românești recente să se apropie de intimitatea căminului conjugal, de realitatea vieții private, în încercarea de a recupera din distanța ce o separă de cercetarea occidentală. Cu toate acestea, cercetările de demografie istorică românească au vizat cu precădere aspecte globale privitoare la nașteri, căsătorii și decese, doar câțiva cercetători realizând studii pornind de la reconstituirea familiilor din diferite parohii sau sate, fiind vorba în esență de realizarea unor studii de caz. În toate aceste cazuri însă a fost vorba de un efort individual de prelucrare a surselor primare, avându-se la îndemână resurse limitate de gestionare și prelucrare a informațiilor culese din arhive.

În concluzie, în tot spațiul est-european nu există nicio bază de date care să conțină informații despre populația trecutului, capabila să răspundă unei game variate de interogații de natură demografică și nu numai. Realizarea unor astfel de baze de date este absolut necesară, mai ales că la nivel european acestea sunt un suport indispensabil pentru o cercetare de calitate. Datorită caracterului său multiethnic și multiconfesional, Transilvania este una dintre regiunile geografice cele mai potrivite pentru a începe o astfel de întreprindere științifică.

⁵ P. Vikstrom, S. Edvinsson, A. Brandstrom. "Longitudinal Databases – Sources for Analyzing the Life-course: Characteristics, Difficulties and Possibilities" [Baze de date longitudinale – surse pentru analiza succesiunii evenimentelor vitale], *History and Computing* 14 (1+2) 2002 (publ. 2006): 109-128.

Fiind o inițiativă a centrelor care administrează cele mai bine puse la punct baze de date istorice, standardul IDS se va impune drept vehiculul de diseminare a datelor istorice longitudinale către cercetători. Faptul că proiectul de față își propune crearea unei baze de date compatibile cu formatul IDS reprezintă un pas înainte față de restul bazelor de date istorice existente la nivel regional/local în Europa. Baza noastră de date va îndeplini de la început standardele actuale referitoare la studiul demografiei istorice.

Principalul produs final al proiectului va fi reprezentat de baza de date, conținând cca. 350 000 – 500 000 înregistrări individuale. Baza de date va fi realizată prin integrarea mai multor baze de date microzonale, circumscrise după criterii metodologice specifice și va beneficia de o interfață on-line de căutare genealogică. Informația cuprinsă în baza de date va permite analize viitoare cu aplicabilitate în varii domenii științifice și socio-economice.

Științe sociale, demografia și statistica populației. În lipsa bazelor de date de populație, cercetările în aceste domenii au fost limitate, în România, la informațiile din recensăminte sau din anchete sociale pe bază de eșantioane. Ca urmare, și spectrul analizelor a rămas limitat, iar originile multor procese care debutează la sfârșitul perioadei moderne au rămas incerte. Pe baza HPDT vor putea fi efectuate analize cu rezultate importante privind compoziția familiei și a gospodăriei, modificările generaționale, modele de înrudire trans-generațională și chiar funcționarea rețelelor familiale. Impactul factorilor de mediu asupra comunităților, logica și modelele migrației, relația dintre procesele demografice și dezvoltarea industrială (inclusiv a căilor de comunicație) vor putea fi cercetate mult mai aprofundat. În ansamblu, procesul de (auto)reglare demografică a unor comunități și limitele sale în raport cu acțiunea factorilor externi vor fi mult mai bine înțelese. Toate aceste aspecte au loc în paralel cu sau chiar după tranziția demografică, unele reprezintă efecte ale ei, iar înțelegerea lor este indispensabilă construirii bazei istorice care să servească la explicării evoluțiilor actuale din societatea românească.

Sănătate publică și studii de ereditate. Sursele avute în vedere conțin și importante informații privind istoricul medical al indivizilor (vaccinări, boli, cauza morții etc.). Analizele longitudinale și orizontale ale acestor date pot conduce la rezultate valoroase în privința relației dintre mediu, gradul de medicalizare și rolul eredității în predispoziția la anumite boli sau comportamente (sinuciderea). Înțelegerea acestor aspecte în dimensiune istorică, mai ales în perioada nașterii sistemului de sănătate publică, pune la dispoziția cercetărilor axate pe perioada contemporană un set de analogii importante. Privind înainte, în perspectiva unor viitoare extinderi cronologice ale HPDT spre contemporaneitate, corelarea longitudinală a analizelor, incluzând studiile de ADN, are potențialul de explica predispoziții medicale atât la nivel macro-zonal, cât și la nivel familial sau individual. În acest punct, potențialul HPDT depășește limitele obișnuite ale proiectelor științifice în domeniul socio-uman, aplicabilitatea sa extinzându-se spre medicină și spre implementarea unor politici sanitare adecvate.

Lingvistică (onomastică și toponimie). Realizarea unor instrumente indispensabile bunei funcționări a bazei de date (dicționare onomastice și toponimice standardizate, tabele onomastice poliglote) și a analizelor primare asociate va avea ca rezultat punerea la dispoziția cercetătorilor specializați a uneia dintre cele mai mari baze de date din onomastica românească. Vor putea fi urmărite fluctuațiile și modelele de variație a numelor de persoane, procesele asociate cu dispariția unor categorii de nume și impunerea altora, transmiterea generațională a numelor. În contextul în care globalizarea se face simțită tot mai pregnant în onomastica românească contemporană, o analogie cu situația istorică de la sfârșitul perioadei moderne (tranziție demografică, creșterea mobilității geografice și sociale etc.) poate duce la înțelegerea mult mai exactă a proceselor actuale.

Criteriile de evaluare și succes ale produsului final al proiectului vor fi diferite, în funcție de publicul-țintă. În spațiul științific, impactul bazei de date și al rezultatelor va putea fi evaluat în funcție de calitatea rezultatelor publicate, în special cele din periodice cu circulație internațională și a parteneriatelor inter- sau transdisciplinare dezvoltate. Din acest punct de vedere, succesul se va reflecta inevitabil și în continuarea obținerii finanțărilor. În relația cu publicul larg, succesul va putea fi evaluat în funcție de interesul manifestat pentru interfața genealogică on-line, cuantificabil în număr de vizitatori, accesări etc. Spre exemplu, asigurarea auto-sustenabilității variantei on-line reprezintă un criteriu minim de succes. Dezvoltarea de parteneriate cu actori din mediul public sau privat, concretizată în extinderi micro-regionale ale conținutului bazei și analizelor va fi considerată, de asemenea, un criteriu de succes, demonstrând impactul proiectului în spațiul socio-economic.

Baza de date va funcționa și va fi adusă la zi, în paralel, atât off-line (pentru uzul intern al Centrului de Studiere a Populației – CSP) cât și on-line (ca motor de căutare genealogică pentru utilizarea de către terți), o a treia copie urmând a fi păstrată pe suport DVD. În acest fel se elimină din start posibilitatea unor accidente cu pierdere majoră de informație datorate unor breșe de securitate informatică. Pentru varianta on-line va fi dezvoltată o interfață simplă și prietenoasă pentru utilizatori, dublată de necesarele manuale de utilizare.

Estimările actuale – pornind de la teste realizate în cadrul unui proiect-pilot de evaluare a activității de extragere/introducere a datelor din registre parohiale, corelate cu dimensiunea financiară și cronologică a proiectului și cu dimensiunea resursei umane implicate – indică faptul că în perioada 2014-2017 pot fi introduse aproximativ 350 000 – 500 000 înregistrări individuale de tip IDS (această activitate presupunând nu doar introducerea brută ci și inter-conectarea informației din baza de date la nivel familial, inter-familial și inter-comunitar). Marja de nesiguranță de aproximativ 30% este generată de trei variabile majore:

- gradul de familiarizare a membrilor echipei cu tehnica și normele extragerii/introducerii datelor;
- timpul necesar verificării eșantionate a corectitudinii informației introduse;

- gradul de dificultate a documentelor care implică cunoștințe avansate de paleografie (în special chirilică și *Kurrentschrift*).

Construcția bazei de date va fi sprijinită de o metodologie riguroasă de selecție a localităților și micro-zonelor de interes și de elaborarea unor instrumente onomastice și toponimice absolut necesare. Practic, HPDT va fi formată din suma bazelor de date acoperind mai multe microzone geografice răspândite pe întreg teritoriul Transilvaniei, alese după criterii de eșantionare care să le confere reprezentativitate.

Din punct de vedere științific, realizarea bazei de date, așa cum este ea preconizată, va deschide perspective noi și deosebit de ample în studiul populației Transilvaniei. Până în prezent, atât analizele longitudinale, cât și cele orizontale – fie comunitare, fie microzonale – au fost puternic limitate de efortul major de culegere a datelor și introducerea lor într-o formă codificată. Acest obstacol a redus, inevitabil, și numărul cercetărilor care pot constitui repere comparative solide, formându-se un cerc vicios din care nu se putea ieși decât în cazuri particulare și cu eforturi notabile. HPDT va rezolva în mare măsură această problemă, punând la dispoziția cercetătorilor o cantitate amplă de date istorico-demografice. Vor fi introduse în baza de date mai multe localități decât suma celor monografiate până în prezent, diversitatea etnică și confesională va fi atent urmărită, iar numărul variabilelor asupra cărora vor putea fi desfășurate analize va crește exponențial. Toate aceste achiziții vor avea loc beneficiind de expertiza unei instituții internaționale cu o vastă experiență în domeniu: Norwegian Historical Data Centre – University of Tromsø (NHDC-UT) și de sprijinul unuia dintre cele mai importante centre de cercetare a istoriei sociale (IISH Amsterdam). Pornind de la aceste premise, putem afirma că realizarea HPDT reprezintă nu doar un deziderat ambițios ci proiectul românesc cu cel mai mare impact internațional în domeniul științelor socio-umane, în acest moment.

Asigurarea continuității cercetării va presupune construcția unei echipe flexibile, care să permită continuarea proiectului în funcție de situația reală a finanțării (nucleu+echipă lărgită), dar și o strategie coerentă de atragere și selecție a potențialilor parteneri, încă din etapa diseminării, pentru a asigura extinderea ariei de interdisciplinaritate a proiectului și chiar pasul spre transdisciplinaritate. După cum am menționat și detaliat mai sus, rezultatele proiectului vor consta într-o serie de pachete de analize destinate aplicării în varii domenii științifice și socio-economice, prin aceasta urmărindu-se integrarea rezultatelor cercetării istorice în contextul necesităților contemporane. Realizarea acestor analize va viza prioritar domeniile de interes actual (migrația, relații interetnice și inter-confesionale, medicină și sănătate publică) pentru a oferi altor cercetători posibilitatea raportării la dimensiunea istorică a proceselor și fenomenelor pe care le studiază. În paralel, proiectul și rezultatele sale vor fi promovate prioritar în arii disciplinare cu potențial major de dezvoltare a cercetărilor interdisciplinare cu aplicabilitate socio-economică (epidemiologie, genetică).

Dezvoltarea parteneriatelor cu alte instituții interesate (e.g. Arhivele Naționale, autorități locale și centrale) sau cu mediul privat va face obiectul mai multor activități din pachetul de lucru destinat diseminării și promovării. Vor fi avute în vedere atât dezvoltarea de viitoare proiecte pentru extinderea HDPT, cât și găsirea unor formule de utilizare lucrativă a informației, astfel încât să se asigure cel puțin acoperirea costurilor de mentenanță ale bazei de date on-line. În contextul în care interesul pentru cercetările genealogice și pentru istoria locală cunoaște un parcurs ascendent și în România (parțial venind și dinspre diaspora), credem că acest deziderat va fi ușor de atins.

Urmând exemplul altor inițiative similare (DDB, recunoscută de guvernul suedez drept o „resursă națională”), unul dintre obiectivele în durată lungă al proiectului va fi recunoașterea HPDT ca „resursă națională”. Este nerealist să anticipăm că acest lucru va putea avea loc în intervalul 2014-2017, însă modul în care va debuta construcția bazei de date, rezultatele obținute și impactul în mediile științific și socio-economic vor fi esențiale.

Realizarea coordonării bazei de date cu inițiativele similare la nivel internațional va reprezenta un pas înainte major pentru cercetarea socio-umanistă românească. Este știut faptul că, deși particularitățile socio-culturale regionale au fost privite dintotdeauna cu interes, corelarea lor cu specificul cercetării internaționale de excelență a ridicat probleme, deseori ele rămânând la nivelul unor studii de caz exotice tocmai pe fondul utilizării unor apropieri metodologice inadaptate sau din contră, adaptate fără a se lua în calcul pierderile datorate adaptării. Specificul IDS rezolvă însă această problemă, deoarece presupune exclusiv adăugiri (nu și reduceri) de variabile, permițând o extindere practic nelimitată a câmpurilor de informație, urmată de inter-conectarea la nivel supranațional exclusiv a aceloră dintre ele care sunt compatibile. În acest fel se realizează automat decantarea între informația care poate fi supusă la analize comparate și cea care nu se pretează decât analizelor la nivel regional.

Rezultatele estimate ale proiectului

Un rezultat important al proiectului va fi reprezentat de impunerea HPDT în spațiul științific central-est european ca reper de excelență în cercetare și bune practici. La aceasta vor contribui: dimensiunea și calitatea produsului finit, corelarea cu cele mai noi standarde internaționale în domeniu, perspectivele interdisciplinare pe care le va deschide și, nu în ultimul rând pregătirea pe care o vor dobândi membrii echipei de-a lungul proiectului. Aceștia vor putea asigura dezvoltarea autonomă a bazei de date, dar vor putea și să ofere expertiză tehnică pentru proiecte similare dezvoltate în România sau în spațiul central-est european. Este de așteptat ca interesul pentru bazele de date istorice de populație să crească în următorul deceniu, în condițiile în care astfel de instrumente lipsesc atât în România cât și în statele vecine; în acest context, existența unui model și a unei unități de cercetare regionale va impulsiona cu siguranță alte inițiative, contribuind la dezvoltarea științifică a acestei regiuni a Europei.

Obiectivul 2 va avea ca rezultat deschiderea de noi perspective, pe plan național, în cercetările legate de populație și în alte arii disciplinare care folosesc același tip de informație. O expunere mai largă a posibilelor rezultate generate de analize efectuate pornind de la HPDT a fost deja realizată spectrul acestora depășind cu mult limitele actuale ale cunoașterii științifice în domeniile de impact. Trebuie avut în vedere că, pe măsura extinderii geografice și a diversificării informației, va crește și gradul de complexitate al analizelor, împreună cu gradul lor de inter- și transdisciplinaritate

Un alt rezultat, generat de obiectivele 1 și 3, va fi integrarea datelor privind populația istorică a României în ansamblul datelor privind populația istorică a Europei. În acest moment, dezideratul major în domeniu, la nivel internațional, constă în găsirea unei platforme comune care să permită analiza unitară și comparată a informației din variile baze de date deja existente. Modelul IDS, avut în vedere de proiectul nostru, reprezintă cel mai avansat produs al cercetării și se poate presupune că orice alte dezvoltări ulterioare vor fi obligate să ia în considerare compatibilitatea cu acesta. HPDT fiind construit din start pentru a fi complet compatibil cu IDS, integrarea și accesibilitatea informației vor fi asigurate, iar HPDT va fi recunoscută ca una dintre bazele de date importante privind populația istorică a continentului.

Desfășurarea proiectului va mai avea un rezultat important: coagularea în jurul HPDT a unei echipe de specialiști cu expertiză în crearea și curatela bazelor de date de populație istorică. Pornim de la premisa că nivelul ridicat al rezultatelor obținute va asigura continuitatea obținerii finanțărilor HPDT și după terminarea celor trei ani prevăzuți în actualul proiect. În acest fel, membrii echipei care au beneficiat de pregătirea de specialitate vor putea fi menținuți pentru dezvoltarea bazei de date. Ca dimensiuni, nivel al pregătirii de specialitate și al interdisciplinarității, această echipă ar fi una dintre cele mai mari și mai bine pregătite profesional din cercetarea socio-umană românească. Pentru a evita disfuncționalitățile în cazul unor cezuri financiare, chiar și pe termen scurt, în cadrul echipei va fi selectat un nucleu format din membrii CSP, care să asigure curatela și mentenanța bazei de date, chiar și în perioadele când, din motive financiare, orice altă activitate va trebui temporar oprită.

În contextul în care reperele metodologice și modelele proiectului sunt fixate la nivelul actual al cercetării internaționale, originalitatea sa poate fi clamată doar în raport cu nivelul actual al cercetării românești. În schimb aspectele inovative ale proiectului au un cert potențial de a fi integrate cercetării internaționale în domeniu, în contextul necesității adaptării standardelor bazelor de date occidentale la specificul altor regiuni ale Europei.

În privința structurii bazei de date, proiectul se raportează la un model dezvoltat de cercetătorii de la IISH Amsterdam (the Intermediate Data Structure – IDS), însă acest model a fost adaptat realităților central și est-europene. Gradul de inovare, în acest context, este unul ridicat, deoarece rezultatele acestui efort

de adaptare vor fi vizibile la scară internațională, prin integrarea în noile versiuni IDS.

În privința conținutului bazei de date, o mare parte a acestuia este complet inedit, deoarece sunt introduse și analizate date despre un număr mare de localități asupra cărora nu au avut loc cercetări anterioare. Dimensiunea proiectului și a bazei de date reprezintă ea însăși un aspect inovator pentru cercetarea românească și pentru orice tip de bază de date istorică folosită până în prezent în România. Pasul înainte preconizat, prin trecerea de la analize longitudinale individuale și familiale la cele comunitare și microzonale este, la rândul său, o inovație.

Introducerea tuturor categoriilor de date oferite de surse va extinde câmpul cercetării înspre aspecte semnalate, dar mai puțin studiate sau chiar ignorate, precum situația vaccinării, statistica cauzelor morții, criteriile alegerii locului de veci (acolo unde funcționează mai multe cimitire), sau acuratețea cu care personalul de cult s-a achitat de îndeplinirile administrative privind statistica parohiei (gradul de completare al rubricaturii, respectarea succesiunii cronologice firești etc.). În contextul cercetărilor axate pe individ și familie, astfel de aspecte au rămas marginale, însă la nivel microzonal, analizele seriale pot conduce la concluzii cu grad sporit de relevanță și pot evidenția modele comportamentale microzonale.

Dacă instrumentarul necesar bazei de date aduce doar *update-uri* în câmpul toponimiei, în schimb crearea unui *standardized onomastic pool* și a *cross-linguistic onomastic tables* vor reprezenta inovații majore, la care cercetarea românească se va raporta, indubitabil, o bună perioadă de timp. Este mai mult decât probabil ca aceste instrumente primare să fie preluate, folosite și dezvoltate de lingviști, în cadrul unor cercetări proprii sau în parteneriat cu echipa HPDT, deoarece ele vor depăși ca amplitudine și varietate a formelor oricare dintre dicționarele onomastice redactate până în prezent.

Norme de bună practică pentru realizarea bazelor de date destinate reconstrucției populației au fost elaborate încă din anii 1960, însă specificul surselor istorice regionale impune nu doar respectarea regulilor generale ci și adaptarea aplicării particulare prin elaborarea unui manual specific de extragere a informației. Valoarea acestei activități este deopotrivă practică și normativă. Din punct de vedere practic, un astfel de manual ușurează și standardizează munca membrilor echipei, reducând riscul erorilor. Din punct de vedere normativ, el reprezintă un reper metodologic ce conferă autoritate științifică demersului.

În registrul potențialelor dezvoltări ale HPDT, redactarea unui manual explicit de utilizare a bazei de date (input & output) reprezintă o condiție *sine qua non* pentru atragerea atenției cercetătorilor interesați de istoria locală și extinderea bazei de date prin apelul la voluntariat pe bază de crowdsourcing (în special la alumni UBB care au interacționat în timpul studiilor cu HPDT).

Funcționarea echipelor interdisciplinare nu reprezintă cu siguranță o noutate, nici măcar pentru cercetarea românească. În domeniul științelor socio-

umane însă, în România coagularea unor astfel de echipe este mai rară, iar dimensiunile lor mai reduse. Echipa HPDT va include cercetători din domeniile sociologiei, istoriei, demografiei istorice, antropologiei, arhivisticii, specialiști în paleografie și transcrierea documentelor, informaticieni. Urmărim de asemenea atragerea unor tineri cercetători cu specializare în științe geografice și lingvistice. Pornind de la aceste premise, se poate afirma că HPDT va coagula în jurul său una dintre cele mai mari echipe interdisciplinare din cercetare socio-umanistă românească.

Interdisciplinaritatea rezultatelor finale ale proiectului

O bază de date longitudinale referitoare la populația Transilvaniei în secolele 19-20 va deschide noi direcții de cercetare în discipline precum istorie, demografie, sociologie, economie, lingvistică. Perioada acoperită reprezintă o perioadă critică pentru studiul declinului fertilității, urbanizare, compoziția gospodăriilor, structura ocupațională, egalitate de gen. Prin datele secundare pe care le va pune la dispoziția cercetătorilor, baza de date va permite analize statistice prin metode avansate asupra unor aspecte mult prea puțin investigate din perspectivă istorică, cel puțin prin apelul la date de nivel micro-social. În sfera științelor sociale (sociologia familiei), proiectul va permite noi abordări ale organizării familiei și gospodăriei, mobilității sociale și a altor procese intergeneraționale. În sfera demografiei, se va putea investiga procesul primei tranziții demografice, printr-o abordare la nivel micro-social, diferită de abordările anterioare ale acestui aspect în spațiul românesc/transilvănean. Se vor putea vedea *modelele de fertilitate* în funcție de diferite caracteristici personale (clasă, religie, știință de carte, structură familială). De asemenea, se vor putea studia aspecte ale procesului industrializării resimțite la nivel individual (pe baza datelor referitoare la ocupații și alte aspecte de ordin economic) și impactul industrializării asupra relațiilor intergeneraționale. Pe lângă caracteristicile demografice, sociale și economice ale indivizilor, baza de date va permite noi abordări în domeniul *onomasticii* (de ex.: evoluția unor nume, diferențieri în funcție de diferite caracteristici socio-economice).

Rezultate intermediare, la un an de implementare ale proiectului

La 1 iulie 2015 s-a împlinit un an de implementare a proiectului și a HPDT în spațiul științific. La acest moment, se pot contabiliza 110.000 de intrări individuale în bază (din cele 350.000-500.000 asumate la depunere), corectura integrală a primei localități ale cărei registre au fost finalizate de introdus (Hă-răstaș – azi, Călărași-Turda) și începutul procesului de standardizare (în această fază s-a operat codificarea ocupațiilor, conform HISCO și s-a început unificarea onomastică). Baza de date a trecut printr-un upgrade semnificativ, ca urmare a consultării cu specialiștii de la IISG și cu partenerii norvegieni. Estimăm ca până la finele acestui an calendaristic standardizarea să fie complet încheiată pentru

prima comunitate și să fim suficient de avansați cu corectura celei de a doua – Feldioara sau Războieni-Cetate, astfel încât în primăvara 2016 să începem operațiunile de linkage pe una dintre microzone.

Fără doar și poate, la capătul celor trei ani de proiect HPDT va deveni un exportator de bune practici pentru baze de date similare care se vor realiza în România sau în Estul Europei, specialiștii de la Centrul de Studiere a Populației arătând toată disponibilitatea pentru a deveni ei înșiși „norvegienii” unor proiecte similare.

Summary

The purpose of this article is to present the Historical Population Database of Transylvania project as a research tool for historical demography. The project aims to create the first historical population database on the territory of Transylvania (and Romania) and to ensure its operation at optimal parameters, meeting the most advanced international standards in the field: the Intermediate Data Structure (IDS). The longitudinal and cross-sectional analyses – whether targeting communities or micro-areas - have been strongly limited by the major effort of collecting and introducing data in an encrypted form. This barrier has, inevitably, lowered the number of research projects that can represent solid comparative benchmarks, engendering a vicious circle from which escape could only come in individual cases and with notable efforts. The HPDT will largely solve this problem by providing researchers with a vast amount of historical and demographic data. The main project end-product will be the database, containing ca. 350-500,000 individual records. The database is achieved by integrating several micro-regional databases, circumscribed according to specific methodological criteria, and will benefit (starting with 2017) from an online genealogical interface. The information contained in the database will allow further analyses in various scientific and socio-economic fields: social sciences, demography and population statistics, public health and heredity studies, linguistics (onomastics and toponymy).

Ștefan Purici*

BUCOVINA LA ÎNCEPUTUL STĂPÂNIRII HABSBURGICE

Sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea au marcat schimbări profunde pe harta politică a Europei, trasându-se noi granițe în întreg spațiul cuprins între mările Baltică, Neagră și Mediterană. În urma unor războaie, a jocurilor diplomatice ale puterilor europene, destinul unor națiuni din estul și centrul Europei a fost încastrat în structurile imperiale ale Rusiei, Austriei sau Prusiei. Același tango diplomatic are repercusiuni negative asupra integrității teritoriale a Principatului Moldovei, determinând amputări teritoriale importante în favoarea Imperiului Habsburgic (1775) și a celui Țarist (1812). Una dintre cedările teritoriale impuse Țării Moldovei a privit partea de nord-vest a principatului, un spațiu care a fost încorporat domeniilor Casei de Habsburg sub denumirea de Bucovina. Astfel, la sfârșitul verii anului 1774, partea de nord-vest a Moldovei a fost ocupată de trupele austriece după ce armata rusă care participase la războiul ruso-turc din anii 1768–1774 evacuase spațiul respectiv.

Implicațiile acestui fapt au fost pe larg dezbătute în literatura de specialitate, istoricii evidențiind atât impactul pozitiv, cât și consecințele nefaste ale acestei anexări. De regulă, istoriografia austro-germană, mai veche sau mai nouă, pune accentul pe efectele benefice pentru populație ale schimbării de administrație. Astfel, într-un volum publicat la începutul secolului al XX-lea, Cornel Kozak și Eduard Fischer încercau să transmită tinerei generații următorul mesaj: „Odată cu instaurarea dominației austriece a răsunat pentru populație multășteptatul ceas al izbăvirii și eliberării de nenumăratele necazuri și lipsuri pe care trebuia să le sufere în decursul a câteva secole sub jugul turcesc, împreună cu Moldova, și patria noastră. Numai acum, sub sceptrul puternic și just al falnicei dinastii Habsburgice, Bucovina, care până acum a suferit mult, poate absolut liniștit să privească în viitorul fericit”¹. Totodată, diverși autori scot în evidență „misiunea civilizatoare” a elementului german în această parte a continentului, grație căruia Bucovina a fost transformată „dintr-o pustietate într-o grădină înfloritoare”², într-o „mică Europă”³. Istoricul Erich Zöllner susține că „această achiziție teritorială s-a obținut, oricum, în baza unui tratat, iar locuitorii Bucovinei nu

---

* Ștefan Purici, prof. univ. dr., prorectorul Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava.

¹ Cornel Kozak, Eduard Fischer, *Heimatskunde der Bukowina zum Gebrauche für Schulen und zum Selbstunterricht*, Czernowitz, K. K. Universitätsbuchhandlung H. Pardini, 1900, S. 102.

² Vezi *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Band XX. *Bukowina*, Wien, Kronprinzenausgabe, 1899, p.2-5.

³ Paula Tiefenthaler, *Die kulturellen Wechselbeziehungen zwischen den Volksgruppen der Bukowina 1775-1918*, în A. Armbruster (Hg.), *Vom Moldauwappen zum Doppeladler: ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina*, Bd. II, Augsburg, Verlag Hofmann, 1993, p.13-14.

aveau cu siguranță motive să se plângă de schimbarea apartenenței de stat. Din regiunea foarte rar populată, complet părăginită, administrația austriacă a creat, printr-o muncă susținută de-a lungul câtorva decenii, o țară-model a monarhiei⁴. Pe parcursul celor 143 de ani de administrație habsburgică, Bucovina a înregistrat un înalt nivel al culturii⁵, ea poate fi considerată o adevărată „Elveție central-est-europeană, ca cea mai fericită țară a toleranței de lângă versanții de nord-est ai Carpaților”, fapt datorat, în special, efortului germanilor⁶. Aceste abordări se întemeiază pe poziții mai vechi, cu rădăcini în secolul naționalităților, când în centrul dezbaterilor opiniei publice europene a ajuns chestiunea organizării statale pe principii etno-teritoriale și s-a constatat încorporarea unor fragmente etnice străine în cuprinsul unor imperii eterogene, susținătorii ordinii existente au încercat să justifice existența statelor multinaționale prin intermediul asumării unei „misiuni civilizatoare” de către casele și națiunile domnitoare.

Reprezentanții celorlalte istoriografii ale Bucovinei (română, ucraineană, poloneză etc.) sunt mai rezervați în a elogia contribuțiile administrației habsburgice în modernizarea societății bucovinene. De pildă, cercetătorul Kazimierz Feleszko, consemnând rezultatele deosebite înregistrate în plan economic, social și cultural în evoluția Bucovinei, evidențiază că toate acestea n-au putut „schimba faptul că Austria a dobândit această regiune pe calea expansiunii teritoriale și pe contul integrității altui stat”⁷. Nivelul superior al dezvoltării social-economice și politice a Imperiului Habsburgic și consecințele pozitive, sub aspectul evoluției economice și sociale a Bucovinei, nu pot în nici un caz justifica, posterior, anexarea unui teritoriu străin, nu pot și nu trebuie să minimalizeze realizările anterioare ale locuitorilor părții de nord-vest a Moldovei.

Chiar dacă nivelul de cultură și cel al evoluției economice, sociale și politice a popoarelor din estul Europei era inferior gradului de dezvoltare a statelor central și vest-europene, afirmațiile unor cercetători privitoare la Bucovina ca teritoriu pustiu⁸ sau la caracterul „barbar” al populației sale erau, în mare parte, lipsite de temei. Rudolf Henke, în lucrarea *Rumänien, Lande und Leute* (România, țara și oamenii – 1877), comentând imaginea negativă pe care istoricul austriac Franz Joseph Sulzer și-o formase pe baza impresiilor culese de la ocupanții ruși, dintre 1769 și 1774, ai principatelor române, observa: „Sulzer, căpitan austriac și informatorii lui ruși sunt, însă, inși care au văzut poporul român doar

⁴ Erich Zöllner, *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent*, ed. VIII-a, traducere de A. Armbruster, București, Editura Enciclopedică, 1997, vol. I, p.390.

⁵ Rudolf Wagner, *Einleitung*, în *Alma Mater Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz*. Hrsg. R. Wagner, München, Verlag Hans Meschendorfer, 1975, p. 11.

⁶ Franz Thedieck, *Festvortrag bei der Universitätsfeier am 5. Dezember 1955 in München*, în *Alma Mater Francisco Josephina*, p.362.

⁷ К. Фелешко, „Буковина - мініатюрна Європа”. Легенди, методи, дійсність, în *Матеріали III Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету, 29 вересня - 1 жовтня 1995 р.*, Чернівці: “Рута”, 1995, с.184.

⁸ *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Band XX, *Bukowina*, Wien: Kronprinzenausgabe, 1899, S. 2-5; Erich Zöllner, *op. cit.*, p. 390.

într-o situație umilitoare și prin prisma unor ochelari naționali, iar dacă ținem seama de faptul că învingătorii i-au considerat întotdeauna pe învinși ca fiind mai prejos decât ei este ușor de înțeles că această situație a putut genera false aprecieri și păreri⁹. Încă la începutul secolului al XIX-lea, contele F. Karaczay, călător austriac, menționa că „această țărișoară avea odinioară un excelent grad de cultură și este cel mai frumos cerc administrativ al Galiției”¹⁰. Primul episcop al Bucovinei, Dositei Herescu, într-o scrisoare adresată președintelui Consiliului Aulic de Război, arăta că, în vremea când acest teritoriu a fost parte integrantă a Moldovei, poporul s-a bucurat de „un trai bun”, având „case și pământuri bune”¹¹. Inginerul topograf austriac Johann Budinszky, care a efectuat în Bucovina un studiu geo-demografic în primii ani după încorporare, specifica faptul că „țara este formată din grădini și ogoare precum și din livezi îngrijite”¹². Însă nu trebuie să ignorăm acel adevăr potrivit căruia austriei, care se aflau într-un incontestabil avânt reformist, au găsit aici o economie slab dezvoltată, un nivel scăzut de cultură în rândul populației și o administrație, în mare măsură, rudimentară, de tip medieval.

Pentru a justifica presiunea politică, socială și culturală la care a fost supusă populația ținutului alipit Austriei la 1775, unii cercetători scot în evidență caracterul medieval al economiei provinciei, slaba dezvoltare a instrucției publice, inexistența unor categorii sociale active pe scena politică a Bucovinei etc., fenomene firești, de altfel, într-o societate căreia nu i s-a permis să acceadă spre modernitate. Spre exemplu, cercetătorul german Rudolf Wagner susține că austriei „n-au găsit școli la sosirea lor”, cu excepția cursurilor pentru formarea de preoți și cantori bisericești care se țineau la sediul Episcopiei din Rădăuți și la mănăstirea Putna¹³. Tot el arăta că, la 1775, „nivelul de educație a preoților ortodocși, care erau recrutați din sânul naționalităților română și ruteană, era primitiv. Restul populației era compusă din analfabeți”¹⁴. Acest tablou pesimist este parțial demantelat de izvoarele istorice care atestă existența, la momentul anexării părții de nord-vest a Moldovei, școlii episcopale de la Rădăuți, a șase școli domnești (Cernăuți, Suceava, Rădăuți, Câmpulung Moldovenesc, Câmpulung Rusesc și Putna), unui șir de școli mănăstirești¹⁵ și parohiale, întemeiate

⁹ Apud Klaus Heitmann, *Imaginea românilor în spațiul lingvistic german 1775-1918. Un studiu imagologic*. În românește și introducere de D. Hîncu, București, Editura Univers, 1995, p. 83.

¹⁰ F. (Graf von) Karaczay, *Beyträge zur europäischen Länderkunde. Die Moldau, Wallachey, Bessarabien und Bukowina*, Wien, 1818, S. 85.

¹¹ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare, ANIC), fond *Consiliul Aulic de Război* (în continuare, CAR), pach. XXII, d. 21.

¹² H. J. Bidermann, *Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung, 1775-1785*, Lemberg, 1876, S. 24.

¹³ Rudolf Wagner, *Das deutsch-europäische Schulwesen in der Bukowina*, în idem, *Vom Moldauwappen zum Doppeladler: ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina; Festgabe zu seinem 80. Geburtstag*, Augsburg: Hofmann, 1991, S.101.

¹⁴ Idem, *Die Bukowina und ihre Völkergruppen*, în *ibidem*, p.139.

¹⁵ Pe lângă școala de la Putna, instituții similare de învățământ, înființate pe lângă fiecare mănăstire din nordul Moldovei, au pregătit cadre bisericești dar și laice, bucurându-se de popularitate departe de regiunea în care activau. De pildă, școala de la mănăstirea Humor, care a funcționat

potrivit prevederilor regulamentului de la 1766 al Domnului Grigore al III-lea Ghica, precum și a unor școli particulare sau private¹⁶. În aceste modeste instituții de instruire, cu un număr limitat de dascăli și discipoli, se învăța citirea, scrierea și cântarea bisericească. Deși rolul bisericii în organizarea și îndrumarea învățământului a fost hotărâtor, procesul de educație a încorporat numeroase elemente din sfera laicului, inclusiv ideile iluministe atât de populare la acea vreme¹⁷. Evident, în perioada moldovenească, alfabetizarea nu a fost un fenomen de masă, chiar și copiii reprezentanților păturilor înstărite nu întotdeauna se puteau lăuda cu o educație aleasă, iar fiii țăranilor, de regulă, nu știau a citi și a scrie. Din această perspectivă, accentul pus pe dezvoltarea unui învățământ cuprinzător a contribuit într-o însemnată măsură la ridicarea nivelului cultural al bucovinenilor. Practic, în estul Europei, Austria a îndeplinit aceeași misiune „civilizatoare” pe care, în țările habsburgice, au realizat-o state ca Anglia, Franța, Renania, Elveția, Italia și Belgia chiar și în perioada în care Curtea de la Viena implanta cultura germană în Bucovina.

Revenind asupra situației politice din provincie în primii ani după anexare, vom putea constata că trecerea de la o administrație la alta s-a produs nu fără convulsii și tensiuni. La 10 august 1773, colonelul Karl von Enzenberg, informându-l pe împăratul Iosif al II-lea asupra atitudinii populației Moldovei în cazul unei potențiale ocupații habsburgice, aprecia că „țărani, care suspină sub jugul greu, s-ar declara imediat pentru Austria; dar chiar și boierimea și clerul și-ar schimba concepția în același sens, cu toate că la început, din frică în fața pierderii puterii, ar avea o atitudine ostilă față de noua stăpânire; cu timpul însă, românii ar săruta cu bucurie sceptrul plin de dreptate al Casei de Habsburg”¹⁸. Previziunile și așteptările austrieilor s-au dovedit a fi doar parțial corecte, moldovenii din teritoriul anexat demonstrându-și opoziția față de noua stăpânire printr-un exod masiv în teritoriile rămase sub autoritatea domnului moldovean¹⁹. Pe o poziție ostilă față de noii stăpâni s-au situat și reprezentanții clerului, în special din cauza faptului că religia oficială a Austriei era cea catolică, în timp ce românii bucovineni erau creștini de rit ortodox. Un număr considerabil de călugări, preoți, alte fețe bisericești s-au retras treptat în Moldova²⁰. Chiar

cel puțin din a doua jumătate a secolului al XVII-lea și până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a instruit tineri atât din Moldova, cât și din Transilvania. Vezi Olimpia Mitric, *Scriptorii, cărturari și manuscrite în limba română din Nordul Moldovei (sec.XVI-XIX)*, „Codrul Cosminului”, seria nouă, Analele științifice de istorie ale Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava, 1996, nr.2, p.169-170.

¹⁶ I. V. Goraș, *Învățământul românesc în ținutul Sucevei, 1775-1918*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1975, p.9-26; Mircea Grigoreviță, *Învățământul în nordul Bucovinei*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1993, p.28.

¹⁷ I. V. Goraș, *op. cit.*, p.26.

¹⁸ Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I, (1774-1862), *De la administrația militară la autonomia provincială*, București, Editura Academiei Române, 1993, p.64.

¹⁹ Pentru detalii, vezi Ștefan Purici, *Emigrarea populației bucovinene în Moldova (1775-1848)*, „Glasul Bucovinei”, I, 1994, nr. 3.

²⁰ Arhivele Naționale Istorice Centrale (infra - ANIC), fond *Consiliul Aulic de Război din Viena* (infra CAR), pach. XXII, d.21, f.1.

și mulți dintre cei rămași au privit cu prea puțină simpatie instaurarea noii stăpâniri. Însuși ierarhul diecezei din această parte a Moldovei, Dositei Herescu, Episcopul de Rădăuți, a protestat împotriva anexării ținuturilor moldovenești de către Austria, cu toate că, dacă e să-i dăm crezare lui Karl von Enzenberg, a făcut acest lucru nu călăuzit de sentimente patriotice, ci din iubirea sa pentru legalitate și „adevărata creștinătate”²¹. Episcopul Dositei a nutrit speranța că, sub noua administrație, autoritățile vor purta grijă „pentru bunăstarea Sfințelor și Dumnezeieștilor biserici și pentru credința grecească (ortodoxă – n. n.) ce va fi nestrămutată, păzită sub toate rânduilele ce [le] avem date și întărite de la Biserica Răsăritului”²², speranța ce se va materializa doar parțial în viitor.

Ciocnindu-se de indiferența sau complicitatea puterilor europene, constatând imposibilitatea eliberării de sub dominația habsburgică, românii bucovineni au înțeles că își vor putea păstra identitatea națională și cultura proprie prin intermediul credinței ortodoxe. Demn de remarcat este faptul că în anii 1776-1777 bucovinenii au adresat autorităților austriece peste 20 de petiții în care și-au prezentat revendicările față de noua administrație. Printre doleanțele românilor se numărau cererile de a nu fi suprimată dependența diecezei bucovinene de Mitropolia din Iași, de a fi menținuți în exercițiul religiei ortodoxe, de a fi apărate și neștirbite în drepturi bisericile și mănăstirile din teritoriul ocupat etc.²³.

Bucovina a avut șansa de a cunoaște și a se racorda la structuri administrative moderne, introduse de scurtă vreme în Austria, provincia beneficiind sau suferind de pe urma schimbărilor simultan cu celelalte țări habsburgice. Încă din anul 1749, în perioada domniei Mariei Theresia (1740–1780), în cadrul Cancelariei Austriece și Boemiene a fost creat *Directorium in publicis et cameralibus*, un oficiu suprem pentru administrația politică și fiscală a țărilor Coroanei (cu excepția Ungariei)²⁴. Totodată, sub impactul ideologiei iluministe care includea între principiile organizării sociale moderne pe cel al separației puterilor în stat, justiția a fost separată de administrație, prin înființarea organismului numit *Oberste Justizstelle*²⁵ (Serviciul Justițiar Suprem). În anul 1760, s-a procedat la separarea finanțelor de administrația politică, toate organele fiscale fiind subordonate Camerei Aulice de Conturi, în timp ce problemele politice au rămas de competența Cancelariei Aulice Reunite Boemiano-Austriece²⁶. Reformarea a continuat prin înființarea, în anul 1761, a unui *Staatsrat* (Consiliu de Stat), sub influența și coordonarea căruia au fost plasate toate celelalte oficii centrale

²¹ N. Iorga, *Histoire des roumaines de Bucovine à partir de l'annexion autrichienne (1775-1914)*, Jassy, 1917, p.42.

²² ANIC, *loc cit.*, pach. VIII, d.73, f.1.

²³ ANIC, *loc cit.*, pach. I, d.70, f.16.

²⁴ Erich Zöllner, *op. cit.*, p. 386.

²⁵ Mihai-Ștefan Ceaușu, *Bucovina habsburgică de la anexare la Congresul de la Viena. Iosefinism și postiosefinism (1774–1815)*, Iași, Fundația Academică „A. D. Xenopol”, 1998, p. 19.

²⁶ Erich Zöllner, *op. cit.*, p. 387.

(Cancelaria Aulică Reunită, Cancelaria de Stat, Serviciul Judiciar Suprem, Camera Aulică, Camera Aulică de Conturi, Consiliul Aulic de Război)²⁷. Înnoirile au atins și nivelurile administrative inferioare. La nivelul provinciilor au fost create guvernăminte care gestionau prin instituții specializate problemele de justiție, finanțe, comerț și impozite. Țările Coroanei erau împărțite în districte sau cercuri, în fruntea cărora se aflau administrațiile cercuale (*Kreisämter*)²⁸. Această structurare a organismelor decizionale la nivel central și local a rezistat, cu mici modificări, până la revoluția din 1848–1849 și în aceste norme administrative a fost obligat să evolueze și ținutul bucovinean.

După ocuparea Bucovinei de către trupele imperiale, începând cu 1 septembrie 1774 provincia a fost subordonată Consiliului Aulic de Război din Viena și Comandamentului militar din Lemberg, constituind o unitate administrativă autonomă distinctă în componența Austriei²⁹. Conducerea noului ținut a fost încredințată unei administrații militare, în frunte cu un guvernator în persoana comandantului trupelor austriece în zonă, care concentra în mâinile sale atribuții administrative, economice, militare și judecătorești. Orașul Cernăuți a fost desemnat drept capitală a districtului bucovinean. Structura administrației militare din Bucovina era destul de simplă: guvernatorul, consilierul său, auditorul (judecător militar), secretarul și registratorul. Funcția de consilier era deținută de un ofițer bun cunoscător al legilor și obiceiurilor populației indigene. Totodată, printre obligațiile sale se numărau cele referitoare la soluționarea neînțelegerilor cu turcii și purtarea corespondenței cu principele de la Iași. Auditorul era responsabil pentru actul de justiție atât pentru militari, cât și pentru populația civilă. Secretarul și registratorul i se subordonau nemijlocit³⁰.

Organizarea teritorial-administrativă a zonei a rămas cea veche până la 1779, când provincia a fost împărțită – în locul celor patru ținuturi – în cinci directorate, cu centrele în Cernăuți, Suceava, Siret, Câmpulung Moldovenesc și Câmpulung Rusc³¹. În fruntea acestora au fost desemnați directori, foști reprezentanți ai administrației moldovenești, care aveau atribuții administrative și judiciare.

O anumită perioadă de timp, noile autorități au utilizat cu succes vechea structură politico-administrativă moldovenească, Viena fiind extrem de atentă față de elita politică și economică locală. Această atitudine era o consecință a bogatei experiențe administrative a funcționarilor habsburgici și a ordinului strict al

²⁷ Mihai-Ștefan Ceaușu, *op. cit.*, p. 21.

²⁸ A. J. P. Taylor, *Monarhia Habsburgică, 1809–1918. O istorie a Imperiului austriac și a Austro-Ungariei*, traducerea: Cornelia Bucur, București, Editura ALLFA, 2000, p. 16–17.

²⁹ Veniamin Ciobanu, *La granița a trei imperii*, Iași, Editura Junimea, 1975; Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei (1774–1862). De la administrația militară la autonomia provincială*, București, Editura Academiei Române, 1993, p. 114–116; *Буковина: історичний нарис*, Чернівці: Зелена Буковина, 1998, c. 69.

³⁰ Mihai-Ștefan Ceaușu, *Instituirea administrației habsburgice în Bucovina*, „Suceava – Anuarul Muzeului Bucovinei” (Suceava), XX, 1993, p. 129.

³¹ Emil Satco, Ioan Pinzar, *Prefectura. Repere istorice locale*, Iași, Editura Junimea, 1995, p. 32.

împăratului Iosif al II-lea privind menținerea statu-quo-ului din epoca moldavă și evitarea, prin toate mijloacele, a tot ceea ce „ar semăna cu o nouă formă de guvernare, de a păstra tot ceea ce a fost bun înainte, obiceiurile și religia locuitorilor ținutului”³². Mai mult, în funcțiile de directori ai ținuturilor Cernăuți, Suceava și Câmpulung au fost numiți, în anul 1777, reprezentanți ai nobilimii românești locale³³. Iar comandamentul militar al Galiției, în persoana feldmareșalului W. Schröder, a propus înlocuirea lui Sigowsky, auditorul districtului Bucovina, cu Dorbath, auditorul regimentului 2 de grăniceri din Transilvania, deoarece acesta din urmă cunoaște „limba moldovenească și obiceiurile țării”³⁴. Atunci când s-a ridicat problema găsirii unui succesor pentru generalul von Splény, autoritățile de la Viena l-au desemnat pe generalul Karl von Enzenberg, potrivit raportului contelui Hadik adresat coregentului Iosif al II-lea, „tocmai pentru calitățile sale de bun cunoscător al serviciului și al națiunii române, calități dovedite în timpul cât a fost comandant al regimentului 2 valah” din Transilvania³⁵. În septembrie 1780, în funcția de director al cancelariei administrației militare a Bucovinei a fost numit boierul bucovinean Vasile Balș, un sincer iosefinist³⁶.

În urma reorganizării din anul 1783, Bucovina a fost structurată pe patru directorate: Cernăuți, Vijnîța, Siret și Suceava. Directorii districtuali – numiți de această din rândul ofițerilor imperiali – au rămas doar cu prerogative administrative, justiția fiind încredințată Tribunalului militar superior din Cernăuți, înființat în același an. Acestei instanțe i-au fost subordonate auditoriile districtuale, înființate în Cernăuți, Siret și Suceava³⁷. După încorporarea Bucovinei la Galiția, în anul 1786, administrația militară a fost înlocuită cu una civilă (*Kreisamt*), iar în fruntea districtelor au fost numiți funcționari civili, cu titlul de comisari districtuali³⁸, Bucovina constituind, până la 1849, al 19-lea cerc administrativ al acestei Regatului Galiției și Lodomeriei. În consecință, pe linie juridico-administrativă, problemele bucovinene erau de competența Guberniului Galiției și Curții de Apel din Lemberg, subordonate, la rândul lor, Cancelariei Aulice Reunite Bemiano-Austriece și, respectiv, Curții Supreme de Justiție din Viena³⁹.

Înlăturarea din funcțiile administrative superioare ale funcționarilor români începând cu anul 1783⁴⁰ și înlocuirea birocraților austrieci discreditați

³² ANIC, fond CAR, pach. I, d. 42, f. 1v.

³³ Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus*, Graz-Köln: Böhlau, 1965, S. 37.

³⁴ ANIC, fond CAR, pach. III, d. 55, f. 1v.

³⁵ *Ibidem*, pach. X, d. 78, f. 2.

³⁶ Rolul boierului Vasile Balș în aplicarea reformelor habsburgice, precum și biografia sa sunt prezentate în studiul lui Mihai-Ștefan Ceașu, *Vasile Balș, un iosefinist bucovinean*, „Suceava – Anuarul Muzeului Bucovinei”, XVII–XVIII–XIX, 1990–1991–1992, p. 407–418.

³⁷ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 98.

³⁸ *Буковина: історичний нарис*, с. 70.

³⁹ Mihai-Ștefan Ceașu, *op. cit.*, p. 91.

⁴⁰ ANIC, fond CAR, pach. XIII, d. 50, f. 1.

n-au dat rezultatele așteptate. Spre exemplu, în anul 1803, Ioan Budai-Deleanu, consilier al Curții de apel din Lemberg, în raportul său intitulat *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina* (Scurte observații asupra Bucovinei) sublinia slaba pregătire profesională și nivelul moral scăzut al funcționarilor bucovineni: „Dar durere! Bucovina pare a avea soarta de-a vedea în fruntea sa tot ce-i incapabil, imoral și egoist în monarhia întreagă. Acești domni nu se cugetă a conduce Bucovina, conform intențiunilor guvernului, la bine sau la civilizație; ei se cugetă numai la îngrășarea pungii lor și după ce, prin firea lor egoistă, necrescută și senzuală, au sfârșit și puținul bun rămas locuitorilor și s-au îmbogățit, caută avansamente; și batjocoresc apoi în continuu pe acest popor sărman, care a fost temeiul fericirii lor vremelnice, numindu-l: barbari, semioameni, otaliți etc.”⁴¹. O nouă inspecție efectuată în Bucovina în anul următor de către August von Reichmann, consilier aulic, a depistat nereguli la cel mai înalt nivel: „De altfel, căpitanul cercual (von Schreiber – n. n.) se poartă rău și față de națiune, nu-și dă nici cea mai mică osteneală de a-i învăța limba și, prin această inimizție, a îndepărtat de la sine toate sufletele”⁴².

Învățământul a trebuit și el adaptat tendințelor politice imperiale de centralizare, uniformizare și integrare⁴³. Pentru a avea buni și fideli cetățeni, funcționari calificați și soldați devotați, producători cu un mare randament și buni contribuabili, trebuia ridicată societatea austriacă, în ansamblul ei, fără deosebire de naționalitate, la un anumit nivel minim de cultură și de educație civică, obiective care puteau fi atinse printr-un proces complex de alfabetizare, germanizare și catolicizare a supușilor Coroanei de Habsburg. Traducerea în viață a acestor obiective s-a răsfrânt asupra modului de organizare și administrare a învățământului bucovinean. La început, din anul 1775, toate școlile primare s-au aflat sub îndrumarea Bisericii ortodoxe din Bucovina, iar administrația austriacă a întemeiat doar câteva școli subordonate direct autorităților provinciale. În această etapă, în toate școlile a fost introdusă, în paralel cu limba română, limba germană prin intermediul căreia a fost posibil, pentru autohtoni, un acces mai larg, direct și mai accelerat la ideile modernizatoare ale timpului și la cunoștințele științifice în general. Sub impactul răsturnărilor revoluționare în Europa, Habsburgii au înțeles să instituie un control mai riguros asupra rețelei școlare. În anul 1797, Curtea de la Viena a dispus ca, în provincii, să fie înființate comisii de supraveghere a școlilor, formate din reprezentanți ai Bisericii și administrației. În Bucovina⁴⁴, școlile primare din orașe și târguri au fost trecute sub controlul „parohului și șoltuzului”, cele din satele cu „dregători stăpâni” - sub supravegherea „parohului și stăpânului”, iar „unde nu să află stăpân în sat, acolo singur parohul asupra stării școalelor să aibă priveghere”, se arăta în *Instruction*-ul semnat de

⁴¹ Ioan Budai-Deleanu, *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina*, în *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice și demografice*, P. 404.

⁴² Erich Prokopowitsch, *Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina* ..., S. 39.

⁴³ Pentru detalii, vezi Constantin Ungureanu, *Sistemul de învățământ din Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774 – 1918)*, Chișinău, S.n., 2015, 456 p.

⁴⁴ Vezi Mihai Ștefan Ceașu, *Școală și educație în Bucovina...*, p.232-236, anexa nr.3.

Daniil Vlahovici, Episcopul Bucovinei, la 17 iunie 1797. Totodată, s-a decis ca numai în școlile de la oraș, în care se instruiau copiii categoriilor înstărite, să se studieze limba germană, iar în cele rurale, existente și care se vor înființa, învățământul să se desfășoare „în limba patriei, adică întru care din naștere (copiii - n. n.) o înțeleg. Prin sate fieștecui să lasă slobodă voe a învăța sau a nu învăța limba nemțească”⁴⁵. Din anul 1815, școlile primare bucovinene au fost trecute sub controlul Bisericii romano-catolice. În scurt timp, Consistoriul catolic de la Lemberg a eliminat limba română din învățământ, instruirea desfășurându-se în limba germană, secondată de cea poloneză.

Deja în anul 1783, pentru proiectatele școli normale româno-germane de la Cernăuți și Suceava⁴⁶, din Transilvania, au fost aduși doi profesori - Anton de Marki și Iosif Thaillinger⁴⁷ - care urmau să instruiască tânăra generație în spiritul germanismului și catolicismului. Generalul Karl Enzenberg a încercat să-i asigure pe bucovineni că, deși cadrele didactice împărtășeau religia catolică, școlile sus-menționate nu vor urmări în nici un caz să atace religia ortodoxă, credințele și cutumele autohtonilor, fiindcă misiunea lor constă în implantarea în inimile și mințile elevilor a unor precepte morale care sunt universale, indiferent de etnie sau confesiune⁴⁸. În ciuda acestor asigurări, în primul an de funcționare a celor două școli, din sânul populației indigene nu s-a anunțat nici un doritor să obțină studii în limbă străină. Din raportul școlar pentru anul 1785 s-a putut constata că școala din Cernăuți a fost frecventată de 68 elevi, din care doar 5 erau români⁴⁹.

O preocupare aparte a autorităților austriece a constituit-o reorganizarea Bisericii ortodoxe din Bucovina, care dispunea de vaste proprietăți, exponentă și promotoare a românismului în acest teritoriu. Această preocupare s-a înscris în politica generală a Curții de la Viena în domeniul religios. Încă din anii '60 ai secolului al XVIII-lea, în Austria a fost inițiat un program de instituire a unui control consecvent asupra bisericii de către puterea de stat⁵⁰, această politică fiind extinsă și în provincia anexată la 1775.

Din punct de vedere canonic, bisericile, mănăstirile, schiturile și sihăstriile din Bucovina se aflau în parte sub autoritatea directă a Mitropoliei din Iași, în parte sub cea a Episcopiei de Rădăuți, subordonată și aceasta centrului de la Iași. Or, acest statut era un obstacol major în calea integrării ținutului în cadrele Austriei, menținând viabile legăturile spirituale și etno-culturale ale bucovinenilor cu românitatea moldovenească. Urmărind înlăturarea dependenței canonice de Iași, generalul Gabriel von Splény s-a adresat Domnului Moldovei, Grigore al III-lea Ghica, solicitându-i să intervină în acest sens pe lângă Mitropolitul Moldovei.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 236.

⁴⁶ Școala din Suceava a fost inaugurată la 3 februarie, iar cea din Cernăuți la 1 martie 1784 (E. Prokopowitsch, *op. cit.*, p. 61).

⁴⁷ Ion Nistor, *Istoria Bucovinei*, p. 49.

⁴⁸ Ferdinand Ziegler, *Geschichtliche Bilder...*, vol. V, p.110.

⁴⁹ Erich Prokopowitsch, *op. cit.*, p.61.

⁵⁰ Erich Zöllner, *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent*, ed. VIII-a, traducere de A. Armbruster, vol. I, București, Editura Enciclopedică, 1997, p.388-389.

Guvernatorul militar cerea ca ierarhul diecezei moldovenești să sisteze relațiile cu biserica din Bucovina și să nu întreprindă nimic în problemele ecleziastice fără a avertiza în prealabil administrația habsburgică. Revendicările generalului au fost satisfăcute printr-un ordin al lui Ghica către Mitropolitul Moldovei⁵¹.

Suspendarea jurisdicției Mitropolitului de la Iași asupra clerului și enoriașilor din teritoriul intrat în componența Austriei, înființarea unei episcopii separate a Bucovinei și instituirea unui consistoriu episcopal, reglementarea situației clerului ortodox, constituiau, în viziunea lui Iosif al II-lea, temeiurile începutului tuturor ameliorărilor și reformelor care urmau să fie realizate în noua provincie austriacă. În plus, pe această cale, putea fi înlăturat un eventual amestec al Rusiei, prin intermediul ortodoxiei, care putea submina securitatea internă a Austriei, punând în pericol chiar stăpânirea habsburgică asupra acestei provincii. Prin trecerea Bisericii din Bucovina sub controlul statului s-au urmărit multiple interese de ordin financiar, economic, politic, cultural etc.⁵². În plus, reformarea Bisericii bucovinene se încadra în demersurile întreprinse de Curtea de la Viena cu scopul adaptării „frontierelor bisericești la cele teritoriale”⁵³, prin reglementarea diecezelor și a instituției episcopale.

În promovarea planurilor de reformare a vieții bisericești din Bucovina s-a remarcat și Vasile Balș, reprezentantul unei vechi familii boierești moldovenești. Animat de ideile modernizatoare ale timpului, în anul 1780 el a întocmit un memoriu, intitulat *Descrierea Bucovinei*. Prezintă, pe lângă alte aspecte social-economice și culturale, situația religioasă în provincie (al.16-22), boierul bucovinean propunea un șir de „modeste mijloace de îndreptare”⁵⁴ a situației în domeniul bisericesc. Printre măsurile propuse, se numărau următoarele: a) constituirea unui „consistoriu, prezidat de episcopul de Rădăuți, împreună cu un stareț de mănăstire, iar doi consilieri laici stabiliți la cel mai înalt nivel să-și dea și ei acordul”; b) instituirea unui control riguros asupra veniturilor călugărilor; c) oprirea în provincie a fondurilor bănești adunate de mănăstiri, din care o parte să fie utilizată pentru înființarea de „școli publice, care ar menține dragostea întregii Moldove și ar îmbogăți apreciabil Bucovina”⁵⁵. La începutul anului 1782, Vasile Balș a venit cu noi inițiative, propunând un plan de funcționare a consistoriului, organism care trebuia să supravegheze întreaga activitate religioasă în ținut⁵⁶.

În viziunea iosefinistă, „preoții nu trebuiau să se îngrijească numai de fidelitatea bisericească a enoriașilor încredințați ci și de o atitudine de cetățeni-

⁵¹ ANIC, *loc cit.*, pach. I, d.73, f.1.

⁵² Vezi Mihai Iacobescu, *op. cit.*, p.289.

⁵³ Erich Zöllner, *op. cit.*, p.400.

⁵⁴ Radu Grigorovici, *Memoriul lui Vasile Balș „Descrierea Bucovinei” din 1780*, „Analele Bucovinei”, III, 1996, nr.1, p.223-225.

⁵⁵ *Ibidem*, p.226-227, 230.

⁵⁶ Mihai Ștefan Ceașu, *Vasile Balș, un iosefinist bucovinean*, „Suceava”, XVII-XVIII-XIX, 1990-1991-1992, p.414.

patrioți de nădejde a acestor enoriași”⁵⁷, misiune pe care clericii ortodocși nu prea erau în stare s-o îndeplinească. Catolicismul era privit de Curtea de la Viena drept o pârghie în consolidarea dominației Habsburgilor, drept un pilon spiritual pe care să se sprijine ordinea imperială. Pentru români, însă, renunțarea la credința ortodoxă echivala cu pierderea identității naționale. Misionarismul Habsburgilor era alimentat permanent de imboldurile Bisericii romano-catolice care, ca oricare alta, dorea să sporească numărul enoriașilor săi. Expansiunea catolicismului în Bucovina, începând cu anii ‘80 ai secolului al XVIII-lea, se explica și prin pierderea unui însemnat număr de greco-catolici din Galiția care se stabilea în ținutul învecinat.

După conferința de la Viena, organizată în aprilie 1780, în vederea dezbaterii proiectelor de reorganizare a provinciei, Karl Enzenberg, guvernatorul militar al Bucovinei (1778-1786), a continuat să insiste asupra necesității înființării unei episcopii separate pentru întreaga provincie⁵⁸, solicitându-i lui Dositei Herescu să ceară dezlegare de la jurământul avut față de Mitropolitul de la Iași. La 16 mai 1781, episcopul Dositei îi scria guvernatorului că a adus la cunoștința Mitropolitului ieșean ordinul imperial privitor la interzicerea administrării bisericilor și a mănăstirilor de către „mitropoliții sau episcopii altor locuri străine” și că a primit o scrisoare a ierarhului moldovean prin care acesta a renunțat în favoarea lui Herescu la jurisdicția spirituală asupra mănăstirilor din Bucovina⁵⁹. La 12 septembrie 1781, a fost semnată patentă imperială de numire a lui Dositei Herescu în funcția de episcop exempt (scos de sub orice autoritate ecleziastică) al Bucovinei, cu reședința la Cernăuți. Solemnitățile de instalare a lui Herescu în scaunul episcopal au avut loc în ziua de 10 februarie 1782. Guvernatorul militar al Bucovinei, prezentându-l pe episcop clerului și mirenilor⁶⁰, a ținut un discurs în limba română.

Ținând cont de necanonicitatea unei episcopii exempte, urmărind suprimarea definitivă a legăturilor cu Moldova și evitarea întăririi pozițiilor rusești în condițiile unui vid jurisdicțional religios, la 5 iulie 1783, printr-o patentă imperială, dieceza bucovineană a fost subordonată Mitropoliei sârbești de la Karlowitz⁶¹. Totodată, a fost prohibită instituția de diaconi care era tradițională în bisericile moldovenești⁶².

Guvernul austriac, urmărind sporirea visteriei imperiale inclusiv pe calea reformelor ecleziastice, a recurs la secularizarea proprietăților și veniturilor

⁵⁷ Erich Zöllner, *op. cit.*, p.400-401.

⁵⁸ ANIC, *loc cit.*, pach. VI, d.31.

⁵⁹ *Ibidem*, d.35, f.1; d.30, f.1.

⁶⁰ ANIC, *loc cit.*, pach. VIII, d.75.

⁶¹ Mihai Ștefan Ceaușu, *Instituirea administrației habsburgice în Bucovina*, „Suceava”, XX, 1993, p.135; I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, ediție și studiu bio-bibliografic de Stelian Neagoe, București, Editura Humanitas, 1991, p. 35.

⁶² *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului. 1388-1918*, vol. I, București, 1989, p.504.

mănăstirilor. Așa cum aprecia istoricul Erich Zöllner, „iosefinismul nu a fost binevoitor față de mănăstiri; spre necazul teoreticienilor politici, călugării, adesea oameni cu o cultură excepțională, nu contau, nu numai din pricina celibatului, în procesul de înmulțire demografică, această temă preferențială a populaționisticii veacului al XVIII-lea, ci și talentul lor nu servea practic cu nimic binelui public. Din aceste considerente, călugărirea a fost mai negativ văzută decât clerul mirean”⁶³. Patenta imperială, din 29 noiembrie 1781, valabilă pentru întreaga împărăție, prevedea desființarea tuturor mănăstirilor ale căror comunități se consacrau exclusiv unei vieți contemplative. Au fost scutite de această prevedere doar așezămintele monahale care se ocupau de educația tineretului și de îngrijirea bolnavilor. În întreaga Austrie, în urma executării acestei dispoziții, au fost lichidate peste 400 de mănăstiri⁶⁴. În Bucovina, prin decretul imperial din 3 august 1782, a fost desființată majoritatea mănăstirilor și schiturilor, fiind menținute doar mănăstirile Putna, Sucevița și Dragomirna. Ultima a fost păstrată fiindcă, se aprecia într-o notă a Consiliului Aulic de Război, „se bucură de o deosebită considerație în fața națiunii” și, în plus, „așezarea ei la graniță ar putea fi folosită în scopuri politice”⁶⁵, adică pentru stimularea atitudinilor filo-austriece în rândul locuitorilor Țării Moldovei.

La 19 iunie 1783, din proprietățile și veniturile bisericilor, mănăstirilor și schiturilor din Bucovina, ale Episcopiei de Rădăuți, a fost creat Fondul Religionar Greco-oriental al Bucovinei⁶⁶. Însemnătatea acestei instituții pentru Bucovina a fost relevată, cu o anumită doză de exagerare, de către istoricul vieții religioase din această zonă, Simeon Reli. El menționa că Fondul Bisericesc „a fost fundamentul cel mai solid pentru susținerea vieții naționale, culturale și bisericești a românilor bucovineni, de atunci și până azi [1928], deși urmașii acestui împărat (Iosif al II-lea - n. n.) au abuzat de drepturile lor de ocrotire asupra acestei instituții confesionale românești, întrebuițând mijloacele materiale ale «Fondului» ortodox al Bisericii din Bucovina și pentru alte scopuri și interese ale statului austriac”⁶⁷.

Întărirea treptată a administrației habsburgice și modernizarea relațiilor sociale au fost însoțite de restrângerea privilegiilor de clasă ale nobilimii și clerului românesc. Favorizarea imigrărilor și începutul colonizării Bucovinei⁶⁸, introducerea unor noi impozite și obligații publice⁶⁹, revizuirea diverselor decizii

⁶³ Erich Zöllner, *op. cit.*, p.399.

⁶⁴ *Ibidem*, p.399-400.

⁶⁵ ANIC, *loc cit.*, d.40.

⁶⁶ Ion Nistor, *Istoria Fondului Bisericesc din Bucovina*, Cernăuți, 1929, p.22-23.

⁶⁷ Simion Reli, *Politica religioasă a Habsburgilor față de Biserica ortodoxă-română în secolul al XIX-lea în lumina unor acte și documente inedite din arhiva Curții imperiale din Viena*, Cernăuți, 1929, p.13.

⁶⁸ Ștefan Purici, *Colonizări și imigrări în Bucovina între anii 1775-1848*, „Analele Bucovinei”, 1995, nr. 2, p. 357–373; Constantin Ungureanu, *Procese etno-demografice în Bucovina în timpul administrației militare (1775–1786)*, „Analele Bucovinei”, 1998, nr. 1, p. 101–121.

⁶⁹ Mihai-Ștefan Ceaușu, *op. cit.*, p. 77.

judecătorești din perioada moldovenească⁷⁰, modificările în organizarea administrației și justiției în mediul rural⁷¹ și alte schimbări ale ordinii tradiționale au provocat nemulțumirea boierilor și mazililor bucovineni. La sfârșitul anilor '70 ai secolului al XVIII-lea, aceștia din urmă revendicau dreptul lor de a participa, prin intermediul a trei reprezentanți, la lucrările administrației Bucovinei într-o triplă calitate: de proprietari, de reprezentanți ai populației autohtone și de persoane cointerestate în progresul provinciei⁷². Tensiunea în raporturile dintre administrația militară și mazilii cernăuțeni, care în anul 1780 constituiseră așa numitul „consiliu aristocratic”, s-a perpetuat de-a lungul a câțiva ani, determinând guvernul de la Viena să tempereze provizoriu ritmul reformelor⁷³. Totuși, pe parcursul primului deceniu de administrare, autoritățile habsburgice au reușit să prevină revolta populației și să impună bucovinenilor legislația și normele austriece, să imprime economiei provinciei un curs de modernizare.

Din cele prezentate mai sus, putem constata că Imperiul Austriac a ocupat un teritoriu pe care l-a separat din trupul Țării Moldovei, provocând nemulțumire în rândul elitelor moldovene. Nivelul de dezvoltare a societății din partea anexată era inferior celui înregistrat în țările germane, totuși nu se poate vorbi despre o populație „barbară” și total analfabetă. Administrația militară austriacă a reușit să identifice așteptările bucovinenilor în ceea ce privește noul regim, apelând la angajarea localnicilor în diverse funcții, menținând anumite reguli și obiceiuri din perioada moldovenească, acceptând funcționarea limbii române și a bisericii ortodoxe. Trebuie să remarcăm că, pe lângă multe implicații negative, instituirea administrației austriece în partea de nord-vest a Moldovei (Bucovina) a contribuit la includerea provinciei în sistemul relațiilor economice, politice și culturale central-europene, modernizarea raporturilor sociale, imprimând anumite sensibilități în mentalitatea și caracterul localnicilor.

Summary

The annexation to Austria and the development stage of the Northwestern part of Moldavia between 1774-1775 are presented from different perspectives by the representatives of Austrian-German, Romanian, Ukrainian or Polish historiographies. The different interpretations examine the development level of education, the ethnic demographic structure of population, the implications deriving from the appointment of the Habsburg administration in Bukovina. Despite differences of opinion, researchers agree that the incorporation of the region by Austria led to profound changes in the Bukovinian society.

⁷⁰ ANIC, fond CAR, pach. II, d. 20, f. 1v.

⁷¹ Буковина: історичний нарис, с. 91; Mihai-Ștefan Ceaușu, *Aspecte juridice ale instituirii administrației habsburgice în Bucovina*, „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol» Iași”, XXX, 1993, p. 400.

⁷² Mihai-Ștefan Ceaușu, *Bucovina habsburgică ...*, p. 77.

⁷³ Ștefan Purici, *Mișcarea națională românească ...*, p. 117-119.

Vlad Mischevca*

LEGĂTURILE DOMNULUI FANARIOT ALEXANDRU YPSILANTI CU IMPERIUL HABSBURGIC ÎN ULTIMUL SFERT AL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Odată cu adâncirea crizei Imperiului otoman, după *Tratatul de la Kuciuk-Kainargi* (1774), Poarta a trebuit să numească domni din rândul candidaților *celor mai obedienți și înfeudați intereselor sale*¹. Iată de ce au fost promovați acei candidați, care nu numai că „achitau polițele” Porții, dar mai și posedau inteligență și o vastă cultură, înzestrați cu un real simț politic.

De observat, totodată, că prin acest tratat *factorul extern*, cel „rusesc”, devine un *vector permanent* în toate problemele care vizau raporturile dintre Poarta Otomană și Principate². Aprecierea dată de diplomatul austriac Thugut, la 1775, că „*La Turquie est déjà une province russe*” – vine să confirme această situație³. Iar Curtea de la Viena se simțea lezată nemijlocit de preeminența Rusiei în Principatele Române și în zona sud-estului european, deoarece, trebuie de avut în vedere că această prezență periclita realizarea obiectivelor politicii sale orientale, în care Bucovina deținea o importantă poziție strategică⁴.

La 1771, când Austria ocupase partea de nord a Moldovei (Bucovina), Cabinetul vienez trimise în Principatele Române o comisie compusă din ofițeri ai Statului major însărcinată să studieze și să evalueze avantajele lor. Misiunea a conchis: „Aceste țări sunt de o mare utilitate strategică pentru apărarea imperiului dinspre răsărit... Moldavia are o importanță specială, căci ar pune în comunicație directă Galiția și Lodomeria cu Transilvania..., iar trupele formate în Principate ar putea servi, în timp de război, a proteja manoperele oștirilor noastre. În privința negoțului, Moldo-România ar avea o importanță imensă”⁵. Ulterior, conform Convențiilor încheiate la Constantinopol, între Curtea de la Viena și Poarta Otomană, cu privire la cedarea Bucovinei și delimitarea între Transilvania și teritoriul otoman (7 mai 1775, 12 mai 1776) se stipulase „recu-

* **Vlad Mischevca**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Cernovodeanu P., *Din veacul fanariot, Trei domnii dintr-o „serie neagră”*, în *Magazin istoric*, Serie nouă. 1992. Anul XXVI, nr.5. (302), p. 10.

² Vezi: I. Jarcuțchi, V. Mischevca, *Pacea de la București. (Din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16(28) mai 1812*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Chișinău, 2015, p. 33.

³ Filitti J.-C., *Rôle diplomatique des Phanariotes de 1700 a 1821*. / Preface par Sidney-Vigneaux, Paris, 1901, p. 117-118.

⁴ Ceașu M.-Șt., *Bucovina Habsburgică. De la anexare la Congresul de la Viena. Iosefinism postio-sefinism (1774-1815)*, Iași, 1998, p. 37.

⁵ Aricescu C. D., *Acte justificative la istoria revoluțiunii române de la 1821*, Craiova, 1874, p. 16.

noașterea granițelor Moldovei și Țării Românești așa cum sunt arătate pe harta întocmită de austrieci” (art. III, 1775)⁶.

Alexandru Ypsilanti, care deținea postul de dragoman al Porții și prin intermediul agenților Porții era la curent cu tot ceea ce se întâmpla în culisele diplomatice ale capitalelor marilor puteri ale Europei, a primit asigurarea, când a fost investit domn al Țării Românești, în 1774, că „își va păstra principatul său toată viața și că nu va putea să fie măzilit decât în caz de necredință, sau trădare”⁷. Astfel, chiar dacă și delegația boierilor munteni a protestat la Poartă împotriva numirii ca domn a fanariotului Ypsilanti, – „*pretendendo di godere il diritto di elegere un principe nazionale loro*”⁸ – acesta a fost investit la 26 septembrie 1774 în scaunul Țării Românești⁹. Sultanul Abdul-Hamid I în firmanul său din octombrie 1774 menționa că domnia Țării Românești „a fost acordată și dăruită... voievodului Alexandru, care este pildă printre emirii neamului Mesiei și demn de încredere printre mai marii comunității creștine... și care, fiind în trecut dragomanul Divanului... a slujit cu devotament și cu credință înalta mea împărăție și a arătat multă supunere și mult devotament”¹⁰.

Noul domnitor, care nu se grăbea să vină la București (probabil, și din cauza prezenței trupelor ruse pe teritoriul țării, și pentru a i se face o primire cât mai solemnă), a solicitat din timp sultanului ca, „până la pornirea sa de la Poartă... și până la așezarea sa la reședința domniei sale, să fie numiți și desemnați în Țara Românească, drept caimacami ai voievodului, câțiva boieri drepti și de încredere și a socotit important și necesar ca ei să fie trimiși înaintea lui”. Aceștia urmau să meargă la București și, „în ceasul când Rusia va evacua țara mai sus amintită”, să se grăbească să o ia „în stăpânire, așa cum se cuvine”¹¹.

În cei șapte ani, cât a stat la cârma Țării Românești, Alexandru Ypsilanti s-a învrednicit de respectul supușilor și de aprecierea puterii ce l-a numit în scaunul domnesc. Căci, găsind țara ruinată în urma războiului ruso-turc, domnitorul „bun la inimă și deștept la minte” a văzut că „acest binecuvântat pământ poate da, nu cu d’asila, nici prin chinuri, ci prin lege, cu judecată și cu blândețe, venituri atât de multe încât *arendașul – Domn* (subl. noastră – V.M.) să aibă a mulță-

⁶ Noradounghian G., *Recueil d’Actes internationaux de l’Empire Ottoman*. Tome I, 1300-1789, Paris, 1897, p. 334-338; Hurmuzaki, Vol. VII, p. 159, 277; *Condica tratatelor și a altor legăminte ale României, 1354-1937*. Întocmită sub auspiciile Ministerului Afacerilor Străine de F. C. Nano. Vol. I, București, 1938, p. 55.

⁷ Matei D. Vlad, *Un principe iluminist...*, în *Magazin istoric*, nr.3, 1983, p. 31.

⁸ Oțetea A., *Contribution a la question d’Orient*, Bucarest, 1930, p. 217.

⁹ Giurescu C.C., *Un remarquable prince phanariote: Alexandre Ypsilanti...*, p. 63; Naum Rîmniceanu consemnează: „1774. Octomvrie. Alexandru Ioan Ipsilant Voevod din dragoman al Porței s-a făcut Domn al Valahiei pe timpul lui Izet Mehmed Pașa...”, în *Cronicarii greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, C.Erbiceanu, București, 1888, p. 260.

¹⁰ *Documente turcești privind istoria României*. Vol. II (1774-1791), întocmit de M.A. Mehmet, București, 1983, p. 1.

¹¹ *Ibidem*.

mi cu ele tributul Porței, darurile pașalelor cu influență, cererile rudelor sale, și încă, afară de aceste sarcini, să-i mai rămână și lui însemnate sume”¹².

Obiectiv, Țara Românească într-o perioadă relativ lungă și stabilă, ferită de frecvențele războaie ruso-austro-turce, de jafuri otomane și incursiuni tătărăști, putea să se dezvolte în ascendență. Subiectiv, însă, acest progres a fost cu atât mai evident datorită administrării bine chibzuite a noului domnitor, care în contrast cu alți fanarioți a fost caracterizat drept un „despot luminat”¹³.

Cele trei domnii ale lui Alexandru Ypsilanti (două în Țara Românească, 1774–1782 și 1796–1797, și una în Moldova, 1787–1788) cuprind aproape 10 ani, într-o perioadă de adânci prefaceri economice și sociale ale ultimului sfert al secolului al XVIII-lea. În general, domnitorii din epoca turco-fanariotă au fost oameni ai epocii lor, „buni” sau „mai puțin buni”. Referitor la Alexandru Ypsilanti, care a reformat școala, mănăstirile, viața economică etc., s-a scris că a fost „unul dintre cei mai de seamă” dintre domnii fanarioți (C.C. Giurescu)¹⁴, fiind caracterizat ca una din „figurile cele mai deosebite ale epoci fanariote” (A.D. Xenopol), care „merită a fi pus printre cei mai buni domni ai noștri din secolul al XVIII-lea, dacă locul său nu e în fruntea lor chiar” (N. Iorga),¹⁵ deoarece era „unul din cei câțiva fanarioți, care s-au vrut nu numai despoți, dar și luminați” (V. Georgescu)¹⁶.

* * *

Curtea domnului era plină de vizitatori, iar primirile fastuoase, la care se servea nu doar bucătăria orientală, ci și cea europeană, mai ales franceză (bucătarul-șef era francezul Louis-Etienne Meynard), – toate aveau menirea să demonstreze bogăția și puterea lui Al. Ypsilanti. El era nevoit și obligat să facă față atât puterii care l-a investit, cât și solilor puterilor europene, pentru că în dosul ceremoniilor și balurilor date cu multă strălucire de domn stătea grija permanentă față de soarta familiei sale și propriul destin. Cunoașterea raporturilor de forță, a vieții politice de culise de la Istanbul și de la curțile creștine era condiția *sine qua non* a menținerii în tronul principatului.

Al. Ypsilanti apărea la diverse manifestări publice în costumul său domnesc (de tip oriental), din mătăsuri, blănuri scumpe, fir de aur și pietre nestemate, dorind să întruchipeze siguranța și stabilitatea care, de fapt, erau relative (ca și orice domnie din acea epocă). De pe portretele păstrate ale acelei epoci ne privește un inteligent om politic, bărbat „cu fruntea lată și deschisă, sprincene

¹² Ionescu-Gion Gh., *Cîteva pagine din istoria fanarioților în România. Alexandru Ipsilanti și fiii săi* (I), în *Revista nouă*. Anul I., București, 1887, nr.1, p. 24.

¹³ Iancu A.-R., *Le prince, le sultan et le sujet: Une Question d'autorité. Bref parcours historiographique*, în *Revista istorică*, tom XXIII, 2012, nr. 5–6, p. 540.

¹⁴ Giurescu C.C., *Istoria românilor*. Vol. III, partea I, București, 1942, p. 293.

¹⁵ Cit. după: Matei D.Vlad, *Un principe iluminist și reformele sale: Alexandru Ypsilanti*, în *Magazin istoric*. Anul XVII, nr. 2. (191), 1983, p. 17.

¹⁶ Georgescu V., *Istoria românilor*. Ed.III., București, 1992, p.106.

bine trase, ochi mari cu privire sigură dar șireată, un nas caracteristic, cu nări largi și neastâmpărate, încovoiat ca ciocul răpitoarelor; buze orientale, grase și voluptoase, umbrite de mustați subțiri; barbă bogată, rasă grecește în partea inferioară a pomeților; urechile date iepurește îndărăt”¹⁷.

Apreciind sumar domniile lui Alexandru Ioan Ypsilanti în Principatele Române, și în deosebi, cea dintâi, din Țara Românească (1774–1782), care a fost cea mai lungă și productivă, considerăm necesar să nu comentăm faptele săvârșite și intențiile neîmplinite, mult mai obiective fiind relatările contemporanilor. Căci, cei care au trăit acele vremuri depărtate (Carra, A. Comnen Ypsilanti, I.St. Raicewich, I. Văcărescu, Manase Eliad, D. Fotino ș.a.) au cunoscut nu istorii scrise, ci tumultul vieții vii a epocii și au avut tot temeiul, precum a făcut-o și Dionisie Eclesiarhul, să ne lase propriile mărturisiri și aprecieri:

„Acest domnu, fiind domn înțelept și cu minte înaltă, au pus toate trebile țării cu rânduială bună și au așezat boeriile, atât la București, cât și la Craiova. Și era într-adevăr pe acea vreme darul și mila lui Dumnezeu într-această țară, cu liniște mare și cu pace adâncă, deshezându-să toate schelile înprejur, și de către turci nici o supărare nu era. Boierimea sporiia întru slujbele lor, neguțătorii să lăția cu alișverişurile lor la câștig, meșteșugareții sporiia în lucrarea sa, țăranii își lucra pământurile lor, nesupărați cu greutate și dăjdii; toți se bucura și fără grije petrecea.

Eftinătate era la mărfuri și la dobitoace... Era și îndestulare rodurilor pământului. Un veac fericit era, care pot zice că nu va mai fi niciodată... Așa, domnul Ipsilant domniia și stăpânia țara cu înțelepciune și cu pace despre stăpânirea pașilor de pe lângă Dunăre; și nu era cu tiranie, nici pedepsiia greu...”¹⁸.

Cărturarul grec Manase Eliad (Manassis Iliadis), protejatul lui Al. Ypsilanti, ne relatează și despre unele visuri imperiale, mult mai vaste ale voievodului. Publicând la 1781, la Leipzig, un text encomiastic (cu caracter laudativ, elogios – V.M.), el afirmă că Alexandru nu este numai „hegemon” al Valahiei sau doar un oblăduitor al unei singure regiuni, ci „protectorul întregului Elenism, înzestrat cu titlul de Majestate imperială”¹⁹.

Istoricii, caracterizându-l foarte favorabil pe Al. Ypsilanti, au remarcat că: „Viziunea sa politică cea mai largă ar fi ținut însă la posibila transformare a Imperiului otoman într-un imperiu turco-creștin, în genul imaginat de Toynbee datorită tocmai ascensiunii fanarioților și, evident, cu rol conducător al acestora, iar pentru partea creștină, în general, cu predominarea elementului grecesc”²⁰.

Năzuințe, de altfel, ce se încadrau în alternativele realizării proiectelor marilor puteri, care preconizau pe *ruinele* Imperiului semilunii să restabilească

¹⁷ Ionescu-Gion Gh., *op. cit.*, (I), în *Revista nouă*. Anul I., București, 1887, nr.1, p. 25.

¹⁸ Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764-1815)*, București, 1987, p. 37-38.

¹⁹ Nastase D., *Originea imperială plăsmuită și înrudirile românești autentice ale Ipsilanților*, în *Arhiva genealogică*. II (VII), Iași, 1995, nr.3-4, p. 59.

²⁰ *Ibidem*, p. 60; Djuvara N., *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne (1800-1848)*, București, 1995, p. 93.

„Împărății creștine” de Răsărit: *Proiectul Grec* sau *Bizantin* și cel *Dacic* al Ecaterinei II fiind cele mai concludente. Astfel, aprecierea politicii domnilor fanarioți ai statelor-tampon de la nord de Dunăre trebuie făcută și din perspectiva pericolului transformării Principatele Române în simple pașalâcuri (sau extinderea teritoriilor raialelor otomane din cadrul Moldovei și Țării Românești), ceea ce ar fi însemnat, în contextul expansiunii habsburgo-țariste, sfârșitul libertăților ce le mai rămăseseră românilor²¹.

* * *

„Veacul fericit” pentru domnul muntean Alexandru Ypsilanti s-a sfârșit pe neașteptate din cauza unei întâmplări de ordin familiar, dar cu serioase urmări de ordin politic. Reamintim că din căsătoria domnului cu Ecaterina Moruzi se născuseră cei doi fii – Constantin și Dumitru (mai mic cu doi ani), precum și două fete; datele anului nașterii băiatului mai mare – Constantin, întâlnit în documentele epocii și în literatura de specialitate variază între 1760–1763.

În orice caz, către toamna anului 1781, Constantin avea deja acea vârstă, ce le-a permis părinților să se gândească la înscusire. Tatăl său, precum și doamna propuneau inițial ca mireasă o foarte frumoasă fată din Fanar. Însă, după cum scrie Gh. Ionescu-Gion²², bunica tânărului Constantin – bătrâna Smaranda (Mamona), mama lui Al. Ypsilanti, având niște planuri mult mai avansate, o vedea ca viitoare noră doar pe fiica lui Al. Callimaki – Ralu, care n-avea la acea dată decât 7 ani (asupra vârstei domniței Ralu, A.D. Xenopol insistă că ea trebuia să fi avut cel puțin 12 ani, iar M.D. Sturdza indica anii vieții: 1769–1787)²³.

C. Gane susține că mama lui Vodă Alexandru, Smaranda Ypsilanti, fata grecului Mamona din Constantinopol, locuia acolo, pe malul Bosforului și nu întreținea legături cu Țările Române. În schimb, mama doamnei Ecaterina urmase pe fiica ei la București și locuia împreună cu familia Ypsilanților la *Curtea Nouă* din Dealul Spirei²⁴. Anume soacra lui Al. Ypsilanti – ambițioasa Sultana Moruzi, care era fată de domn (a lui Nicolae Mavrocordat), soră de domn (a lui Constantin Mavrocordat) și mamă de domn (a lui Constantin Moruzi), – determinase viitorul politic al nepotului său Constantin. Altfel cum putea fi atinsă ținta mult râvnită a domniilor în Principate, fără sprijinul neamului viitoarei neveste? Iar influența familiei Callimaki corespundea întru totul acestor planuri matrimoniale.

Cert este că acești adineaori tineri cuminți nu mai doreau nici să audă de una ca asta. Dacă cel mai mare trebuia să-și mai aștepte „ursita” încă 5 ani, apoi mezinul – Dumitru, striga în gura mare că el cu atât mai mult nu vrea să fie „flăcău bătrân”. Din această cauză, tinerii „o apucară de vale pe clinul patimilor și

²¹ Djuvara N., *Între Orient și Occident...*, p. 92-93.

²² *Ibidem*.

²³ Xenopol A. D., *Istoria și genealogia casei Callimachi*, București, 1897, p. 175.

²⁴ Gane C., *Trecute vieți de doamne și domnițe*. Vol. II, Chișinău, 1991, p. 77.

tuturor petrecerilor de cari Bucureștii erau bogați”, făcându-l de rușine pe domnitorul țării. Fapte care-l aduse, până la urmă, pe acest părinte învățat până a le da o bătaie bună, administrându-le și un arest de 20 de zile²⁵.

Acest *ultim argument*, ca măsură educativă, a avut însă un efect contrar celui așteptat. Căci fiii săi, care erau crescuți și educați în *spiritul nou* al vremii, aveau dezvoltat simțul demnității și onoarei proprii („*un piccolo principio di onore e di sentimento*”)²⁶.

Astfel, dorința de a vedea lumea sau încercarea de a se elibera de sub tutela, poate că și cam aspră a părinților, sau o altă cauză, pe care nu o putem cunoaște, i-a făcut pe cei doi copii mai mari ai lui Alexandru Ypsilanti – Constantin și Dimitrie, „să fugă nu numai din curtea părintească, ci și din Țara Românească și să treacă în Ardeal”.

Fugă peste graniță de la „1781, Dichemvrie 16, joi sara spre vineri”, a beizadelelor domnului Alexandru²⁷ a constituit o delicată problemă diplomatică, deoarece raporturile austro-otomane se încordau și mai mult. Fapt care l-a făcut pe Al. Ypsilanti să-l însărcineze la 26 decembrie 1781 pe iscusitul diplomat Ienăchiță Văcărescu în fruntea unei solii speciale cu misiunea aplanării acestui incident și reîntoarcerii fiilor săi acasă.

Descrierile acestui reprezentant de seamă al culturii românești din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea aruncă lumină asupra cazului „feciorilor Ypsilanti”, contactelor lui diplomatice cu lumea apuseană, reușind, printr-o abilită argumentare, în acel scurt timp cât s-a aflat la Viena, să-l convingă pe Iosif II de a-i trimite pe cei doi fugari înapoi în țară²⁸.

Astfel, după cum ne descrie însuși Ienăchiță Văcărescu, cei doi fii al „înțeleptului” Alexandru Ypsilanti în decembrie 1781 „s-au făcut nevăzuți într-o noapte din palaturile domnești și cea mai mare mirare au fost cum au putut trece în a doua noapte călări și cu două slugi, oameni de fel brașoveni, potecile plaiului Prahovei, carele cu greu le putea trece și ziua cei ce se călătorea în toată vremea pe dânsle”²⁹.

Văcărescu recunoaște sincer că „știind dragostea părintească a domnului ce avea asupra fiilor și mijlocul cu care-i creștea și știința ce făcea pentru ca să-i strălucească în lume cu procopseală de multe științe, mai vârtos (mai ales – V.M.) văzând și multa credință cu care se purta domnul Ypsilanti către puternica Împărăție” (Poarta Otomană – V.M.), nu poate să lămurească altfel fuga acestor două îndestulate odrasle, decât prin faptul că „deosebi de dascăli elinești, și deosebi de hogii turcești, avea și dascăli evropei (europeni – V.M.) și de limba

²⁵ Ionnescu-Gion Gh., *op. cit.*, (II), în *Revista nouă*, București, 1888, nr.2, p. 73.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Gheorghiu N.-A., *Însemnări de cronică munteană din secolul al XVIII-lea*, în *Revista istorică*, 1934, nr.1-2, p. 21.

²⁸ Vezi: Lăcustă I., *Viena, 1782: Ienăchiță Văcărescu – călătorie în slujba Patriei*, în *Magazin istoric*, 1988, nr.8, p. 30-32.

²⁹ *Ibidem*, p. 30.

frânțozească și de talienească, oameni vrednici de laudă și împodobiți cu multe științe, și poate din istoriile geograficești luând sevda (dorința – V.M.) ca să vadă și țările Evropei în simțire, și mijlocul cu care se cârmuescu, și nefiind cu puțință ca să meargă sau cu voie împărătească sau cu voie părintească, au cugetat, siliți fiind de râvna vederii și de căldura vârstei, să meargă cu acest mijloc”³⁰.

Înșiși tinerii principii, Constantin, care era „înalt, bine făcut, cu părul blond, față prelungită”, și Dumitru, care avea „față rotundă, tot înalt și părea mai robust decât fratele său” mai mare, ambii îmbrăcați „nemțește, *alla Tedesca*”,³¹ erau convinși că fuga lor nu se va răsfrânge asupra carierei tatălui lor. Într-o scrisoare adresată generalului von Eichholtz, din ianuarie 1782, ei au enumerat motivele pentru care au plecat de acasă:

Neînduplecata dorință ce avem de a servi pe M.S. Împăratul, cu tot ce putem, gata fiind a sacrifica pentru numele său tot, până chiar și viața noastră;

Că un om în Turcia, de nu e Turc, e disprețuit, lipsit de orice privilegiu, privit ca un rob, fie principe, fie boier, fie moșic. Această singură cauză este, cred, suficientă pentru un om care posedă un oarecare principiu de onoare și de sentiment;

Un om în Turcia nu poate fi sigur de nimic, nici chiar de viața sa, fie de face bine, fie de face rău. Pe (În – V.M.) fiecare zi se văd principii și particulari omorâți sau spânzurați, fără să fi greșit într-un nimic, ba chiar după ce au făcut bine;

Marea iubire ce avem pentru frumoasele litere, lucru care nu se poate câștiga în acele țări din lipsa de oameni demni și instruiți, cum a fost abatele Panzini, de felul căruia n-am mai putut afla pe urmă un om învățat și înțelept ca să ne folosim întru ceva;

*Traiul crud și foarte puțin demn de noi cu care ne tracta (tratau – V.M.) părinții noștri, așa încât mai mult semănam a fi robi, iar nu copii ai Principelui.*³²

Din cele expuse lesne se subînțelege că „fuga” beizadelelor, devenită „o afacere de mână întâi”, nu era chiar atât de copilărească, precum se străduia să o prezinte și diplomatul I. Văcărescu, care avea misiunea să convingă autoritățile vieneze „că nu este vr-un mister la mijloc”.

Asupra acestei motivări se străduia să-i convingă pe austrieci și domnul Ypsilanti în scrisoarea sa personală, pe care o trimise prin Raicewich, în dimineața zilei de 19 decembrie 1781, generalului von Preiss, guvernatorul Sibiului:

„Am notificat Ex. Voastre despre pasul necugetat ce-au făcut fiii mei de a pleca de aici, fără învoirea mea, cu intențiunea de a merge în alte părți ale Europei pentru a-și potoli curiozitatea lor de a vedea țări străine, precum și dorința lor de a se instrui. Sunt foarte sigur, că în această afacere atât de delicată și de simțitoare pentru dragostea mea de părinte, ați luat toate măsurile trebuincioase pentru a împiedica pe fiii mei să înainteze și le-ați dat toate sfaturile Dvs. pentru a-i hotărî să se întoarcă cât mai repede în brațele mele...” („a ritornare nelle mie

³⁰ *Ibidem.*

³¹ Ionescu-Gion Gh., *op. cit.*, (II), în *Revista nouă*, București, 1888, nr.2, p. 73.

³² *Ibidem*, p. 74.

braccia, a rendere la pace alla loro famiglia”), făgăduind fiilor săi că-i va ierta și va acoperi cu veșnică uitare fapta lor copilărească („e coprire con un eterno questo passo giovanile”)³³.

În orice caz, putem conchide, cu siguranță, că această acțiune a fiilor domnitorului muntean a avut un larg răsunet și o semnificație deosebită, deoarece, după cum se menționase mult mai târziu (într-un document diplomatic francez de la 1804), C. Ypsilanti – „avuse o adolescență, neechivoc marcată..., când, spre sfârșitul domniei de șapte ani a tatălui său, a părăsit într-o noapte, împreună cu fratele său mai mic, Bucureștii, fugind în Germania, ceea ce a servit ulterior drept cauza demiterii tatălui. Nimeni nu știa ce a servit drept motiv pentru o astfel de escapadă nesăbuită. Unii au atribuit motivul incitării din partea preceptorilor săi, alții spun că a fost cu acordul tatălui lor, care aștepta cu nerăbdare de a merge în Germania pentru a se bucura de comorile sale imense, adunate în timpul celor șapte ani de domnie în Principatul Valahiei,..., iar în a doua domnie a tatălui în Principatul Moldovei se spune că țara a livrat un detașament mic, de 300 soldați germani”. (*“donna des l'âge de l'adolescence, des marqués non équivoques de ce qu'il allait un jour devenir. Vers la fin de la principauté septenaire de son père, il quitta une nuit, conjointement avec son frère puîné, Bucarest, et il s'enfuit en Allemagne, ce qui a été alors la cause de la destitution de son père. Personne n'a su positivement ce qui a été la raison d'une démarche aussi inconsidérée. Les uns en attribuèrent la raison aux instigations de son précepteur, les autres allèrent jusqu'à dire que celle a été du consentement de son père, impatient d'aller jouir en Allemagne des immenses trésors qu'il avait amassés pendant sa principauté septenaire, bruits qui commencèrent à avoir de la vraisemblance, lorsque le père, à sa seconde principauté de Moldavie, livra le dit pays à un faible détachement, à 300 soldats allemands, et prit là fuite avec eux quoique d'une armée considérable de troupes ottomanes”*)³⁴.

Unii istorici din trecut și din prezent susțin că fuga fiilor lui Alexandru Ypsilanti a avut un cu totul alt motiv, decât cel enunțat mai sus. Astfel, Epaminonda I. Stamatiadi scria că, pentru renașterea neamului grecilor, Al. Ypsilanti „a format în special o armată aparte de 60 de companii, dintre care una a fost formată cu totul din greci, iar celelalte două din bulgari și sârbi. Dat fiind că unii dintre ofițerii greci ai armatei sale, având de consens și pe doi fii ai săi, Constantin și Dimitrie, voiau să ridice stindardul revoluției pe speranța ajutorului rusesc, și aceasta cunoscut făcându-se în Constantinopol, fiii lui au fost nevoiți să se refugă în Transilvania”³⁵.

În istoriografia greacă contemporană, ca de exemplu în lucrarea lui P. Rodakis (1996), s-a preluat această ipoteză, susținându-se că fiii lui Al. Ypsilanti ar fi creat o *Societate secretă* în armata munteană, cu scopul de a se elibera de jugul

³³ Gane C., *op. cit.*, p. 81.

³⁴ Hurmuzaki, Supl. 1/2 (1781-1814), București, 1885, p. 303.

³⁵ Epaminonda I. Stamatiadi, *Biografiile marilor dragomani (interpreți) greci din Imperiul otoman*, trad. din grecește de C. Erbiceanu, București, 1897, p. 81.

otoman. „Turcii au aflat din timp despre pregătirea unei răscoale, în primăvara anului 1782, și toți cei implicați în acest complot au fugit în Transilvania”³⁶.

Suntem de părerea că nu sunt prezentate încă dovezi documentare elocvente pentru a susține motivul politic, adică cel „revoluționar” al acțiunilor beizadelelor Ypsilanti, cu atât mai mult că o asemenea „trădare” nu ar fi putut ulterior iertată de Poartă.

Cert este că secretarul personal al lui Alexandru Ypsilanti – raguzanul Raicewich, însărcinat să-i aducă pe „fugari” acasă (la care, de altfel, ținea cu adevărat), s-a îngrijit la Viena și de propria-sa carieră politică. În scrisoarea din 27 iulie 1782, Nicolae Caragea informa Poarta că, după ce au fugit fiii lui Alexandru Ypsilanti, Raicewich „s-a dus după ei și, folosind afacerea privind cererea și restituirea fugarilor ca pe <un> bun prilej de a intra și a ieși nestingherit de la funcționarii statului nemțesc, a insistat asupra acestei probleme <a numirii sale în funcția de consul>; în afară de limbile francești, sus-numita persoană cunoaște limba turcească și cea grecească, precum și cea românească; în plus, a stat cinci-zece ani la Înalta Poartă și în insula Creta; și fiind opt ani la rând în slujba de secretar <al lui Al. Ypsilanti>... a stat în Țara Românească, astfel că știe în amănunte orice chestiune, și mai cu seamă, situația și treburile legate de ocârmuirea Țării Românești, precum și subtilitățile și secretele sale...”; i-a fost conferit „rangul de secretar-șef, de către statul nemțesc în partea Țării Românești, pentru ușurarea și ocrotirea negoțului”, pe viitor promițându-i-se rangul de consul³⁷. Era evident, că pe lângă susținerea și protejarea comerțului austriac lui i se mai încredința „în mod fățiș și în secret, și <sarcina> de a culege știri despre situațiile și locurile din țară; aceste gânduri ascunse ale cezarului Austriei, i-au fost comunicate la acea vreme voievodului” Alexandru Ypsilanti.

Până la urmă această faptă premeditată a descendenților Ypsilanti s-a soldat cu destituirea din tronul Țării Românești a lui Alexandru Ypsilanti („*a ete la cause de la destituion de son pere*”), căci adversarii lui s-au străduit să răspândească zvonul, precum că anume el i-ar fi îndemnat pe feciorii săi să treacă în Austria, stat cu care întreținea, într-adevăr, relații secrete.

Voievodul, versat în politica Porții, avu prudența de a-și cere singur propria mazilire și, după cum ne mărturisesc contemporanii, la „1782, *Ghenari 12, Joi dimineata, au venit veste de mazilie. Până seara au venit și caimacan de la Țarigrad. Au mazilit pe Măria Sa Alexandru Voevod Ipsilant*”³⁸.

Încheind acest subiect dramatic și chiar plin de mister și aventuri, precum a fost fuga tinerilor Constantin și Dimitrie, soldată cu implicații politice majore, deoarece s-a sfârșit o domnie de circa 7 ani, bogată în reforme moderniste ale Țării Românești, ar fi cel mai obiectiv să dăm citirii aprecierea acestui caz făcută

³⁶ Ροδάκης Π., *Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης και οι Φιλικοί*, Αθήνα, 1996, σ. 25-26.

³⁷ Veliman V., *Relațiile româno-otomane (1711-1821)*. Documente turcești, București, 1984, p. 523, 527.

³⁸ Gheorghiu N.-A., *Însemnări de cronică munteană din secolul al XVIII-lea*, în *Revista istorică*. 1934, nr.1-2, p. 21.

de însuși sultanul otoman. În firmanul său din ianuarie 1782 sultanul Abdul-Hamid aduce la cunoștința caimacamilor și celorlalți boieri din Țara Românească că s-a aprobat cererea lui Al. Ypsilanti, care „s-a rugat să se retragă și să fie mazilit din domnie. Pe vremea domniei sale, sus-numitul a slujit cu devotament și cu pricepere față de înaltul meu Devlet și, potrivit cerințelor înaltei mele învoiri, i-a ocrotit pe locuitorii țării și pe sărmana raia, încât, în privința sa, favorurile mele împărătești sânt clare. De aceea, i s-a dat împărăteasca mea învoire ca, potrivit cererii sale, să vină la înalta mea Poartă, teafăr și sănătos și fără ivirea vreunei fapte care să-i pricinuiască supărări sau a vreunei fapte grave, care să merite să ne fie înfățișată, și să locuiască în casa sa de pe țărm <la Bosfor>...” Boierilor li se indica direct: „să depuneți toate eforturile voastre pentru ca el și familia sa și copiii săi și cei din suita sa să se întoarcă încoace cu cea mai mare demnitate și cu sănătate și în siguranță... În schimbul bunelor servicii din trecut ale fostului voievod... să vină cu multă glorie și cu multă demnitate, împreună cu copiii și cu familia sa și cu suita sa, ...spre a locui și spre a-și vedea de odihna sa în locuința sa de pe țărm și, nefăcând nici un cusur, să vă feriți și să vă temeți de orice nepăsare”³⁹.

La 10 martie 1782 domnul destituit sosiră (fără familia sa) la Constantinopol, unde se întâlniră și cu noul domn Nicolae Caragea, despre care N. Iorga scria, printre altele, că era „un bătrân incapabil, cu multe fete nemăritate”⁴⁰.

Fiii fugari, primind învoirea lui Iosif II, s-au îndreptat prin Italia (trecând prin Temlin) spre casa părintească. Abia la 8 mai ajungând pe malurile Bosforului⁴¹.

C. Gane relatează despre faptul că Ypsilanti și Caragea „erau prieteni... rămânând în cele mai bune legături, corespunzând împreună pentru nevoile țării”(?). Dar, aceasta contravine afirmațiilor lui Matei D. Vlad, care susține că la intervenția noului domn N. Caragea, dornic să-l vadă pe Al. Ypsilanti cât mai departe de Poartă, acesta a fost surghiunit pe insula Rodos, de unde a fost eliberat abia în februarie 1783⁴². Consemnăm, că Alexandru Ypsilanti a ridicat o mănăstire la Kalopetra, pe insula Rodos („*Mone Panagia Kalopetra*” în localitatea Tholu, la 1784 - conform pisaniei de asupra intrării)⁴³.

Referindu-ne lapidar la acest eveniment important din viața întregii familii Ypsilanti, vom menționa că, totuși, experimentatul și bogatul principe n-a părăsit

³⁹ *Documente turcești privind istoria României*. Vol.II (1774-1791), întocmit de M.A.Mehmet, București, 1983, p. 34.

⁴⁰ Hurmuzaki, Vol.X, p. XXXIII; Vol.VII, p. 365.

⁴¹ Gane C., *op. cit.*, p. 88-89.

⁴² Matei D. Vlad, *Un principe iluminist...*, în *Magazin istoric*, 1983, nr.3, p. 32.

⁴³ Păcurariu M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Chișinău, 1993, p. 322; Căndea V., *Mărturie românești peste hotare*. I., București, 1991, p. 588; Cf. Beza M., *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, București, 1935, p. 150, 154-155; Κωνσταντίνος Κ., *Αλέξανδρος Υψηλάντης ο ηγεμόνας (1726-1807) και το ροδίτικο μοναστήρι της Παναγίας της Καλόπετρας*. - Αλεξάνδρεια, 1953, 32 σ.

pentru mult timp scena politică a Principatelor, deoarece, cu ajutorul relațiilor sale și în mod deosebit contând pe ajutorul Imperiului Habsburgic, s-a reîntors după exilul său de pe insula Rodos în Constantinopol și apoi în Moldova.

Din documentele publicate, se observă lesne, că raporturile pe care le-a întreținut această familie cu Imperiul Habsburgic au fost destul de semnificative și constante. Putem aminti în acest context și aprecierea dată de M. Kogălniceanu în lucrarea „*Răpirea Bucovinei după documente autentice*” (publicată pentru prima dată la comemorarea a o sută de ani de la tragicul rapt al Bucovinei, numită – „cheia Moldovei”, săvârșit de Imperiul Habsburgic la 1775):

„Alexandru Ypsilanti, Domnul Valahiei, era spionul Austriei, el dezvelea fără rușine lui Thugut toate cugetările, toate faptele lui Ghica” (*Domnul Moldovei Grigore Ghica – V.M.*).⁴⁴ Fapt ce reieșea clar din corespondența lui Thugut cu Kaunitz, care relatea (la 4.I.1775) „despre plăcutele încredințări ce Voievodul Valahiei, Alexandru, de când este numit Principe, ne-a dat despre simpatiile și supunerea sa către preaînaltul serviciu” și în baza cărora diplomatul austriac spera să „tragă din amicia care s-a născut cu vremea... mai multe foloase, prin mărturisiri foarte confidențiale despre mai multe afaceri”⁴⁵ din Principate.

De remarcă, că Thugut convenise de comun acord cu Al. Ypsilanti în urma „sfătuirii”, „în ce chip s-ar putea întreține... fără pericol o corespondență (*secretă* – V.M.) pentru un caz ori altul, cât și îndeobște pentru evenimente neprevăzute”. De aceea, pentru a întreține pe viitor aceste raporturi confidențiale „cu privire la curioasele constelațiuni din aceste țări, cât și chiar în afacerea districtului bucovinean” erau solicitate trimiterea unor cifruri *franceze* sau *italiene*, ce urmau a fi comunicate fanariotului Ypsilanti⁴⁶.

Astfel, devine explicabil și faptul, cum ulterior Al. Ypsilanti a dobândit la 14 decembrie 1786 scaunul domnesc al Moldovei cu sprijinul habsburgilor și cu ajutorul a circa 2 mil. piaștri, cheltuiți pentru obținerea susținerii sultanului și marelui vizir,⁴⁷ iar apoi în timpul războiului ruso-austro-turc dintre anii 1787–1791/92, de ce el a trecut, împreună cu întreaga sa curte, de partea Austriei, rămânând până la terminarea războiului în Moravia⁴⁸.

Rolul și importanța noii sale investiții, de această dată în Moldova, reiese clar din firmanul sultanului Abdul-Hamid I, dat lui Alexandru Ypsilanti și boierilor moldoveni în decembrie 1786: „Devenind necesară mazilirea fostului voievod al Moldovei, voievodul Alexandru <Mavrocordat-Firaris>, a fost nevoie de numirea, în locul lui, a unui voievod iubitor de raiale și cu purtări încercate. Datorită devotamentului tău, este clar că tu, care ești voievodul cel amintit mai sus, așa cum s-a văzut din primele semne ale ființei tale și încă de la vârsta ta

⁴⁴ M. Kogălniceanu, *Răpirea Bucovinei după documente autentice*, în volumul îngrijit de St. Neagoe „Bătălia pentru Bucovina”, Timișoara, 1992, p. 23.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 43.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Арш Г.Л., *Этеристское движение в России*, М., 1970, с.71.

⁴⁸ Hurmuzaki, Supl. 1/3 (1709-1812), București, 1889, p. 135.

fragedă, vei săvârși fapte potrivite, vei avea purtări după îngăduința înaltei mele împărății, vei proceda cu pricepere, vei săvârși fapte de credință și demne de laudă...

Afară de acestea, mai înainte, fiind voievod, timp de peste șase ani, în Țara Românească, împărăția mea unică, am cunoștință de măsurile tale privitoare la rânduiala țării și la ocrotirea raialelor, precum și... îndeplinirea importantelor treburi ale înaltei mele împărății... le-ai dus la bun sfârșit cu pricepere și devotament...

Astfel, acordarea ție a domniei... <Moldovei> se datorează încrederii mele împărătești deosebite în privința ta, precum și buneii mele credințe împărătești față de tine. De asemenea, să mai știi că ea se datorează și purtărilor tale bune și faptelor tale drepte, dovedite în timpul domniei pe care ai avut-o mai înainte în Țara Românească”⁴⁹.

Spre deosebire, însă, de prima sa domnie în Țara Românească, în timpul scurtei aflări la cârma Țării Moldovei (1787, ianuarie – 1788, aprilie) Alexandru Ypsilanti nu s-a manifestat cu nimic deosebit. Inițial, reputația bună, dobândită în timpul domniei la curtea de la București, i-a făcut pe boierii moldoveni să-i mulțumească Porții pentru numirea lui Al. Ypsilanti⁵⁰. Conte de d'Hauterive (1754–1830), secretarul francez al domnului precedent – Alexandru Mavrocordat Firaris „Fugarul” (1785–1786), avea, deci, tot temeiul ca memoriul său să fie primit și luat în cel mai serios mod în considerație. Acest „*Memoriu asupra vechei și actualei stări a Moldovei*”, prezentat la 1787, era o analiză succintă a istoriei politico-economice a țării. În opinia francezului erudit „în vreme de pace Moldova este un târg pentru străini, în vreme de război a fost și va fi totdeauna o tabără și un câmp de bătălie...”⁵¹.

Însă, noul domn, venind în Moldova, nu a purces pe calea reformelor, neîmbunătățind starea deplorabilă a mult pătimitei țări. Deosebirea acestei domnii „șterse” și de scurtă durată față de cea descrisă din Țara Românească poate fi explicată, probabil, atât prin lipsa de timp suficient pentru înfăptuirea reformelor moderne, cât, mai ales, prin conjunctura internațională nefavorabilă unei stabilități interne. Necesitatea de a întări Imperiul otoman în ajunul unui nou război, trimiterea ajutoarelor moldovenești la hotarele de Est (în special la cetatea Oceakov / Vozia) n-au fost propice unei administrări interioare efective și a sporirii potențialului economic al Moldovei pe timpul lui Alexandru Ypsilanti. În ajunul războiului ruso-turc din 1787–1791 asupra familiei Ypsilanti s-a stabilit o urmărire, deoarece domnitorul era bănuat de Poartă că ar întreține legături cu Rusia⁵². Vom reaminti că, încă în mai 1775, Al. Ypsilanti, spre deosebire de

⁴⁹ *Documente turcești privind istoria României*. Vol.II (1774-1791)..., p. 89-90.

⁵⁰ Erbiceanu C., *Istoria Mitropoliei Moldaviei și Sucevei*, București, 1888, p. 313.

⁵¹ D'Hauterive, *Memoriu asupra vechei și actualei stări a Moldovei prezentat lui Alexandru Vodă Ipsilanti domnul Moldovei la 1787*, București, 1902, p. 223.

⁵² Семенова И.В., *Русско-молдавское боевое содружество (1787-1791гг.)*, Кишинев, 1968, с.39; АВПРИ (*Arhiva Politicii Externe a Imperiului Rus*). Ф. Сношения России с Турцией. Д. 2036, лл. 43,69.

C. Moruzi, era calificat de împuternicitul Rusiei la Poartă, Peterson, ca fiind *devotat Rusiei*⁵³.

Totuși, „devotamentul” lui la acea vreme era de o nuanță clară – *filoau-striacă*. Primindu-l pe Metzburg, consulul austriac la Iași, în audiențe secrete (cu slugi credincioase la ușă), el rugase ca trupele habsburgice să intre cât mai repede în țară, „pe care toată lumea-i dorește: 20 000 de oameni, cel mult, chiar și 8 000 ar fi de ajuns, turcii fiind puțini și cetățile de la Nistru nepregătite. Țara e stoarsă de bani, așa că el n-a îndrăznit să strângă vama și birul în 1787, auxiliarii turci jefuiesc tot și n-are cu ce-i hrăni, darurile de la Constantinopol, întreținerea timp de două luni a lui Șahim-Ghirei⁵⁴ l-au sărăcit și, dacă nu îndeplinește firmele, capul îi stă în primejdie”⁵⁵. În 1788 Al. Ypsilanti cerea insistent consulului austriac că să fie „furat” de habsburgi și în asemenea mod el să se poată îndreptăți în fața Porții, salvându-și familia, care era în mâinile turcilor. Aceste rugăminți ale domnitorului au continuat și după ce Metzburg a plecat, mai bine zis a fugit, cu familia, în noaptea de 29 ianuarie 1788.

Războiul ruso-turc, declanșat în august 1787, nu era decât o încercare a Porții de a vindeca „rana deschisă pe trupul statului” otoman⁵⁶, pricinuită de *pacea de la Kuciuk-Kainargi* (1774) și pierderea Crimeii și Gruziei (1783), de aceea poate fi considerat „o urmare” a celui din 1768–1774⁵⁷. Turcii erau hotărâți, având susținere din partea unor state occidentale (Anglia, Franța, Prusia), să-și recapete teritoriile și influența asupra Caucazului și bazinului nord-pontic.

Poarta Otomană a fost prima care a declanșat ostilitățile. La 16 august (5 august 1787 – după stilul vechi), „la ora patru noaptea (orele 24), ambasadorul Rusiei fiind închis la Yedi-Kule, s-a declarat război”⁵⁸. Primele lupte s-au dat la 21 august 1787, la Kinburn.

Sultanul, declarând război Rusiei, i-a ordonat lui Alexandru Ypsilanti, ca el să țină permanent legătură cu seraschirul Ismailului, vizirul Ali pașa, și să procedeze „mereu potrivit părerii și poruncii sale”, comunicându-i „starea dușmanilor”, precum și „stările și faptele care trebuie făcute cunoscute”⁵⁹.

În noua situație creată de începutul ostilităților domnul Moldovei avea de îndeplinit un șir de noi sarcini și obligații împovărătoare pentru țară și dificile de executat pentru el însuși, deoarece trebuia, pe de o parte, să asculte de poruncile otomanilor, iar pe de altă parte, să încerce să-și păstreze tronul, averea și viața

⁵³ Boicu L., *Principalele Române în raporturile politice internaționale (secolul XVIII)*, Iași, 1986, p. 211.

⁵⁴ Hanul Șehbaz Ghirai, fiul lui Arslan Ghirai, a fost desemnat ca han în Kubani, iar în tot timpul războiului din 1787-1792 a activat în părțile Bugeacului.

⁵⁵ Hurmuzaki, Vol. X, p. XLII.

⁵⁶ Veliman V., *Date noi cu privire la circumstanțele alegerii mitropolitului Moldovei (1792)...*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Iași*, XXIII. Partea II. (1986), p. 599.

⁵⁷ Xenopol A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană*. Vol. IX, p. 205.

⁵⁸ *Documente turcești privind istoria României*. Vol. II (1774-1791)... , p. 173.

⁵⁹ *Ibidem*.

în condițiile când trupele străine ocupau Principatul. Astfel, chiar prin firmanul său din 25 august 1787, sultanul poruncise lui Ypsilanti să procure în contul giazelei 89 833 chile⁶⁰ de grâu, 41 166 chile de făină și 33 332 chile de orz să le trimită la cetățile Bender și Hotin⁶¹. Iar cu o săptămână mai devreme domnul Moldovei era obligat să cumpere din țară 20 000 de oi și să le trimită Porții⁶².

Însă cea mai grea poruncă din partea Porții a fost, credem, firmanul sultanului din 25 august – 3 septembrie 1787 în care se stipula: „Fiind sigură acum pornirea expediției... asupra rușilor, iar la apariția unor astfel de expediții voievozii Țării Românești și Moldovei având obiceiul să-și trimită familiile lor la Înalta... Poartă, este nevoie să fie trimisă și familia ta la Poarta fericirii..., precum și familiile unor boieri din Moldova, ale celor care trebuie, pentru a le pune în siguranță și pentru ca ei să-și dovedească devotamentul pe care-l au față de înalta mea împărăție”⁶³. Ulterior, la cererea capuchehaielor domnului Moldovei, marele vizir Iusuf pașa poruncise lui Al. Ypsilanti să amâne trimiterea la Poartă a familiei sale, precum și a familiilor unor boieri, păstrând în taină, până la momentul potrivit, firmanul în această privință, pentru a nu-i înspăimânta pe locuitorii țării, deoarece „...aducerea familiilor mai sus arătate la Poarta fericirii înainte de începerea luptelor va pricinui spaimă și groază printre raialele țării... Astfel, se lasă pe seama devotamentului tău faptul ca, aducând numaidecât, la timpul convenit, familiile mai sus pomenite, să fii atent pentru unirea boierilor țării și pentru asigurarea liniștii lor...”⁶⁴.

Cu scopul de a-l proteja pe domnul Moldovei și a-l asigura în fața unor eventuale lupte cu armata rusă, Poarta l-a obligat pe Al. Ypsilanti să înscrie și să echipeze, pe lângă oastea sa personală, și să ia „sub comandă” încă „3 000 de ostași călăreți aleși” pentru a trece *cu zel și devotament* „la paza țării”⁶⁵.

În septembrie marele vizir îi comunica lui Al. Ypsilanti că în urma declarației de război împotriva Rusiei valiul de Sivas, Ahmed pașa, a fost numit *başbug* (comandant) pentru paza Moldovei și Hotinului, cerându-i-se ca el să apere țara până la sosirea vizirului, să trimită iscoade în tabăra dușmanilor, să pregătească *zaherele* (provizii) cât mai multe și să țină legătura cu vizirul Ali pașa, serascher de Ismail. Această scrisoare se încheia cu apelul semnificativ: „Să te vad! Iată că a sosit vremea când se poate face treabă și se poate arăta zel!”⁶⁶. Consemnăm că, în faza inițială a acestui război ruso-turc, sultanul Abdul-Hamid I continua să-i acorde încredere lui Al. Ypsilanti, scriindu-i: „...tu, ... hrănindu-te, din anii copilăriei și până acum, cu slujbele înaltei mele împărății în slujbele la care ai fost folosit, ca și la dragomanatul Divanului... și îndeosebi în timpul domniei

⁶⁰ 1 chilă de Istanbul = 18-20 ocale (apr. 25 kg).

⁶¹ *Documente turcești privind istoria României*. Vol. II (1774-1791)... , p. 179.

⁶² *Ibidem*, p. 174.

⁶³ *Ibidem*, p. 180-181.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 186.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 187.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 190.

tale de mai înainte în Țara Românească, precum și în îndeplinirea și aranjarea poruncilor și treburilor care erau lăsate pe seama bunei tale credințe, ca și în orânduirea și propășirea țării, prin apărarea și ocrotirea raialelor”⁶⁷. Cu anumit exces de zel domnul fanariot s-a străduit să alimenteze această încredere a Porții. Marele vizir Iusuf pașa i-a scris în septembrie 1787 că: „Au pricinuit mare bucurie zelul și eforturile arătate de tine în privința trimerii acelu număr de oi (117 000 de oi procurate în Moldova, Polonia și Ungaria – M.V.), mai multe ca în anii trecuți, pentru nevoile Porții fericirii”⁶⁸. Totodată, abilul domnitor deja atunci încerca să se asigure în fața Porții de unele eventuale neîndepliniri ale numeroaselor porunci și obligații prestate, scriindu-i lui Iusuf pașa că „este tulburat, fiind neliniștit de o <eventuală> mânie, fără vină...”⁶⁹. Una din preocupările permanente, de rând cu obligațiile de ordin economic și militar, a fost protejarea familiei sale și ale unor boieri, care erau cerute cu insistență să fie aduse la Istanbul.

Alexandru Ypsilanti insista că această chestiune, rămasă pe seama lui, este foarte delicată, „de care se tem foarte mult boierii și că în această privință e nevoie de forță, neputându-se îndeplini cu ușurință”⁷⁰. În noiembrie marele vizir, fiind cunoscut cu pretextele enunțate de către Al. Ypsilanti, îi poruncise să execute aducerea familiei sale și a familiilor boierilor „de seamă” moldoveni la Poartă, „folosind în această privință viclesug și procedând în așa fel ca ea să nu ducă la scârbirea și la înspăimântarea boierilor”⁷¹.

Spre finele anului 1787, Al. Ypsilanti cere în mod expres propria-și demisie, la care marele vizir îi răspunsese că: „a fost contrar așteptărilor noastre că ai trimis, de astă dată, arzuri în care începi să te ții de poala demisiei. Afară de aceasta, astfel de purtări pot să se ivească de la alții”⁷².

Experimentatul principe era conștient de faptul că, la fel ca și în prima sa domnie la București, este mai bine să plece singur din tronul Moldovei, decât să fie acuzat de trădare din partea Porții sau să fie prins de trupele țariste (în caz dacă va opune cu adevărat rezistența cerută de otomani). De asupra capului lui Ypsilanti se adunau nori negri. Acest lucru devine clar și din scrisoarea lui Abbas aga, defterdar de Hotin, care-i reproșează în privința nerespectării poruncilor primite, zicându-i: „Nu ascultă de firman!” și „Ai o altă purtare!”⁷³.

Poziția lui Alexandru Ypsilanti devine și mai șubredă după ce Austria declarase, la 9 februarie 1788, război Imperiului otoman. Depășind prevederile tratatului de alianță (asemănător ca în 1737), care obligau doar trimiterea unui corp auxiliar, Austria a intrat în război ca parte beligerantă de sine stătătoare,

⁶⁷ *Ibidem*, p. 195.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 197-198.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 201.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 216.

⁷¹ *Ibidem*, p. 235.

⁷² *Ibidem*, p. 247.

⁷³ *Ibidem*, p. 248.

deși revoluția din Țările de Jos îi crea mari dificultăți⁷⁴. Iosif II avea siguranța că va dobândi noi teritorii pe seama inevitabilei dezmembrări a Imperiului semi-lunii. Însă el i-a subapreciat pe otomani, exagerându-și propriile forțe. Austriecii au suferit un sir de înfrângeri, iar malaria ce-i cosea a înrăutățit și mai mult situația precară în care s-au pomenit către 1791.

* * *

Astfel, declanșarea unui nou război și intrarea trupelor austriece în Iași la 8/19 aprilie 1788 a pus capăt domniei lui Alexandru Ypsilanti în Moldova, aducându-i, totodată, izbăvirea așteptată. Ca să fie justificat în ochii Porții principele a trebuit să joace până la capăt rolul său de „fidel” slujitor și „prizonier de război”. La Galata el se prefăcu că fuge, „nedorind” să fie prins de maiorul Fabri, care, zdrobind trupele turcești, a înaintat în fruntea detașamentului austriecilor de la Botoșani spre Iași. În acea situație dramatică, un turc, „pricepând trădarea, a înaintat, cu pistolul ridicat spre Ypsilanti, la câțiva pași de care-l culcară la pământ un comandant de arnăuți – Vitul, și căpitanul de cavalerie Szoreny”⁷⁵.

Fiind salvat, Alexandru Ypsilanti a fost îndreptat, la propria dorință, ca „prizonier” în Moravia⁷⁶, în orașul Brunn (actualmente Brno din Cehia), unde se păstrase până în secolul al XIX-lea bustul său cu inscripția „*Ypsilanti Furst v. Moldau*” și data 1788 de asupra porții de intrare a casei unde a locuit (str. Grillewitz-Gasse <Kridlovicka> nr.4)⁷⁷. Actualmente, aceasta casa nu s-a mai păstrat, rămânându-i doar amintirea consfințită în denumirea străzii – „Ypsilantino” din centrul vechiului oraș ceh.

Din vechile fotografii putem observa că, în arcușul porții, pe linia acoperișului, pe un pedestal lat și scurt era plasată figura sculpturală a domnului, „așezat grecește, cu ciubucul în gură”. Aceasta era o poză destul de caracteristică lui Alexandru Ypsilanti, deoarece, după cum ni-l descriu cei care l-au cunoscut personal, el stătea la petreceri „totdeauna cu ciubucul în gură în dreapta unei sofale largi cât o scenă și acoperită cu perine foarte scumpe, iar doamna în stânga”⁷⁸.

Voievodul a stat mai puțin de patru ani în Austria (1788–1792), timp în care familia i-a fost sechestrată la Istanbul⁷⁹. Istoricul M.D. Vlad susține că, în această perioadă de pribegie Ypsilanti ar fi călătorit „în cuprinsul imperiului habsburgic, devenind una din figurile populare pentru austriecii neobișnuiți cu

⁷⁴ Zollner E., *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent*. Ed. a VIII-a. Vol. I., București, 1997, p. 393.

⁷⁵ Hurmuzaki, Vol.X, p. XLII.

⁷⁶ Giurescu C.C., *Un remarquable prince phanariote: Alexandre Ypsilanti...*, p. 68.

⁷⁷ Matei D. Vlad, *Iluminism și modernism în politica reformatoare a domnitorului Alexandru Ipsilanti*, în *Revista de istorie*. Tom 40, nr.10, 1987, p. 1011; Alexianu Al., *Acest ev mediu românesc*, București, 1973, p. 322-323.

⁷⁸ Hurmuzaki, Vol.X, p. LXXXVIII.

⁷⁹ Matei D. Vlad, *Un principe iluminist... (II)*, în *Magazin istoric*, 1983, nr.3, p. 32.

costumele orientale și cu ciubucele turcești”⁸⁰. Deși, în cronicile Brunnului, acestui vechi oraș din Moravia, se menționa că: „La 23 iunie 1788 sosea gospodarul Moldovei Ypsilanti cu o suită de 25 de persoane în fața zidurilor orașului nostru și mai întâi s-a stabilit cu traiul în fosta grădină Wassenberg la marginea suburbiei Brünnul Vechi (consiliul orășenesc al căruia încetase să mai funcționeze cu un an mai înainte). Fiind părăsit de către Ibrahim Pașa, în timpul fugii sale de la Iași, Ypsilanti a fost agresat de către husarii austrieci. Prin Lemberg (Lvov) el a ajuns la Brünn, unde a rămas în refugiu 3 ani și 3 luni. În această perioadă el a trăit în totală izolare, nu a ieșit în afară și nu a primit vizite... Orașul primește o bună ocazie de prosperare, datorită bogăției sale mari... Al. Ypsilanti vorbește foarte bine latina, franceza și italiana”⁸¹.

„După încheierea păcii cu Poarta, Ypsilanti trebuie, împreună cu oamenii săi, să părăsească din nou orașul Brünn, unde el ...prin comportamentul său liniștit și onest îi făcure pe toți prieteni”. El se va reîntoarce în Fanar, călătorind spre Constantinopol prin Pressburg.⁸²

La Viena s-a păstrat portretul în ulei al lui Alexandru Ypsilanti, pictat pe firma magazinului de broderii de pe Seiller-Gasse, cu inscripția „Zum Fursten Ypsilanti”⁸³. Din puținele imagini iconografice de peste hotare ale vestitului domn aceasta ni-l prezintă sub aspectul unui voievod în vârstă (circa 60 ani), cu părul cărunț și cătătura blândă, înveșmântat cu caftan îmblănit, purtând hangerul puterii la brâu și, pe cap, ișlicul înalt, având acel aer de sinceritate pe care îl remarcase Metzburg, „care nu pare prefăcut și care e așa de rar la un prinț grec”⁸⁴.

Aventura politică a „prizonieratului” lui Al. Ypsilanti, făcând destulă vâlvă în Occident, a durat cât timp a continuat războiul ruso-austro-turc, dus și această dată pe pământ românesc și cu participarea nemijlocită a detașamentelor de mii de voluntari români (*volintiri*, la fel ca și în războiul precedent) și s-a încheiat odată cu terminarea ostilităților militare prin semnarea tratatelor de pace de la *Șiștov și Iași*⁸⁵.

Pacea austro-otomană a fost semnată la *Șiștov* pe principiul de *status quo ante bellum* la 24 iulie (4 august) 1791. Austria s-a ales doar cu câteva îmbunătățiri de granițe (Orșova Veche, districtul Una și insula dunăreană Ada-Kaleh). Astfel, a fost pus punct la ultimul din numeroasele războaie austro-turce ce s-au prelungit pe parcursul a mai bine de două secole.

Evoluția evenimentelor din Europa, cu deosebire izbucnirea *Revoluției franceze* (1789) și proclamarea *Constituției de la 3 mai 1791* în Polonia, au precipitat,

⁸⁰ Matei D. Vlad, *Iluminism și modernism...*, în *Revista de istorie*. Tom 40, nr.10, 1987, p. 1011; Alexianu Al., *op. cit.*, p. 322-324.

⁸¹ Crautenherder Gustav, *Die Chronik Der Landeshauptstadt Brunn*, IV Band, Brunn, 1897, p. 172.

⁸² *Ibidem*, p. 189.

⁸³ Căndea V., *Mărturiile românești peste hotare...*, p. 15; Hurmuzaki. Vol. X, p. LXXXVIII.

⁸⁴ Alexianu Al., *op. cit.*, p. 322; Hurmuzaki (N.Iorga), Vol. X, p. XLIII.

⁸⁵ Vezi: Căzănișteanu C., *Urmările războaielor ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea asupra Țărilor Române*, în *Revista de istorie*. Tom 34, nr.2, 1981, p. 259-269.

de asemenea, terminarea conflagrațiilor. Marea Britanie și Prusia exercitau presiuni diplomatice asupra Rusiei (Londra amenința chiar cu blocada Petersburgului de către flota engleză), silind-o să încheie o pace cât mai de curând și fără anexiuni teritoriale. La finele anului 1791, în ziua de 29 decembrie (9 ianuarie 1792 – stil nou), la Iași a fost semnat tratatul de pace dintre delegațiile Rusiei și Porții Otomane.

Noul sultan Selim III (1789–1807) i-a permis, totuși, reîntoarcerea lui Al. Ypsilanti din pribegie și i-a acordat chiar încredere căfătându-l în Țara Românească, la 17 august 1796 (a domnit ceva mai mult de un an: până la 28 noiembrie 1797).

Bătrânul voievod, „*alb ca oaia*”, după cum îl descrise Dionisie Eclesiarhul,⁸⁶ în cea de-a treia sa domnie căpătată, „*par un torrent d'argeant*”,⁸⁷ era preocupat în fond de grija redresării situației financiare a familiei sale, care avuse mult de pierdut în plan material în ultimii ani, fapt ce și-a lăsat implicit amprenta asupra metodelor excesive de exploatare a Țării Românești.

„El stoarse bani ca un moșneag cu inima împietrită, care nu mai asculta nici de plânsetele văduvei, nici de lacrimile orfanului și devenise un adevărat bici peste țara peste care altădată încercase să verse un balsam tămăduitor”⁸⁸.

Unele amănunte despre această scurtă domnie a lui Al. Ypsilanti, când s-au produs importante evenimente în Europa Occidentală și cea de Sud-Est, ne-a lăsat Naum Râmniceanu: „1796... Pe timpul acestuia încă mai mult s-a întins în răspândire războiului în Franța ..., a început și Pasvantoglu Osman aga să neli-niștească țara în deosebite chipuri...”⁸⁹. Ca să împiedice acest jaf pustiitor Alexandru Ypsilanti a luat o serie de măsuri, cu caracter militar. La propunerea vistiernicului său, Ienăchiță Văcărescu, domnitorul a organizat și consolidat oștirea, trimițând trupe, sub comanda lui „beșli-aga de Mehedinți”, în Oltenia, pentru a respinge bandele lui Pasvan-Oglu (Pasvantoglu)⁹⁰.

Aici e cazul să menționăm, că la începutul ultimei sale domnii, chiar în toamna 1796, Al. Ypsilanti, reieșind din noul coraport de forțe pe arena internațională, era, probabil, iarăși în căutarea unui sprijin la marile puteri europene. Astfel, cum am explica declarațiile lui de „fidelitate” și „atașament” față de Republica Franceză, destăinuite diplomaților francezi la Constantinopol în octombrie 1796 (“il m’a jure une entière fidélité a la République” – scria Aubert de Bayet; „il m’a proteste de tout sou attachement pour la République” – menționa Verninac)⁹¹.

Bătrânul voievod în mod deschis cerea „protecția” Franței la acel moment, dar conjunctura politică și întărirea influenței, din ce în ce mai mare, a Rusiei în

⁸⁶ Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764-1815)*, București, 1987, p. 60.

⁸⁷ Hurmuzaki, Supl. 1/2, p. 303.

⁸⁸ Gane C., *op. cit.*, p. 92.

⁸⁹ Erbiceanu C., *Croniciari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, p. 263.

⁹⁰ Osiac Vl., *Pandurii din Țara Românească*, Craiova, 1995, p. 19.

⁹¹ Hurmuzaki, Supl. 1/2, p. 161.

sud-estul Europei au și determinat, credem, ca *clanul Ypsilanti* să încline, până la urmă, în favoarea rușilor.

În noaptea de 8 spre 9 decembrie 1797 dușmanii lui Alexandru Ypsilanti marcau o victorie. La București sosi vestea despre destituirea domnului, acesta fiind „scos fără de voia lui”. Însă, Al. Ypsilanti nu va părăsi definitiv scena politică turco-fanariotă. Abia peste 10 ani își va sfârși viața sub securea călăilor otomani (fiind schingiuit și apoi decapitat la Constantinopol, în ianuarie 1807), căzând victimă a politicii orientale rusești, mai precis a unor acțiuni și planuri demult râvnite ale fiului său mai mare – Constantin, care se implicase în instigarea unui nou război ruso-turc în toamna anului 1806⁹².

Summary

The three reigns of Alexander Ypsilanti (two in Wallachia: 1774 to 1782 and from 1796 to 1797, and one in Moldova: 1787-1788) comprise nearly 10 years, within a period of deep economic and social changes of the last quarter of the 18th century. About the Phanariot prince Alexander Ypsilanti, who reformed the school, the monasteries, the economic life etc. has been written that he was “one of the most important” among Phanariot reigns (C.C. Giurescu), being characterized as one of “the most outstanding figures of Phanariot epoch” (A.D. Xenopol), who “deserves to be placed among the best of our rulers in the eighteenth century, if not even in front of them” (Nicolae Iorga), as he was “one of the few phanariotes, who wanted to be not only a despot, but also an enlightener” (V. Georgescu).

Among the reigns of Alexandru Ioan Ypsilanti (ca. 1724-1736? - beheaded at 13/01/1807) stands out the first one in Wallachia (1774-1782) – the longest and the most productive, but which ended because of a escapade of his sons – Constantine and Demetrius, who fled from Bucharest to Hapsburg Austria. Later, at the beginning of the Russo-Austrian-Turkish war of 1787-1791, Prince Al. Ypsilanti fled himself to the Habsburg Empire, living for 3 years and 3 months in Brno (Brun), in Moravia. The political adventure of the “imprisonment” of Al. Ypsilanti, making enough fuss in the West, lasted as long as the Russian-Austrian-Turkish war continued. M. Kogalniceanu considered that Al. Ypsilanti was a Habsburg spy. We can ascertain that the relations this family maintained with the Habsburg Empire were quite significant and constant.

⁹² Vezi: Мискевка Вл., *Константин Ипсиланти и Россия (К истории Восточного вопроса в начале XIX в., in Revista de istorie a Moldovei. 1995, nr.3-4 (23-24), p. 41-57; Мискевка Влант, Ο ηγεμονας Κωνσταντινος Υψηλαντης (1760;-1816). -Θεσσαλονικη: Αδελφων Κυριακιδη, 2008, σ. 205-209.*

Constantin Ungureanu*

EVOLUȚIA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI DIN BUCOVINA: DE LA ACADEMIA TEOLOGICĂ DE LA PUTNA LA UNIVERSITATEA DIN CERNĂUȚI

Învățământul primar

La momentul ocupării Bucovinei de către Imperiul Habsburgic, în acest teritoriu existau 6 școli domnești - la Suceava, Cernăuți, Rădăuți, Putna, Câmpulung Moldovenesc și Câmpulung Rusc, care au fost înființate după anul 1766, iar în perioada 1768-1774, practic, nu au funcționat din cauza războiului ruso-turc. La Rădăuți mai exista, încă din anul 1747, o școală episcopală, iar la Suceava, pe lângă școala românească, un învățător grec și altul pentru latină. La începutul stăpânirii austriece, nivelul de dezvoltare a învățământului din Bucovina era mai avansat față de restul Moldovei, dar învățământul primar se afla doar la etapa incipientă de dezvoltare, iar majoritatea absolută a populației era analfabetă. Nivelul de dezvoltare a societății moldovenești era inferior față de statele occidentale, dar era comparabil cu cel al statelor vecine și al provinciilor din estul Monarhiei Habsburgice.

Principala instituție de învățământ din nord-vestul Moldovei era atunci Academia teologică de la Putna. Școala a fost oficial ridicată la rangul de Academie domnească prin hrisovul domnesc al lui Ioan Teodor Callimachi, din 15 iunie 1759, și a funcționat în această calitate până în 1786. Organizarea și funcționarea acestei școli este legată mai ales de activitatea a doi mari cărturari ai timpului – Iacov Putneanu și Vartolomeu Măzăreanu. La această instituție superioară de învățământ și-au făcut studiile personalități bine cunoscute din acea perioadă, precum mitropolitii Iacov Putneanu, Gavriil Calimah și Leon Gheucă; episcopii Dositei Herescu, Isaia Baloșescu și Amfilohie al Hotinului; arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu; egumenii Venedict al Moldoviței, Metodie de la Solca, Macarie de la Voroneț și alții¹.

În perioada administrației militare (1774-1786), în Bucovina s-a produs reorganizarea și etatizarea învățământului, au fost treptat desființate vechile școli din perioada moldovenească și au fost înființate noi școli cu limbile de instruire română și germană. Prin adoptarea *Regulamentului școlar din anul 1786* s-a urmărit scopul de a laiciza procesul de învățământ, de a diminua influența

---

* **Constantin Ungureanu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Constantin C. Cojocaru, *Daniil Vlahovici – episcop al Bucovinei (23 aprilie 1789 – 20 august 1822)*, în *Analele Bucovinei*, anul VII, 1/2000, p. 59; Idem, *Isaia Baloșescu, episcopul Bucovinei (17 iulie 1823 – 14 septembrie 1834)*, în *Analele Bucovinei*, anul VII, 2/2000, p. 360-361.

clerului asupra școlii și de a introduce obligativitatea învățământului pentru toți copiii de vârstă școlară.

În perioada administrației galițiene (1786-1848), în Bucovina s-a produs o stagnare a sistemului de învățământ. După o perioadă scurtă de avânt (1786-1793), a avut loc un regres și o diminuare a numărului de școli primare, din cauza desființării obligativității învățământului în Bucovina. La începutul sec. al XIX-lea, cea mai importantă instituție de învățământ, cu limba română de predare, era școala clericală din Cernăuți, care a funcționat în perioada 1786-1818. Pentru învățământul românesc din Bucovina cea mai nefastă a fost perioada 1815-1844, când școlile primare au fost subordonate Consistoriului catolic din Lemberg. Către anul 1840, în 46 de școli primare învățau 4.595 de elevi, adică mai puțin de 10% din cei cca. 50 mii de copii de vârstă școlară². Majoritatea acestor elevi erau germani, polonezi și maghiari, de confesiune catolică și protestantă, pe când proporția copiilor ortodocși școlarizați era mult mai mică.

În intervalul 1848-1869 s-a îmbunătățit semnificativ rețeaua de școli primare din Bucovina, numărul cărora s-a triplat față de anul 1850. Totuși, nivelul de școlarizare a copiilor continua să rămână foarte scăzut. La sfârșitul anilor '60 ai sec. al XIX-lea școlile primare erau frecventate doar de cca. 7.300-8.300 de copii. În anii '60-70 Parlamentul austriac a adoptat mai multe legi importante, inclusiv cea referitoare la învățământ, care a fost promulgată la 14 mai 1869. Prin adoptarea acestei legi se conferea un caracter uniform organizării școlare din Austria, fiind proclamată independența învățământului față de autoritatea bisericească. La 30 ianuarie 1873, Dieta Bucovinei a votat legea provincială despre învățământ, care reglementa modalitatea de înființare, întreținere și de frecventare a școlilor primare.

Autoritatea supremă de control școlar în Bucovina a fost Consiliul Școlar provincial. La sfârșitul stăpânirii austriece, fiecare consiliu școlar districtual avea cca. 9-11 membri, iar Consiliul Școlar al Țării era constituit din 16 persoane, dintre care 6 germani, 4 români, 4 ucraineni, un polonez și un evreu.

Un rol foarte important în învățământul primar din Bucovina l-au jucat și inspectorii școlari provinciali și districtuali, care erau obligați să verifice școlile primare, aflate în subordinea lor. Până la sfârșitul stăpânirii austriece, procedura de inspectare a școlilor primare din Bucovina fusese naționalizată. În ajunul declanșării războiului, școlile primare germane, românești, ucrainene, poloneze și maghiare dispuneau de inspectori școlari provinciali și districtuali proprii. Atunci în orașul Cernăuți erau câte un inspector german, român, ucrainean și polonez, iar în celelalte districte școlare activau 8 inspectori ucraineni, 7 români, 5 germani, doi polonezi și un maghiar³. De asemenea, Comisia pentru examinarea școlilor primare fusese reorganizată pe criterii etnice, fiind create

² Constantin Ungureanu, *Învățământul primar din Bucovina (1774-1918)*, Chișinău, Civitas 2007, p. 36.

³ Idem, *Inspectorii școlari din Bucovina în perioada 1869-1918*, în *Glasul Bucovinei*, 2 / 2006, p. 31-32.

4 comisii autonome, care erau obligate să examineze numai școlile cu limba respectivă de instruire.

La momentul adoptării noii legi a învățământului, nivelul de școlarizare din Bucovina era cel mai jos în comparație cu celelalte provincii austriece. În 1871, doar cca. 12-13% din copiii de vârstă școlară erau școlarizați. În deceniile următoare s-a dezvoltat rapid sistemul de învățământ primar din Bucovina, înregistrându-se o creștere atât a numărului de școli oficiale și particulare, cât și a ratei copiilor școlarizați. Astfel, în anul școlar 1889/90 deja 54,5% din numărul total de copii frecventau o școală primară publică sau particulară, ori o altă școală. La începutul sec. al XX-lea, din totalul de 96.973 de copii de vârstă școlară, 75.836 (78,2% din total) erau școlarizați, iar în anul de învățământ 1912/13, rata școlarizării se ridicase la 96,1%⁴.

Pentru învățământul primar din Bucovina problema cea mai delicată era alegerea limbii de instruire în școli, mai ales în localitățile cu populație mixtă: românească și ucraineană. Pentru a soluționa cât mai judicios aceste probleme au fost deschise inițial multe școli primare mixte cu două, trei și chiar patru limbi de instruire. În anul școlar 1889/90, din 285 școli oficiale, 99 erau rutene, 89 românești, 20 germane, 3 maghiare și 74 mixte. Treptat, multe din școlile mixte au fost separate pe criterii etnice. Procesul de naționalizare a învățământului primar s-a intensificat mai ales la începutul sec. al XX-lea. Până în anul 1914, practic toate școlile mixte cu trei și patru limbi de instruire au fost desființate, iar în multe școli mixte încă existente clasele au fost separate pe criterii etnice. În anul școlar 1912/13 în Bucovina au funcționat 564 de școli oficiale, dintre care 219 rutene, 190 românești, 97 germane, 15 poloneze, 4 maghiare și 39 mixte⁵.

Odată cu dezvoltarea sistemului de învățământ și îmbunătățirea nivelului de școlarizare a copiilor s-a modificat esențial și structura contingentului de elevi după confesiuni. În 1875, din totalul de 13.345 de elevi numai 40,3% erau ortodocși, în schimb catolicii constituiau 32,7%, evanghelicii – 13,8% și mozaicii – 12,9%. Până în anul 1900 ponderea elevilor de religie ortodoxă a ajuns la 68,1%, în schimb s-a diminuat ponderea elevilor de confesiune romano-catolică (12,9%) și evanghelică (3,7%)⁶.

În ultimii ani de stăpânire austriacă s-a modificat și contingentul de elevi după limba de instruire, crescând mai ales numărul elevilor din școlile românești. La sfârșitul anului 1913, școlile primare publice și cursurile de repetiție erau frecventate de 117.009 elevi, inclusiv 44.246 (37,8%) la școlile românești, 40.700 (34,8%) – în școlile ucrainene, 18.972 (16,2%) – în cele germane, 1.709 (1,5%) – în maghiare, 1.470 (1,2%) – în polone și 9.912 – în școli mixte, inclusiv 4.816 în școli româno-germane și 2.487, în ruteano-germane⁷.

⁴ Idem, *Învățământul primar din Bucovina (1774-1918)*, p. 189.

⁵ *Ibidem*, p. 187.

⁶ *Ibidem*, p. 191.

⁷ *Statistische Nachweisung über den Stand der Volksschulen und Lehrerbildungsanstalten nebst einem Schematismus der Volksschulen und Lehrer in der Bukowina nach dem Stande vom 31. Dezember 1913*, Czernowitz 1914, p. XIV-XV.

Potrivit statisticilor oficiale, în anul 1913, la școlile primare publice și private din Bucovina erau școlarizați 109.441 copii, dintre care 41.635 (38%) români, 38.081 (34,8%) ucraineni, 23.072 (21,1%) germani și evrei, 4.791 (4,4%) poloni și 1.510 (1,4%) maghiari⁸. În localitățile urbane, peste 50% din elevi erau vorbitori de germană, cca. 20-21% români, cca. 17-18% ucraineni și cca. 10% poloni. În schimb, la sate cei mai mulți elevi erau români sau ucraineni, germanii constituiau cca. 13%, maghiarii cca. 2%, iar polonezii mai puțin de 2%⁹.

La sfârșitul anului 1913 școlile primare din capitala Bucovinei erau frecventate de 9.771 de elevi. Mai mult de jumătate din elevii din orașul Cernăuți erau germani și evrei, urmați de români (16,3%), polonezi (15,1%) și ucraineni (14,3%). După confesiune, cei mai mulți elevi erau mozaici (32,7%) și romano-catolici (30,5%), urmați de ortodocși (20,8%), greco-catolici (10%) și evanghelici (5,7%). Școlile primare publice din partea centrală a orașului erau frecventate de 5.445 de elevi, dintre care 57,7% germani după limba maternă, 22,4% polonezi, 16,5% ucraineni și numai 3,1% români. În schimb, la școlile din suburbii își făceau studiile 3.018 copii, inclusiv 41,4% români și 40,4% germani și evrei. Peste 1.300 de copii frecventau diferite școli particulare din capitala Bucovinei¹⁰.

În perioada 1900-1913 în Bucovina s-a produs o reducere rapidă a numărului elevilor de la școlile mixte – de la cca. 22 mii (31,6% din total) în 1900, la cca. 10 mii (8,6%) în 1913. Naționalizarea învățământului primar la începutul sec. al XX-lea a asigurat, în mare parte, instruirea în limba maternă a copiilor de diferite naționalități și a contribuit la îmbunătățirea nivelului de școlarizare a copiilor de vârstă școlară, mai ales a celor de etnie română și ucraineană. În unele cazuri, însă, autoritățile școlare au neglijat revendicările locuitorilor de a avea învățământ public în limba română. Iată de ce, după anul 1910, în mai multe sate mixte româno-ucrainene din nord-vestul Bucovinei au fost deschise 14 școli private românești, în care au fost instruiți cca. 1.400 de copii¹¹. Aceste școli particulare erau susținute financiar de societățile culturale românești din Bucovina, de diferite persoane particulare.

Dezvoltarea rapidă a învățământului primar din Bucovina, în ultimele decenii de stăpânire austriacă, a contribuit la diminuarea semnificativă a populației necărturare din acest teritoriu (de la 87,5% în 1880 la 53,9% în 1910), reducându-se astfel și decalajul dintre Bucovina și alte provincii austriece în ce privește ponderea populației analfabete. La începutul sec. al XX-lea erau știutori de carte 46,1% din locuitorii de peste 10 ani din Bucovina (în 1910), 43,5% din totalul populației din Transilvania și Banat (în 1910), 39,3% din locuitorii de peste 8 ani

⁸ Calculat după *Statistische Nachweisung über den Stand der Volksschulen ... vom 31. Dezember 1913*.

⁹ Constantin Ungureanu, *Învățământul primar din Bucovina ...*, p. 193, 194.

¹⁰ Idem, *Învățământul primar din orașul Cernăuți (sfârșitul secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea)*, în *Glasul Bucovinei*, 1 / 2008, p. 75.

¹¹ Idem, *Învățământul particular românesc din Bucovina la sfârșitul stăpânirii austriece*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, nr.4 (64), Chișinău 2005, p.92.

din România (în 1912) și doar 15,6% din totalul populației Basarabiei (în 1897). În Bucovina, 39,6% din românii în vârstă de peste 10 ani puteau în 1910 să scrie și să citească¹². În Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, ponderea locuitorilor cărturari era la români mai joasă decât la alte popoare, precum germani și maghiari.

Cadrele didactice din Bucovina s-au organizat în societăți profesionale și au participat activ la conferințe districtuale și provinciale ale învățătorilor, care au jucat un rol important în dezvoltarea sistemului de învățământ, în cadrul acestor manifestări fiind dezbătute cele mai actuale probleme ale învățământului și propuse soluții pentru îmbunătățirea situației existente.

În anul 1872 a fost înființată *Societatea învățătorilor din Bucovina*, în cadrul căreia au activat învățători de diferite etnii și confesiuni. În fiecare vară se organiza adunarea generală a acestei asociații. La începutul sec. al XX-lea, cadrele didactice și-au manifestat dorința de a se organiza și activa în societăți pedagogice naționale. Astfel de societăți au înființat învățătorii ucraineni, români, germani, evrei. La 27 august 1905 a avut loc adunarea de constituire a *Reuniunii Școlare Române din Bucovina*, care la 31 ianuarie 1909 s-a transformat în *Asociația Corpului Didactic Român din Bucovina*. Președinte al *Asociației* a fost ales George Tofan. La 7 și 8 iunie 1914 s-a desfășurat la Suceava primul congres al corpului didactic român, la care au participat peste 500 din cei cca. 700-800 de învățători români bucovineni.

În preajma declanșării Primului Război Mondial, învățământul primar din Bucovina era superior față de cel din Basarabia, din Vechiul Regat, și chiar din Transilvania și Banat. Atunci cca. 62% din copiii de vârstă școlară din România, cca. 2/3 din copiii de români din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, și cca. 95-97% din copiii români din Bucovina erau înscriși la o școală primară oficială, confesională sau particulară. În Basarabia, însă, marea majoritate a copiilor nu frecventau nicio școală și erau neștiutori de carte.

Gimnaziile din Bucovina

Până în 1818, în Monarhia Habsburgică au existat două categorii de gimnazii: cu 6 clase (4 clase gramaticale și două umanitare), și gimnazii cu 5 clase (3 clase gramaticale și două umanitare). În 1848, gimnaziile au fost reformate, fiind împărțite în inferioare și superioare, fiecare cu câte 4 clase. În Monarhia Habsburgică școlile secundare pentru băieți se numeau gimnazii cu cele două trepte: "*Untergymnasium*" (cursul inferior cu 4 clase) și "*Obergymnasium*" (cursul superior cu 4 clase, echivalent cu clasele de liceu în prezent). Termenul de "*Lyzeum*" se utiliza atunci în limba germană numai pentru liceele de fete, realizându-se astfel o diferențiere între școlile secundare pentru băieți și pentru fete.

¹² Idem, *Știința de carte în teritoriile populate de români la începutul secolului XX*, în *Codrul Cosminului*, nr. 11 (21), Suceava 2005, p. 95-101.

Până la izbucnirea Primului Război Mondial, numărul gimnaziilor din partea austriacă a Monarhiei a ajuns la 324, dintre care 138 germane, 72 poloneze, 68 cehe, 10 ucrainene, 9 italiene, 7 sârbo-croate, 2 slovene și 18 mixte. În anul școlar 1913/14, la toate gimnaziile din provinciile austriece erau înscriși cca. 103 mii de elevi, dintre care, după limba maternă, 36,9% erau germani, 26,8% polonezi, 17,5% cehi, 8,9% ruteni, 3,6% sloveni, 3,3% italieni, 1,6% sârbo-croați, 1,3% români¹³.

Primul gimnaziu din Bucovina s-a deschis la 16 decembrie 1808, la Cernăuți. Până la mijlocul sec. al XIX-lea, majoritatea cadrelor didactice de la Gimnaziul din Cernăuți au fost originare din Galiția. Deși aproape 1/3 din elevii de la gimnaziu erau români, până în anul 1848 la această instituție nu a activat nici un învățător român, cu excepția celor care au predat religia ortodoxă. În 1849, Gimnaziul din Cernăuți a devenit superior, de 8 clase. În timpul revoluției din anul 1848 s-a realizat și dorința românilor bucovineni de a obține o catedră de limba și literatura română, al cărei titular a devenit profesorul Aron Pumnul. Gimnaziul din Cernăuți a cunoscut o dezvoltare deosebită în perioada 1859-1887, cât timp director al instituției a fost profesorul Stefan Wolf.

Până în 1914, la acest gimnaziu au activat în total 299 de cadre didactice, inclusiv mai mulți profesori români. Deși la Gimnaziul din Cernăuți majoritatea obiectelor s-au predat în limba germană, la această instituție au studiat elevi de diferite etnii și confesiuni. Elevii români au dispus, după anul 1858, de o bibliotecă a gimnaziștilor, unde timp de două decenii au fost colectate aproape 900 de cărți și reviste, majoritatea în limba română.

În a doua jumătate a sec. al XIX-lea a crescut semnificativ numărul elevilor de la Gimnaziul Superior din Cernăuți, apropiindu-se de 1.000 la începutul sec. al XX-lea. Majoritatea elevilor, vorbitori de limbă germană, erau de confesiune mozaică. La începutul sec. al XX-lea s-a diminuat brusc numărul elevilor români și ucraineni de la această școală, fiindcă atunci au fost deschise două gimnazii noi la Cernăuți, cu predare parțială în română, respectiv în ucraineană.

Gimnaziul de Stat nr. I din Cernăuți a fost cea mai importantă școală secundară din Bucovina în perioada austriacă, care a funcționat mai bine de 100 de ani. În perioada 1808 – 1908, la acest gimnaziu au învățat 11.191 de elevi, iar 3.824 (cca. 34% din total) au absolvit gimnaziul complet. În perioada 1849/50-1907/08, 2.536 de absolvenți ai claselor de liceu au susținut examenele de bacalaureat¹⁴.

Al doilea gimnaziu din Bucovina a fost deschis în 1860, la Suceava. În anul școlar 1865/66, Gimnaziul ortodox din Suceava a devenit complet, cu 8 clase. În perioada 1870-1883 s-a produs românizarea treptată a corpului didactic și s-au

¹³ Hannelore Burger, *Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867-1918*, Wien 1995, p. 256, 258.

¹⁴ Vladimir Trebici, *Liceul "Aron Pumnul" din Cernăuți (1918-1940 și 1941-1944)*, în *Almanahul Societății pentru Cultura românească "Mihai Eminescu" din Cernăuți*, București, 1993, p. 26.

deschis primele clase paralele românești. În anul școlar 1870/71, din 15 profesori de la gimnaziu, numai doi erau români, iar în anul de învățământ 1883/84, deja 14 profesori erau români și doar 3 de alte etnii¹⁵.

Ștefan Dracinschi a fost în perioada 1884-1895 primul conducător de etnie română al Gimnaziului din Suceava. Toți directorii ulteriori ai acestui gimnaziu au fost, de asemenea, români: Ștefan Repta (1895-1906), Constantin Cosovici (1907-1910) și Constantin Procopovici (1910-1918). La sfârșitul sec. al XIX-lea - începutul sec. al XX-lea, Gimnaziul din Suceava a dispus de un corp didactic remarcabil, constituit din multe personalități bine cunoscute atunci în Bucovina, majoritatea fiind de naționalitate română. Datorită străduințelor profesorilor de la acest gimnaziu, în anii 1881-1884 s-au înființat secții române în clasele inferioare, iar în 1902-1905, și în clasele a V-VIII-a de la Gimnaziul din Suceava. În perioada 1860-1918, în această instituție secundară de învățământ au fost angajați și au activat în total 173 de cadre didactice, mai mult de jumătate fiind de naționalitate română¹⁶.

În 1872, a fost deschis un gimnaziu german la Rădăuți. În primii ani de existență, Gimnaziul din Rădăuți a activat ca o școală secundară reală, însă din anul școlar 1878/79 a devenit gimnaziu clasic. În perioada 1872-1914, Gimnaziul din Rădăuți a avut trei directori, toți de naționalitate germană: Ernst Rudolf Neubauer (1872-1883), Heinrich Klauser (1883-1895) și Gabriel von Mor (1895-1914).

Marea majoritate a cadrelor didactice de la Gimnaziul din Rădăuți erau din diferite provincii austriece. În perioada 1872-1897, din 45 de profesori și învățători titulari și suplinitori, 14 au fost originari din Bucovina, doar câțiva fiind de etnie română. Numărul elevilor români de la această instituție școlară a fost destul de redus. Anual, își făceau studiile la acest gimnaziu cca. 50-60 de elevi de naționalitate română. În total, în perioada 1872-1914, la Gimnaziul din Rădăuți s-au înscris 12.676 de elevi, adică în medie câte aproximativ 300 de elevi pe an. Din totalul acestor elevi, 5.445 (43%) au fost evrei, 3.783 (29,8%) etnici germani, 2.234 (17,6%) români, 704 (5,5%) polonezi, 438 (3,5%) ruteni, restul de alte etnii¹⁷.

Pe măsură ce se dezvoltă învățământul primar, și românii din zona Rădăuțului au revendicat învățământ secundar în limba maternă, dar abia în anul școlar 1910/11 s-au deschis clase paralele cu limba de instruire germană și română la Gimnaziul Superior din Rădăuți. Clasele românești de la acest gimnaziu au fost conduse de Leonida Bodnarescu, apoi de Emanoil Isopescu. Deși toți elevii din secția paralelă a gimnaziului erau români (în anul școlar 1913/14, la această

¹⁵ Eusebie Popovici, *Din istoricul Liceului Ștefan cel Mare din Suceava 1860-1935*, Suceava 1935, p. 35.

¹⁶ Constantin Ungureanu, *Gimnaziul Ortodox din Suceava (1860-1918)*, în *Crezul istoriei. În onorarea prof. univ. dr. Mihai Iacobescu la 75 de ani*, coordonatori Ștefan Purici, Dumitru Vitcu, Iași 2013, p. 539.

¹⁷ Emanoil Isopescu, *Anuarul I al Liceului de Stat Eudoxiu Hurmuzachi din Rădăuți pe anul școlar 1921-1922*, Cernăuți 1923, p. 72-73.

secție au studiat 179 elevi români de confesiune ortodoxă)¹⁸, doar o parte din obiecte au fost predate în română.

La 9 septembrie 1899 a fost înființat Gimnaziul „Franz Josef” din Siret, cu instruire doar în limba germană. În decursul anilor 1899-1919, Gimnaziul de Stat din Siret a avut 6 directori și 71 de profesori. În ajunul declanșării războiului, românii și ucrainenii din zona Siretului au revendicat înființarea unor secții paralele române și ucrainene la acest gimnaziu, dar aceste solicitări nu a fost aprobate de autorități.

Începând cu anul școlar 1898/99, la Gimnaziul nr.I din Cernăuți s-au înființat clase paralele românești, în care aproape toți elevii erau români, dar majoritatea obiectelor erau predate în limba germană. În anul școlar 1900/01 deja existau trei grupe paralele românești la acest gimnaziu. În următorii cinci ani școlari, din 1901/02 până în 1905/06, a funcționat o filială germano-română la Cernăuți.

În 1906, filiala germano-română a fost transformată în Gimnaziul de Stat nr.III din Cernăuți. Începând cu anul școlar 1909/10, Gimnaziul nr.III germano-român din Cernăuți a devenit complet, cu 8 clase germane și 8 clase germano-române. Director al Gimnaziului germano-român din Cernăuți a fost profesorul Teodor Bujor. La sfârșitul anului școlar 1913/14, la acest gimnaziu activau 20 de profesori și învățători titulari, dintre care 10 erau de naționalitate română. În 1913, la Gimnaziul nr.III din Cernăuți învățau 406 elevi români, inclusiv 29 originari din diferite sate ucrainizate din nord-vestul Bucovinei, unde nu existau școli primare în limba română¹⁹. După unirea Bucovinei cu România, acest gimnaziu a fost transformat în Liceul „Aron Pumnul”, devenind cel mai important liceu din Cernăuți.

În 1907 a fost deschis un gimnaziu de stat bilingv la Câmpulung. În anul școlar 1912/13 existau deja 6 clase germano-române la acest gimnaziu, frecvențate de 245 de elevi. Circa 70% din elevi erau români ortodocși și aproximativ 30%, germani și evrei²⁰. Pe parcursul funcționării Gimnaziului de Stat din Câmpulung, aproape toți profesorii și învățătorii de la această școală au fost de naționalitate română. Totuși, ca și la alte gimnazii germano-române din Bucovina, elevii au studiat în limba română doar orele de română, limba latină, matematică și religia ortodoxă, restul obiectelor fiind predate în germană. Până la izbucnirea războiului, director al acestui gimnaziu a fost profesorul Daniel Verenca.

În anul școlar 1896/97 a fost deschis un gimnaziu germano-rutean la Cernăuți. La această școală secundară au existat clase germane și clase paralele germano-rutene, în care o parte din obiecte s-au predat în ucraineană, restul în

¹⁸ Constantin Ungureanu, *Gimnaziul de Stat din Rădăuți (1872-1918)*, în *Analele Bucovinei*, 1/2013, p. 134.

¹⁹ George Tofan, *În ce măsură alimentează satele noastre școlile secundare din țară*, în *Școala*, anul IV, nr. 7-8 / 1913, p. 178-181.

²⁰ *Oesterreichische Statistik*, ediție nouă, vol. 14.3, p. 74-75.

germană. La Gimnaziul de Stat nr. II germano-rutean din Cernăuți au studiat mulți elevi de etnie ucraineană din Bucovina, dar și un număr însemnat, originari din Galiția.

În 1904 s-a înființat al doilea gimnaziu germano-rutean la Coțmani, în nordul Bucovinei. La acest gimnaziu au existat doar clase de bază germano-rutene. Marea majoritate a elevilor de la acest gimnaziu au fost ucrainenii, o bună parte fiind ruteni greco-catolici, originari din Galiția. În 1914, la acest gimnaziu activau 12 profesori titulari, inclusiv 7 din Galiția și numai 5 din diferite localități bucovinene, precum și 13 învățători suplinitori, dintre care 7 din Galiția și 6 din Bucovina²¹.

În ultimii ani de stăpânire austriacă au mai fost înființate două gimnazii în nordul Bucovinei, în care instruirea s-a realizat în ucraineană. În 1908 a fost deschis un gimnaziu de stat în orașul Vijnița. Mai mult de jumătate din elevii acestei școli secundare și majoritatea profesorilor erau veniți din Galiția. În anul școlar 1912/13, ucrainenii au obținut încă un gimnaziu cu instruire în ucraineană, la Vașcăuți.

Autoritățile școlare din Bucovina au urmărit scopul de a păstra un echilibru între români și ucrainenii, inclusiv în domeniul învățământului. În ajunul declanșării războiului, în Bucovina funcționau 4 gimnazii germano-române (la Cernăuți, Suceava, Rădăuți și Câmpulung), două gimnazii germano-rutene (la Cernăuți și Coțmani) și două gimnazii cu instruire în ucraineană, la Vijnița și Vașcăuți. În 1911 s-a realizat și dezideratul polonezilor din Bucovina de a dispune de un gimnaziu cu predare parțială a obiectelor în limba polonă, la Cernăuți.

În anul școlar 1913/14, în Bucovina existau 13 gimnazii pentru băieți, frecventate de 6.108 elevi. După limba maternă, 3.136 (51,3%) de elevi erau vorbitori de germană, 1.393 (22,8%) ruteni, 1.268 (20,8%) români, 292 (4,8%) polonezi, 19 de alte etnii, iar după confesiuni, cei mai mulți elevi erau mozaici (2.422 - 39,6%) și ortodocși (2.107 - 34,5%), urmați de romano-catolici (815 - 13,3%), greco-catolici (510 - 8,3%) și protestanți (218 - 3,6%)²².

Deși limba germană încă era dominantă în gimnaziile pentru băieți, totuși, marea majoritate a elevilor de naționalitate română și ucraineană învățau în clase sau secții paralele, în care aproape toți elevii și profesorii erau români, respectiv ucrainenii. În anul școlar 1912/13, în 4 gimnazii germano-române din Bucovina existau 25 de clase paralele române sau germano-române, în care învățau 1.209 elevi, inclusiv 1.126 (93,1%) români. Tot atunci, ucrainenii dispuneau de 22 de clase rutene sau germano-rutene la 4 gimnazii, care erau frecventate de 1.482 de elevi, dintre care, după limba maternă, 1.411 (95,2%) erau ucrainenii. Astfel, în anul școlar 1912/13, din totalul de 1.290 de elevi români de la 13 gimnazii din

²¹ *Deutschsprachige Quellen zur Geschichte des Bildungswesens der Bukowina um 1900*, Herausgegeben von Galina Czeban und Elmar Lechner, vol. III, Klagenfurt 1994, p. 64-65.

²² Constantin Ungureanu, *Gimnaziile din Bucovina*, în *Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept*, Chișinău 2012, p. 177.

Bucovina, 1.126 (87,3% din total) erau concentrați în 25 de clase naționale, iar din 1.490 vorbitori de ucraineană, 1.411 (94,7%) studiau în 22 de clase cu instruire parțială în ucraineană²³.

Liceele pentru fete

Până la mijlocul sec. al XIX-lea, în Imperiul Habsburgic nu au existat școli secundare speciale pentru fete. Chiar și după revoluția din 1848, accesul fetelor la un nivel mai înalt de învățământ era foarte limitat. Abia la sfârșitul sec. al XIX-lea, au început să fie deschise licee pentru fete în cele mai importante orașe din Austria, în rezultatul reorganizării școlilor superioare de fete. La 11 decembrie 1900 s-a aprobat statutul provizoriu al acestor școli secundare și programul de învățământ, potrivit căruia, liceele de fete urmau să fie de 6 clase, iar absolventele să susțină examene de maturitate. Liceele aveau dreptul să activeze ca instituții oficiale sau particulare. Programa de învățământ era mai apropiată de școlile reale, o atenție mai mare acordându-se studierii limbilor moderne, precum și unor obiecte practice.

La începutul sec. XX a crescut rapid atât numărul liceelor pentru fete, cât și a elevelor din aceste școli. Dacă în 1901, în provinciile austriece ale Monarhiei Austro-Ungare existau doar 9 licee de fete cu 1.700 de eleve, atunci la începutul anului școlar 1911/12 deja erau 66 de licee, care erau frecventate de 11.286 de eleve²⁴.

În Bucovina, abia în 1871 era deschisă la Cernăuți o școală superioară de fete, cu limba germană de instruire. În 1898, această școală a fost transformată într-un liceu cu 6 clase. Mai bine de 20 de ani, director al acestui liceu a fost profesorul Josef Frank. Limba de instruire la Liceul municipal de fete din Cernăuți a fost germana, iar româna, ucraineană și poloneza s-au predat ca obiecte facultative. Numărul elevelor de la Liceul municipal din Cernăuți a crescut constant, trecând de 500 în ultimii ani din ajunul războiului. Majoritatea elevelor au fost germane și evreice, dar au învățat și multe eleve poloneze, românce sau ucrainence.

La începutul sec. al XX-lea a fost înființat un liceu pentru fete, cu limba germană de instruire, în orașul Suceava. O bună parte din corpul didactic al acestei școli au fost profesori și profesoare de naționalitate română. Pe parcursul stăpânirii austriece, acest liceu a fost condus de Samuel Isopescul (1904-1911) și Eusebie Popovici (1911-1918).

La 1 octombrie 1905 s-a deschis un liceu privat de fete în orașul Rădăuți. Director al acestui liceu a fost profesorul Valeriu Serfas. În perioada 1905-1909, liceul din Rădăuți a funcționat ca instituție particulară, apoi a trecut în subordinea autorităților locale. Liceul orașenesc de fete din Rădăuți a avut un profund caracter german. Peste 80% din elevele liceului au fost evreice și germane, elevele românce constituind doar cca. 13-14% din total.

²³ Calculat după *Oesterreichische Statistik*, ediție nouă, vol. 14.3, p. 74-75.

²⁴ *Anuarul I al Liceului de fete al Statului din Rădăuți pe anii școlari 1919-1923*. Publicat de Maximilian Ianovici, directorul liceului, Cernăuți 1924, p. 5.

În 1902 s-a înființat o școală ortodoxă superioară de fete la Cernăuți. Cursul inferior de 5 clase era divizat în două secții, una română și alta ruteană, cu predare în aceste două limbi, dar cu utilizarea crescândă a limbii germane. În cursul superior, de 3 clase, majoritatea obiectelor se predau în germană, cu excepția orelor de istorie, religie, muzică și limbile naționale, care se învățau în secții separate, în română sau ucraineană. Abia peste 10 ani de la înființare, în 1912, s-a permis transformarea acestei școli în liceu ortodox de fete. Deși toate elevele erau ortodoxe, de naționalitate română sau ucraineană (la începutul anului școlar 1913/14, la Liceul ortodox de fete din Cernăuți, inclusiv clasele inferioare, erau înscrise în total 452 de eleve ortodoxe, dintre care 296 românce și 156 ucrainence)²⁵, limba de instruire și la această școală a fost germana. În română sau ucraineană s-au predat numai obiectele de istorie, religie și limba română, respectiv ucraineană. Până la sfârșitul stăpânirii austriece, directoare a Liceului ortodox de fete din Cernăuți a fost Ștefania Jemna.

La începutul sec. al XX-lea, în orașul Cernăuți și în alte orașe importante din Bucovina au mai fost înființate câteva licee pentru fete. În 1907 s-a deschis un liceu privat de fete în orașul Siret, care însă a fost desființat în 1913. În 1910 s-a înființat un liceu particular de fete la Gura Humorului, care ulterior a trecut în subordinea autorităților locale. Tot în 1910 s-a înființat la Cernăuți un liceu particular de fete, dar care a activat după un program de învățământ apropiat gimnaziilor clasice pentru băieți. Din această cauză, această școală secundară se mai numea oficial și Gimnaziul privat de fete din Cernăuți. În 1912 a mai fost deschis un liceu particular de fete în orașul Câmpulung. Programul de învățământ de la acest liceu s-a deosebit față de alte licee similare, fiindcă obiecte obligatorii erau limbile germană și română.

În anul școlar 1913/14, la 6 licee pentru fete din Bucovina activau 147 de cadre didactice și învățau 1.388 de eleve. Majoritatea elevelor de la aceste școli secundare erau vorbitoare de germană (953), urmate de românce (308), ucrainence (51) și poloneze (48). După confesiuni, cele mai multe eleve erau mozaice (707), ortodoxe (359) și romano-catolice (221), urmate de evanghelice (54) și greco-catolice (15)²⁶.

Comparativ cu gimnaziile pentru băieți din Bucovina, unde deja demarase procesul de naționalizare, iar majoritatea elevilor români și ucraineni învățau în secții naționale, liceele pentru fete încă erau doar cu limba germană de instruire, iar româna sau ucraineană se predă doar pentru elevele de naționalitate respectivă. Procesul de instruire era parțial naționalizat doar la liceul ortodox din Cernăuți. O altă deosebire a învățământului secundar pentru băieți și fete era că, majoritatea gimnaziilor pentru băieți erau susținute de către stat, în timp ce liceele pentru fete se aflau în subordinea autorităților locale sau a unor persoane particulare.

²⁵ Arhiva de Stat a Regiunii Cernăuți, fond 211, inv. 1, dosar 12949, fila 19.

²⁶ Constantin Ungureanu, *Liceele pentru fete din Bucovina*, în *Anuarul Institutului de Istorie, Stat și Drept*, Chișinău 2013, p. 203.

Școlile reale și de meserii din Bucovina

Până la mijlocul sec. al XIX-lea, în Monarhia Habsburgică au existat puține școli reale. În anul 1851, în întreaga Monarhie Habsburgică activau 38 de școli reale, inclusiv 16 cu predare în germană, 11 italiene, 5 într-o limbă slavă, 3 maghiare, frecventate de 4.251 de elevi. În a doua jumătate a sec. al XIX-lea a crescut atât numărul școlilor reale, cât și a elevilor de la aceste instituții școlare. În ajunul declanșării războiului, în provinciile austriece ale Monarhiei Austro-Ungare funcționau 148 de școli reale, dintre care 83 în limba germană, 43 cehi, 14 poloneze, 6 italiene. În anul școlar 1913/14, în școlile reale din provinciile austriece erau instruiți 47.730 de elevi, dintre care 52,3% vorbitori de germană, 31,7% cehi, 7,6% polonezi, 4,3% italieni, 1,7% sloveni, 0,9% sârbi și croați, doar 0,7% ruteni și 0,2% români²⁷.

În Bucovina, o școală reală superioară s-a înființat abia în anul 1863, care din anul 1868 a devenit o instituție școlară cu 7 clase. În intervalul 1863-1888, la această instituție au învățat anual în total 5.773 de copii germani și evrei, 2.064 de polonezi, 683 români, 488 ucraineni²⁸. Numărul elevilor de la Școala Reală Superioară a crescut constant la începutul sec. al XX-lea, trecând de 500, în 1901, și ajungând la peste 600, în anul școlar 1905/06. Primul director al acestei școli a fost Hermann Tausch, urmat de Wenzel Korn și românul Constantin Mandicevski. În 1914, la Școala Reală Superioară ortodoxă din Cernăuți activau 22 de profesori și învățători titulari, inclusiv 18 originari din Bucovina, dintre care 12 români. Deși această școală a fost susținută de Fondul Bisericesc ortodox, limba de instruire a fost germana.

Pe parcursul stăpânirii austriece, în Bucovina au funcționat doar câteva școli secundare cu profil real. Gimnaziul inferior din Rădăuți, în primii ani de existență, a activat ca o școală secundară reală, dar în anul școlar 1878/79 a fost transformat în gimnaziu clasic. În perioada 1873-1889, o Școală Reală inferioară a existat în orașul Siret. În această perioadă, la Școala Reală din Siret au activat 26 de cadre didactice, iar 175 de elevi au absolvit școala. În 1911 a fost deschisă Școala Reală de Stat din Cernăuți, cu limba germană de instruire.

Fiind o provincie cu o economie preponderent agrară, învățământul cu profil realist din Bucovina nu a cunoscut o dezvoltare atât de importantă ca în alte provincii austriece mai industrializate din partea de vest a Monarhiei Austro-Ungare. Instruirea în limba germană a constituit o piedică serioasă pentru copiii români și ucraineni din Bucovina, care nu posedau suficient de bine germana, pentru a învăța și absolvi o școală secundară cu profil realist.

La sfârșitul sec. al XIX-lea – începutul sec. al XX-lea, în Bucovina s-a dezvoltat și învățământul profesional, dar numărul școlilor de meserii a fost foarte mic comparativ cu provinciile mai industrializate din partea de vest a Monarhiei

²⁷ Idem, *Școlile reale din Bucovina*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 4 (92), Chișinău 2012, p. 12-13.

²⁸ Constantin Morariu, *Părți din istoria Românilor bucovineni*, Cernăuți 1893, p. 136.

Austro-Ungare. Școala medie Tehnică de Stat din Cernăuți a fost cea mai importantă instituție școlară profesională, în cadrul căreia au existat câteva secții, cele mai importante fiind școala comercială și secția de construcții. Însă, predarea tuturor obiectelor doar în limba germană a îngreunat venirea într-un număr mai mare la studii la această școală a copiilor de români sau ucraineni.

Cei mai mulți elevi de la această școală de meserii au fost germani și evrei, iar la secția comercială, peste 90% din elevi au fost de confesiune mozaică, foarte mulți fiind originari din Galiția. În perioada 1876-1914, Școala medie Tehnică de Stat din Cernăuți a fost absolvită de 1.734 de elevi, inclusiv 1.078 de la Secția comercială, 576 de la Secția de construcții și 80 de la Secția de tâmplărie și mobilă. După naționalități, 1.225 (70,6%) de absolvenți ai acestei școli au fost evrei, 261 (15,1%) germani, 123 (7,1%) polonezi, 65 (3,7%) ruteni, numai 49 (2,8%) români și 11 de alte etnii²⁹.

Pentru românii bucovineni, cea mai importantă școală de meserii a fost Școala specială pentru lucrarea lemnului din Câmpulung. Grație curajului și consecvenței profesorilor de la această școală, instruirea la această instituție s-a realizat în limba română, ceea ce a stimulat venirea la studii a multor tineri din satele românești din sud-vestul Bucovinei. Deși era o provincie cu o economie predominant agrară, în Bucovina a activat doar o singură școală medie de agricultură la Cernăuți, dar cu limba germană de instruire, care a fost închisă în 1908, din cauza numărului mic de elevi. În ajunul declanșării războiului, în Bucovina funcționau doar două școli agricole inferioare (la Rădăuți și Coțmani) și 3 școli agricole elementare cu studiul pe timp de iarnă, dar care erau frecventate doar de câteva zeci de elevi.

Cele mai numeroase și mai bine frecventate au fost cursurile de perfecționare profesională sau școlile de ucenici meseriași. Aceste cursuri se organizau pe lângă școlile secundare cu profil tehnic sau pe lângă gimnazii, activau de obicei seara sau în zilele de odihnă și erau destinate atât tinerilor, cât și maturilor, care deja erau angajați la serviciu și necesitau perfecționarea cunoștințelor teoretice și practice. La sfârșitul stăpânirii austriece, astfel de cursuri de perfecționare pentru meseriași existau în toate localitățile urbane mai importante din Bucovina, iar numărul elevilor de la aceste școli a crescut continuu, trecând de 1.000, după anul 1909. Deoarece instruirea se realiza aproape exclusiv în germană, școlile pentru ucenicii meseriași au fost de puțin folos pentru românii și ucrainenii din Bucovina, cei mai mulți elevi fiind de confesiune mozaică și romano-catolică, vorbitori de limbă germană. În anul școlar 1912/13, la 12 cursuri de perfecționare profesională studiau 1.535 de persoane (604 catolici, 585 mozaici, 215 ortodocși, 130 evanghelici), dintre care 1.093 erau vorbitori de germană, 163 români, 153 polonezi, 118 ucraineni³⁰.

²⁹ Traian Procopovici, *Școala de Conducători de Lucrări Publice*, Cernăuți 1924, p. 131-134.

³⁰ Constantin Ungureanu, *Școlile de meserii din Bucovina la sfârșitul sec. al XIX-lea – începutul sec. XX*, în *Anuarul Institutului de Istorie*, Chișinău 2014, p. 200.

Una din prioritățile autorităților școlare din Bucovina a fost pregătirea unor învățători calificați. Încă la sfârșitul administrației militare au fost deschise două școli normale, la Cernăuți și Suceava, la care urmau să fie pregătiți și învățători pentru școlile elementare din Bucovina. După revoluția din 1848, s-a înființat o preparandie ortodoxă la Cernăuți. La 1 octombrie 1870 a fost deschisă la Cernăuți Școala Normală de Învățători. Dimitrie Isopescul a fost director al acestei instituții mai bine de 30 de ani, până în 1901.

Până la începutul sec. al XX-lea, limba de instruire de la Școala Normală a fost germana, dar s-au predat și unele discipline în română sau ucraineană. În septembrie 1909 s-a decis separarea Școlii Normale de Învățători în trei secții naționale (germană, română și ucraineană), începând cu anul școlar 1909/10. Viitoarele învățătoare, însă, au continuat să fie instruite în limba germană, cu excepția religiei, limbii materne și a orelor practice, care erau predate în română, respectiv în ucraineană. De aceasta, după anul 1910 au fost înființate la Cernăuți câteva școli normale private pentru fete, din care două germane, una românească și una ucraineană. Școală normală privată românească a luat ființă în septembrie 1912.

La sfârșitul anului 1913, Școala Normală de Învățători avea 334 de elevi, inclusiv 125 ruteni, 120 români, 73 germani, 15 polonezi. După confesiuni, 229 erau ortodocși, 56 romano-catolici, 20 greco-catolici, 15 evanghelici și 14 mozaici. Tot atunci Școala Normală de Învățătoare avea 151 de eleve (57 românce, 49 rutene, 33 germane, 11 poloneze), dintre care 85 ortodoxe, 31 romano-catolice, 19 greco-catolice, 13 mozaice și 3 evanghelice³¹.

Universitatea din Cernăuți

După constituirea Monarhiei Austro-Ungare, în provinciile austriece activau doar 6 universități, dintre care 4 cu limba germană de instruire. La începutul anilor '70 ai sec. al XIX-lea, reprezentanții Bucovinei au solicitat deschiderea unei universități la Cernăuți. În timp ce slovenii, cehii și italienii cereau înființarea unor universități cu limba maternă de instruire, elitele bucovinene au cerut deschiderea unei universități la Cernăuți, cu instruire în germană.

Au fost câteva motive convingătoare pentru deschiderea unei universități anume la Cernăuți. După constituirea Austro-Ungariei și polonizarea universităților din Galiția, crescuse necesitatea unei universități pentru minoritatea germană din estul monarhiei bicefale. Cernăuțiul era locul cel mai potrivit pentru o astfel de instituție, capitala Bucovinei devenind și centrul Bisericii ortodoxe din Austria. A contat foarte mult și faptul că, Cernăuțiul dispunea de o bibliotecă provincială importantă, iar Facultatea de Teologie ortodoxă urma să fie finanțată de către Fondul Bisericesc. A existat și un important motiv de ordin propagandistic, prilejuit de aniversarea jubileului de 100 de ani de stăpânire austriacă în Bucovina.

³¹ *Statistische Nachweisung ... nach dem Stande vom 31. Dezember 1913*, p. XVIII-XIX.

În perioada 1875-1919, Universitatea din Cernăuți cu limba germană de predare a funcționat cu trei facultăți: teologie ortodoxă, drept și filozofie. Față de alte universități austriece, la Cernăuți nu a fost deschisă o facultate de medicină. Anul de studii se împărțea tradițional în două semestre, câte 5 luni fiecare. De la 1 octombrie până la sfârșitul lunii februarie avea loc semestrul de iarnă, iar în perioada 1 martie – 31 iulie – semestrul de vară.

Pe parcursul activității Universității austriece la Cernăuți, în fiecare an se alegea un nou rector și decani ai facultăților, pentru o perioadă de activitate de un singur an. Primul Senat academic al universității a fost ales la 22 septembrie 1875 și era constituit din 11 persoane, inclusiv 5 români, 5 germani și un ucrainean. Rectorii și decanii facultăților erau aleși fără niciun fel de restricție etnică sau confesională. Pe parcursul funcționării Universității austriece, la Cernăuți au activat 44 de rectori, dintre care 22 germani, 11 români (majoritatea de la Facultatea de Teologie), 9 evrei și doi ucraineni³².

În perioada 1875-1918, la Universitatea din Cernăuți au activat 127 de profesori titulari și extraordinari, dintre care 15 la teologie, 44 – la drept și 68 – la filozofie. Din acești profesori, 87 au fost germani, 20 români (13 la Teologie, 5 la Filozofie și doi la Facultatea de Drept), 12 evrei, 5 ucraineni, doi sloveni și un ceh³³. Marea majoritate a acestor profesori s-au angajat la Cernăuți, fiind transferați de la alte universități austriece. Doar la Facultatea de Teologie, toți profesorii au fost bucovineni, dintre care 13 români și doi ucraineni.

Din cei 127 de profesori titulari și extraordinari, 69 (54% din total) au lucrat mai puțin de 10 ani la universitate, 32 – de la 11 până la 20 de ani, 18 – de la 21 până la 30 de ani, iar 8 profesori s-au dedicat mai mult de trei decenii activității profesionale la Universitatea din Cernăuți. Durata medie de activitate a unui profesor la Cernăuți a fost de 13 ani³⁴. Perioade îndelungate au lucrat la această universitate profesorii de teologie Constantin Popovici (42 ani), Eusebiu Popovici (33), Emilian Voiuțchi (31); profesorii de la Filozofie Emil Kaluzniacki (39 ani), Isidor Hilberg (37), Stephan Smal-Stocki (34), Richard Przibram (31), Alois Handl (30); profesorul de la drept Friedrich Kleinwächter (34 de ani)³⁵.

La momentul înființării, Universitatea nu dispunea de o clădire proprie și a fost plasată în localul Școlii Normale. Obținerea întregii clădiri de la Școala Normală (în 1888) și construcția localurilor pentru institutele de cercetare a rezolvat doar temporar problema asigurării universității cu spațiu adecvat pentru instruire și cercetare. Într-o situație mai privilegiată s-a aflat Facultatea de Teologie ortodoxă, care chiar de la înființare a fost plasată în corpul din stânga al Reședinței Mitropolitane din Cernăuți.

³² Emanuel Turczynski, *Die Bukowina*, în *Deutsche Geschichte in Osten Europas. Galizien*, editat de Isabel Röskau-Rydel, Berlin 1999, p. 259.

³³ Erich Prokopowitsch, *Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität in Czernowitz*, Clausthal-Zellerfeld 1955, p. 38-39.

³⁴ *Ibidem*, p. 61.

³⁵ *Ibidem*, p. 29-34.

La începutul sec. al XX-lea, Senatul Universității, Dieta Bucovinei și autoritățile locale din Cernăuți au solicitat de mai multe ori construcția unei clădiri separate pentru Universitate. Deși autoritățile centrale de la Viena au susținut toate aceste inițiative, în realitate până în 1914 nu s-a ajuns la luarea unei decizii concrete privind demararea lucrărilor de construcție. Lipsa unui spațiu corespunzător pentru instruire și cercetare a constituit o piedică importantă, care a îngreunat dezvoltarea Universității din Cernăuți în perioada stăpânirii austriece.

Prin decizie ministerială, Biblioteca provincială s-a transformat în Bibliotecă universitară, donând prin transfer 15.544 de volume și broșuri³⁶. Deja în 1875, autoritățile de la Viena au aprobat pentru biblioteca universitară o subvenție de 20.000 florini. Fondul de carte al Bibliotecii Universității a crescut continuu, atât datorită procurării de noi cărți, cât și donațiilor sau schimburilor cu alte biblioteci. În 1918, Biblioteca Universității din Cernăuți deținea un fond de cărți de 229.320 exemplare³⁷. Facultatea de Teologie a dispus de o bibliotecă separată, care se afla în clădirea Reședinței Mitropolitane. Către anul 1912, această bibliotecă dispunea de 12.830 de exemplare³⁸.

Un rol aparte în cadrul Universității din Cernăuți l-a îndeplinit Facultatea de Teologie ortodoxă. Prin transformarea Institutului de Teologie în facultate s-a asigurat o continuitate atât a cadrelor didactice, cât și a disciplinelor studiate. Deși oficial limba de instruire era germana, de facto la Facultatea de Teologie multe discipline au fost predate și (sau numai) în română, cu excepția celor de istorie bisericească universală și de drept canonic.

În perioada 1875-1919, la această facultate au activat în total 15 profesori titulari, dintre care 13 români și doi ucraineni. Din 15 profesori titulari, trei au lucrat mai mult de trei decenii, trei – câte 22-23 de ani, cinci – câte 19-20 de ani. Profesorii teologi din Cernăuți au desfășurat și o minuțioasă muncă științifică, majoritatea dintre ei și-au publicat prelegerile lor, care și-au păstrat valoarea până în prezent. Această facultate a contribuit mult la formarea intelectualității românești și ucrainene din Bucovina.

Pe parcursul activității Universității austriece la Cernăuți, la Facultatea de Teologie ortodoxă și-au făcut studiile doar tineri de confesiune ortodoxă, majoritatea fiind de naționalitate română. La Facultatea de Teologie din Cernăuți au studiat și mulți tineri din România, dar și din alte state din Balcani. În anul de învățământ 1911/12, la Facultatea de Teologie și-au făcut studiile 204 studenți, dintre care 99 (48,5%) din Bucovina, 72 (35,3%) din România și 10 din Ungaria, 135 fiind români și 45 ruteni, iar restul de 24 studenți proveneau din alte țări ortodoxe din Balcani³⁹.

³⁶ Die k.k. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes. Festschrift hrsg. von Akademischen Senate, Czernowitz 1900, p. 127, 133.

³⁷ Чернівецький Університет. 1875-1995. Сторінки історії, Чернівці 1995, p. 20.

³⁸ Constantin Ungureanu, *Înființarea Universității din Cernăuți, în 1875*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, nr. 4 (100), Chișinău 2014, p.31-32.

³⁹ *Oesterreichische Statistik*, ediție nouă, vol. XI, 1915, caiet III, p. 2-5.

În primul an de studii, la Facultatea de Drept și Științele Statului au fost create 10 catedre, treptat numărul acestora ajungând la 15. Din totalul de 44 de profesori, care au funcționat la această facultate, 35 au fost germani, 6 evrei, doi români și un sloven. Facultatea de Drept a fost cea mai bine frecventată, iar ponderea studenților de la juridică depășea cu mult celelalte două facultăți. Astfel, în anul de studii 1891/92, din totalul de 310 studenți de la Universitatea din Cernăuți, 206 (66%) studiau dreptul, iar peste un deceniu, în anul de studii 1900/01, din cei 483 de studenți, deja 373 (cca. 77% din total) studiau la Facultatea de Drept. Marea majoritate a studenților de la această facultate au fost vorbitori de limbă germană, de confesiune mozaică sau romano-catolică.

Facultatea de Filozofie din Cernăuți a cuprins mai multe secții: filozofie, istorie, filologie și lingvistică, matematică și științe naturale, limbi moderne, fizică, chimie. În ajunul războiului, la această facultate activau 28 de catedre, dintre care 16 din domeniul științelor filologice și istorice, și 12 la științele naturale. O importanță deosebită în cadrul acestei facultăți au avut-o catedrele de romanistică și slavistică, pentru limbile română și ucraineană, precum și pentru istoria estului și sud-estului Europei. Titulari la Catedra de limba și literatura română au fost profesorii Ioan Sbiera (până în 1906) și Sextil Pușcariu (1906-1919). La Facultatea de Filozofie au funcționat 9 seminare științifice la diferite discipline. În perioada 1875-1919, la Facultatea de Filozofie au activat 68 de profesori titulari, dintre care 52 germani, 6 evrei, 5 români, 3 ucraineni. Până la sfârșitul sec. al XIX-lea, Facultatea de Filozofie a fost frecventată de un număr foarte mic de studenți (doar 50-60 anual). Abia după anul 1900 a crescut rapid numărul studenților de la filozofie, trecând de 300, după 1910.

În perioada 1876-1890, la Universitatea din Cernăuți au studiat anual cca. 220-280 de studenți, marea majoritate fiind înscriși la Facultatea de Drept. La începutul sec. XX a avut loc o creștere rapidă a studenților de la această universitate (de la cca. 400, în 1900, la peste 1.000, după anul 1910). Contingentul de studenți a fost divers după limba maternă și confesiuni. Majoritatea studenților au fost vorbitori de germană, o bună parte din aceștia fiind de confesiune mozaică. În semestrul de vară 1913, din 1.129 studenți, 424 (37,5%) au recunoscut germana, 302 (26,7%) – româna, 288 (25,5%) – ruteana și 82 (7,3%) – poloneza drept limbă maternă. După confesiuni, 420 erau ortodocși, 413 mozaici, 160 romano-catolici, 99 greco-catolici, 28 protestanți, 7 armeni catolici și doi gregorienii⁴⁰.

Studiile la universitate erau cu plată, doar un număr mic de studenți erau scutiți parțial sau în întregime de plata taxelor de studii. La Universitatea din Cernăuți s-au creat mai multe burse, pentru a-i stimula pe cei mai talentați studenți și a ajuta pe cei cu venituri financiare modeste. Au fost alocate diferite burse studentești, finanțate de stat, de autoritățile provinciale, de fundații și persoane particulare, sau chiar de însuși împăratul Franz Josif.

⁴⁰ *Deutschsprachige Quellen ...*, Band XIII, p. 96.

Universitatea din Cernăuți s-a remarcat și prin o viață studențească intensă. În perioada 1875-1918, la Universitatea din Cernăuți au funcționat în total 25 de societăți studențești, dintre care 4 au avut un caracter supranațional. Celelalte societăți academice au funcționat pe criterii etnice. Au existat 3 societăți studențești germane, 6 românești, 3 ucrainene, 2 poloneze și 6 evreiești. Mai multe societăți studențești (dintre cele românești numai *Bucovina* și *Moldova*) au avut un caracter conservator de organizare, membrii fiecărei societăți purtau uniforme specifice, șepci și panglici distincte de diferite culori. Forma de organizare și de colaborare a societăților studențești din capitala Bucovinei s-a inspirat din viața universitară a Europei Occidentale și a constituit un model de conviețuire interetnică și interconfesională.

Așadar, la momentul anexării Bucovinei, învățământul din acest teritoriu era doar la etapa inițială de dezvoltare, iar cea mai importantă școală era Academia teologică de la Putna. Până la mijlocul sec. al XIX-lea, învățământul din Bucovina s-a dezvoltat anevoios, marea majoritate a copiilor ortodocși, de naționalitate română sau ucraineană, nu frecventau nicio școală, iar Gimnaziul din Cernăuți era singura instituție cu nivel secundar de instruire.

Sistemul de învățământ din Bucovina s-a dezvoltat mai rapid în ultimele decenii de stăpânire austriacă, când s-au deschis școli primare cu diferite limbi de instruire, practic, în toate localitățile bucovinene, au fost înființate mai multe școli secundare în principalele orașe, iar la Cernăuți s-a creat, în 1875, o universitate cu limba germană de instruire.

La începutul sec. al XX-lea, Bucovina dispunea de un sistem de învățământ dezvoltat, iar cca. 96% din totalul copiilor de vârstă școlară frecventau o școală. În ajunul războiului, în Bucovina funcționau 564 de școli primare (219 ucrainene, 190 românești, 97 germane, 15 poloneze, 4 maghiare și 39 mixte), frecventate de cca. 110 mii de elevi. În Bucovina mai existau atunci 13 gimnazii pentru băieți (4 germane, 4 germano-române, 2 germano-rutene, 2 rutene și unul germano-polon) cu un număr de 6.108 elevi, două școli reale cu 806 elevi, o școală de meserii, câteva licee oficiale sau particulare pentru fete cu cca. 1.400 de eleve, două instituții pentru pregătirea învățătorilor și învățătoarelor. Cea mai importantă instituție de învățământ din Bucovina era Universitatea din Cernăuți, care activa cu trei facultăți, iar în 1913 era frecventată de 1.129 de studenți.

Summary

At the time of annexation of Bukovina, education in this territory was only at the initial stage of development, the most important school being the Theological Academy of Putna. The education system in Bukovina developed especially in the last decades of Austrian rule, when there were opened primary schools in almost all localities of Bukovina, were instituted several secondary schools in cities, and in Czernowitz was created a university in German language.

At the beginning of the twentieth century, Bukovina had a developed education system, and approx. 96% of school-age children were attending school. On the eve of the war, 564 primary schools were operating in Bucovina (219 Ukrainian, 190 Romanian, 97 German, 15 Polish, 4 Hungarian and 39 mixed), attended by approx. 110 thousand students. At that time in Bukovina there were also 13 secondary schools for boys with a number of 6,108 pupils, and several high-schools for girls, with approx. 1,400 pupils, two real schools, a vocational school, two institutions for preparing of teachers for both sexes. The most important institution in Bukovina was the University of Czernowitz, which activated with three faculties, and in 1913 was attended by 1,129 students.

Игорь Лыман*, Виктория Константинова**

БЕССАРАБСКИЙ ИСТОРИК ИВАН ХАЛИППА – ЛЕКТОР И ЗАВЕДУЮЩИЙ БЕРДЯНСКИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КУРСОВ

Иван (Ион) Николаевич Халиппа, известный в Молдавии как историк и публицист, «один из лучших знатоков местной старины»¹, деятель бессарабского автономистского движения начала XX века, а также как родной брат молдавского и румынского политического и общественного деятеля, историка-краеведа, журналиста, одной из главных фигур прорумынского движения в Бессарабии Пантелеймона Халиппы, длительный период жил и работал на юге Украины, в приморском Бердянске. Тогда как о «бессарабском» периоде биографии Ивана Халиппы недавно опубликовано весьма информативное исследование Дину Поштаренку², ее «бердянский» период остается малоизвестным для молдавского исторического сообщества. Частично заполнить соответствующую лакуну и имеет целью предлагаемая статья.

Фактически вся библиография истории пребывания Ивана Халиппы в Бердянске ограничивается теми довольно лаконичными обобщающими биографическими сведениями, которые опубликованы нами в процессе изучения истории Бердянского государственного педагогического университета и учебных заведений – его предшественников: некоторая информация о Иване Халиппе как о заведующем Бердянских педагогических курсов вошла в книги «Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки)»³, «Історична освіта в Бердянську: від чоловічої гімназії до соціально-гуманітарного факультету БДПУ»⁴, «Бердянський державний педагогічний університет. Історія. Сьогодення»⁵, «Історія Бердянського

---

* **Игорь Лыман**, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Украины Бердянского государственного педагогического университета.

** **Виктория Константинова**, доктор исторических наук, профессор Бердянского государственного педагогического университета, директор научно исследовательского Института исторической урбанистики.

¹ Г-у Ж. К увольнению И.Н. Халиппы, „Бессарабская жизнь”, nr. 150, 3 iulie 1910, p. 3.

² Poștarencu Dinu, *Ioan Halippa, cercetător pasionat al istoriei Basarabiei*, în *Tyragedia*, Serie Nouă. – Vol. IX [XXIV] nr. 2. – Chișinău, 2015. – P. 143-154.

³ *Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920 – 1935 роки)*, Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова // *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету*. Том III. – К.: «Освіта України», 2008. – 569 с.

⁴ *Історична освіта в Бердянську: від чоловічої гімназії до соціально-гуманітарного факультету БДПУ*, Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. – Бердянськ: БДПУ, 2012. – 254 с.

⁵ *Бердянський державний педагогічний університет. Історія. Сьогодення*, Авт.: В.А. Зарва, В.М. Константинова, І.І. Лиман та ін. – Бердянськ: БДПУ, 2012. – 286 с. : іл.

державного педагогічного університету. Навчальний посібник»⁶. Кроме того, в 2015 г. была опубликована небольшая биографическая статья в «Энциклопедии Бердянска»⁷. Тремя годами ранее биография заведующего Бердянских педагогических курсов Ивана Халиппы была помещена на одном из стендов создававшегося тогда нами Музея истории Бердянского государственного педагогического университета и теперь доступна для просмотра на странице виртуального музея⁸. Теперь же мы попробуем подробнее изучить соответствующий этап биографии Ивана Халиппы, в том числе и введя в научный оборот не использованные ранее архивные документы.

Среди документов фонда 3674 («Бердянская педагогическая школа (педшкола) гор. Бердянск, того же уезда, с 30 июля 1920 г., Александровской губернии») Государственного архива Запорожской области сохранилось «Личное дело», заполненное Иваном Халиппой 8 декабря 1923 г. В этом документе Иван Николаевич сообщал о себе, что он родился в 1871 г., по имущественному положению – пролетарий, беспартийный, не был военнообязанным, революционного стажа не имел, получил образование в министерском училище, духовном училище, семинарии, окончил Киевскую духовную академию по литературному отделению, был вдов, имел трех детей. Там же Иван Николаевич сообщал, что 28 ноября 1896 г. в Кишиневе он поступил на должность помощника инспектора духовной семинарии, с 28 августа 1898 г. был правителем дел Бессарабской ученой архивной комиссии, с 8 апреля 1904 г. – секретарем Бессарабского историко-археологического общества, с 1 августа 1905 г. – инспектором народных училищ Новомосковского уезда Екатеринославской губернии, с 15 августа 1907 г. – инспектором народных училищ Кишиневского уезда, с 23 октября 1910 г. по 1 октября 1918 г. – инспектором народных училищ Бердянского уезда, с 1 декабря 1919 г. – преподавателем географии, украиноведения и литературы в Бердянской трудовой школе, с 1 сентября 1921 г. – лектором истории культуры и украиноведения в Бердянском социально-экономическом техникуме, с 1 марта 1922 г. – заведующим Бердянских педагогических курсов, а с 1 октября 1923 г. – лектором краеведения, педологии, статистики и трудового воспитания в этом же учебном заведении. Стаж работы «на научном поприще» Халиппа указал 25 лет, при этом уточнив, что им опубликованы три тома «Трудов Бессарабской

⁶ Лыман Игорь, Константинова Виктория, *Історія Бердянського державного педагогічного університету*, Навчальний посібник + CD. – Бердянськ: БДПУ, 2015. – 206 с.

⁷ Константинова Виктория, *Халиппа (Халипа) Иван Николаевич*, „Энциклопедия Бердянска” Мелитополь: ООО «Издательский дом Мелитопольской городской типографии», 2015. – Т. 3: С-Я. – С. 499.

⁸ *Виртуальный музей* // режим доступа: <http://ri-urbanhistory.org.ua/visual-museum/index.swf> (дата обращения: 18.11.2015).

Губернской Ученой Комиссии», куда вошли работы по архивоведению, истории, археологии, этнографии и статистике⁹. Интересно, что в этом же документе Иван Николаевич указал, что по национальности он – русский. И это при том, что, согласно газете «Бессарабская жизнь» за 15 июля 1910 г., с должности инспектора народных училищ Кишиневского уезда Халиппа был уволен российскими властями как раз «за то, что его папа и мама были молдаване»¹⁰. В составленном 10 декабря 1923 г. и приложенном к «Личному делу» Curriculum Vitae Иван Николаевич дополнительно сообщил, что он был сыном заштатного пономаря, написал точную дату (7 января 1871 г.) и место (с. Куболта Надушитской волости Сорокского уезда Бессарабской губернии) своего рождения, а также отметил, что он имеет еще много неизданных трудов¹¹.

На момент заполнения «Личного дела» и составления Curriculum Vitae Иван Халиппа находился в Северном Приазовье уже в течении 13 лет, пережив вместе с другими бердянцами одни из самых трагических страниц в истории этого города-порта, основанного в 1827 г. Во время пребывания на должности инспектора народных училищ Бердянского уезда Халиппа, как и другие жители этой части Приазовских степей, успел увидеть политическую практику как минимум шести режимов: российского монархического (до февраля 1917 г.); российского буржуазно-демократического (февраль-октябрь 1917 г.); украинского социалистического правительства Центральной Рады (октябрь - декабрь 1917 г.); российского коммунистического правительства (декабрь 1917 - март 1918 г.); совсем рядом – пророссийского коммунистического Криво-рожско-Донецкого правительства (март - апрель 1918 г.); гетманского правительства, которое откровенно опиралось на немецкие и австро-венгерские оккупационные войска (апрель - ноябрь 1918 г.).

В течении промежутка времени, когда Иван Халиппа официально не работал (1 октября 1918 г. – 30 ноября 1919 г.) Бердянск пережил не менее бурные события: в декабре 1918 г. город был занят подразделениями белогвардейского Крымско-Азовского добровольческого корпуса, в середине марта 1919 г. город был оставлен белогвардейцами под натиском повстанцев Нестора Махно, которые на тот момент находились в союзе с большевиками, и таким образом в Бердянске сформировался странный хрупкий симбиоз большевистских и анархистских органов власти. В июне 1919 г. они были вынуждены оставить город. В опустевший Бердянск прибыли корабли Черноморского флота вооруженных сил Юга России, а вскоре – и другие «белые» силы. В октябре Революционная повстанческая армия Украины (махновцы) выбила белогвардейцев из Бердянска, но

⁹ Государственный архив Запорожской области, ф. 3674, оп. 1, д. 4, л. 15-15 об.

¹⁰ Тамарин Александр, *Ужасный сепаратист*, „Бессарабская жизнь”, nr. 160, 15 iulie 1910, p. 3.

¹¹ Государственный архив Запорожской области, ф. 3674, оп. 1, д. 4, л. 17-17 об.

уже в начале ноября была вынуждена снова оставить город, куда вошла Добровольческая армия¹².

Таким образом, по состоянию на 1 декабря 1919 г., когда, согласно «Личному делу» Ивана Халиппы, он занял должность преподавателя географии, украиноведения и литературы в Бердянской трудовой школе, в городе продолжали хозяйничать белогвардейцы. Это дает основание поставить под сомнение корректность соответствующей формулировки или даты в «Личном деле».

Впрочем, уже вскоре власть в Бердянске снова сменилась: в конце декабря 1919 г. махновцы опять заняли город, но уже в начале следующего месяца сюда вошли «красные» войска. И хотя в ноябре и декабре 1920 г. и январе 1921 г. махновские войска еще трижды ненадолго захватывали Бердянск, это стало последними удачными попытками противостоять закреплению в городе большевистских порядков. Окончание боевых действий и чехарды со сменой власти не принесло бердянцам облегчения: именно в 1921 г. начался голод, который достиг в Бердянске чудовищных масштабов. Имели место случаи людоедства, и вскоре население города сократилось, по некоторым данным, почти в три раза – с тридцати до двенадцати тысяч.

Как раз в это время проходило становление в Бердянске новых учебных заведений. В феврале 1920 г., когда еще действовала основанная в 1872 г. Бердянская мужская гимназия, уже активно обсуждались планы создания в городе Народного университета как «просветительского пролетарского заведения». Народный университет так и не был создан, но зато в октябре 1920 г. уже действовала Бердянская педагогическая школа, которая и стала предшественницей Бердянских педагогических курсов. Кроме этого учебного заведения, в начале 1920-х гг. в здании бывшей мужской гимназии действовали агрономический техникум, агрошкола, медицинская профшкола, техническая школа. Но уже к 1 октября 1922 г. здесь остались только педагогические курсы и техническая школа.

О самих педагогических курсах, возглавленных Халиппой 1 марта 1922 г., в составленных Иваном Николаевичем 1 октября того же года «Анкетных сведениях» сообщалось, что они возникли 1 октября 1920 г.¹³ Впрочем, есть все основания говорить о том, что здесь имелось ввиду возникновение именно Бердянской педагогической школы, а не курсов. В составленном в 1929 г. отчете о состоянии Бердянского педагогического техникума приводилась следующая хронология: в октябре 1920 г. в городе была основана профессиональная педагогическая школа; в 1921-1922 году педшкола была преобразована в педтехникум; в 1922-1923

¹² Чоп В.М., Лыман І.І., *«Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки)*, Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2007. – С. 8-214.

¹³ Государственный архив Запорожской области, ф. 3674, оп. 1, д. 3, л. 14.

году педтехникум преобразован в педкурсы; в 1925-1926 году педкурсы преобразованы в педтехникум¹⁴.

Как и весь город, возглавляемое Иваном Халиппой учебное заведение переживало трудные времена. Заведующий педагогических курсов констатировал, что «материального снабжения нет никакого»; в 1922 г. выпуска не было, а «голод разогнал слушателей из Бердянска»; выбывшие по этой причине с 1 января 1922 г. слушатели возобновили посещение занятий только 1 сентября, и то далеко не все. Отсутствие у курсов земельной дачи («ни сада, ни огорода, ни поля») не дало возможности использовать летний триместр.

Обслуживая главным образом Бердянский, Мариупольский, Больше-токмацкий, Мелитопольский, Запорожский и Гуляйпольский уезды, педагогические курсы по состоянию на октябрь 1922 г. насчитывали 31 слушателя первого года обучения, 38 – второго и 25 – третьего. Причем из них абсолютное большинство (86) было женского, и только 8 – мужского пола. Согласно данным, приведенным Халиппой, среди слушателей 39 были украинцами, 35 – русскими, 13 – болгарами и 7 – греками¹⁵.

Кроме самого Ивана Николаевича Халиппы, педколлектив учебного заведения включал еще 13 преподавателей. Интересно, что в немногочисленном коллективе Бердянских педагогических курсов под руководством Халиппы с 1 декабря 1922 г. состоял Николай Васильевич Кисса, который в прошлом также трудился в Бессарабии. Этот уроженец села Второниколаевки Бердянского уезда после обучения в Бердянской мужской гимназии и на отделении естественных наук физико-математического факультета Московского университета, который закончил в 1890 г., был приглашен в Болгарию преподавать в реальной гимназии г. Тырново, а позже перебрался в Одессу, где стал работать в местном филлоксерном комитете. Именно этот комитет командировал Николая Киссу в Кишинев, поставив задачу исследования виноградников Бессарабии на предмет зараженности филлоксерой. Там Кисса составил и подготовил к публикации подробное описание устройства инсектора (опрыскивателя) Вермореля и его использования при отравлении почвы сероуглеродом (позже, в 1920-х гг. этот инсектор, возможно, с подачи Киссы, широко использовался на виноградниках Бердянска). Когда в 1894 г. было открыто Бессарабское училище виноделия, Кисса был назначен туда на должность преподавателя естественных наук. Параллельно с преподаванием он заведовал метеорологической станцией, открытой при училище при содействии главной физической обсерватории. Кроме того, в течении ряда лет Кисса был лектором «кратковременных курсов по виноградарству и виноделию», которые организовывались Кишиневским

¹⁴ *Ibidem*, ф. 3674, оп. 1, д. 92, л. 27.

¹⁵ *Ibidem*, ф. 3674, оп. 1, д. 3, л. 14-16 об.

и Бендерским земствами и филлокерсным комитетом. Кисса принимал участие в издании «Листка виноградарства и виноделия», а в 1899 г. был направлен в научную командировку в Берлин. В 1913 г. Кисса был переведен из Бессарабии в город Богородицк Тульской губернии на должность инспектора местного сельскохозяйственного училища, а в 1921 г. оттуда перевелся уже в Бердянск¹⁶.

Среди других членов педагогического коллектива, работавших под руководством Халиппы, обратим внимание на Якова Соломоновича Хаста, преподававшего здесь рисование. Уроженец Бердянска Хаст обучался в Одесской художественной школе и в академии изящных искусств в Париже. Долгое время живя и работая во Франции, он сошелся с Амедео Модильяни, Марком Шагалом, Луи Пастером. Работы Хаста были представлены на Всемирной выставке в Бельгии, где он был удостоен гран-при и золотой медали. Приехав из-за границы в Бердянск навестить родителей в 1914 г., Хаст не смог вернуться из-за начала Первой мировой войны, будучи мобилизован и отправлен на фронт. Получив тяжелое ранение, он возвратился в Бердянск, где и осел на несколько десятилетий, продолжая заниматься живописью и преподавательской деятельностью. Будучи заведующим, Иван Халиппа преподавал слушателям «Методику чтения рассказов, экскурсий и организации детской жизни», «Педагогическую психологию», «Педологию», «Педагогическую статистику», «Социальное воспитание и детские учреждения». Причем, как уточнял Халиппа в «Анкетных сведениях», преподавание им велось как на украинском, так и на русском языках¹⁷. Но уже в составленном в 1923 г. (еще во время пребывания Ивана Николаевича на должности заведующего) «Списке лекторов Бердянских 3-х летних педагогических курсов» напротив фамилии Халиппы значилось, что он все предметы преподает на украинском, слова же «Рус. яз» были зачеркнуты¹⁸. Данные о языке обучения приводились вовсе не случайно: в апреле 1923 г. на XII съезде РКП(б) было провозглашено начало политики коренизации, украинский вариант которой стал известен как украинизация. Уже 27 июля того же 1923 г. появился декрет Совнаркома УССР «О мерах в деле украинизации школьно-воспитательных и культурно-образовательных учреждений», которым определялись порядок и сроки перевода на украинский язык преподавания в учебных заведениях.

Украинский как единственный язык, на котором вел преподавание Халиппа, значится и в сведениях «О Бердянских 3-х летних педагогических курсах на 1 октября 1923 года»¹⁹, поданных по состоянию как раз на тот

¹⁶ *Ibidem*, ф. 3674, оп. 1, д. 4, л. 29-30 об.

¹⁷ *Ibidem*, ф. 3674, оп. 1, д. 3, л. 14 об.

¹⁸ *Ibidem*, ф. 3674, оп. 1, д. 4, л. 1.

¹⁹ Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины, ф. 166, оп. 3, д. 256, л. 7.

день, когда Иван Николаевич стал уже не заведующим, а лектором этого учебного заведения.

На 1 октября 1923 г. Бердянские педагогические курсы имели в штате уже 17 преподавателей, которые обучали 98 слушателей (по 31 на первом и втором курсах и 36 на третьем). Процент парней среди слушателей был еще меньшим, чем год назад – теперь представителей мужского пола здесь училось только 5, тогда как женского – 93. Если ранее плата за обучение на педагогических курсах не взималась (по коллективному ходатайству самих слушателей), то с начала 1923-1924 учебного года она была установлена в размере от 5 до 30 рублей золотом. К этому времени ремонт помещений, в которых располагалось учебное заведение, не производился уже в течении пяти лет, но из кредита на восстановление Бердянска на начало ремонта уже было отпущено около 6000 рублей золотом, и проведение работ было запланировано на ближайшее время. Педагогические курсы по-прежнему оставались без материального снабжения. Зато, в отличие от прошлого года, учебное заведение уже имело свою библиотеку²⁰.

Как выяснилось в процессе изучения протоколов заседаний Бердянских педагогических курсов, оставление Иваном Халиппой должности заведующего было связано с неоднократными обращениями слушателей педкурсов с соответствующими ходатайствами к Инспекции народного образования. К сожалению, самих упоминаемых ходатайств нам обнаружить не удалось, так же как и уточнений, что называлось основаниями для таких обращений.

Уже 16 октября 1923 г., то есть через полмесяца после оставления Халиппой должности заведующего педагогических курсов и перехода на должность лектора, заседание комитета и лекторов этого учебного заведения, на котором присутствовал и сам Халиппа, одним из вопросов рассматривало преподавание лекторами своих дисциплин на украинском языке. Заседание постановило: «поручить т. Халипе, т. Приходько и т. Буханцеву читать свои дисциплины на украинском языке»²¹.

31 октября 1923 г. заседанием лекторов педкурсов был утвержден новый учебный план, согласно которому Халиппа в неделю должен был читать 2 часа «Краеведения» («цикл производственный») на первом курсе, 3 часа «Общих проблем педологии», 2 часа «Трудового воспитания» («цикл педагогический») и 1 час «Краеведения» на втором курсе, а также 1 час «Статистики в деле народного образования и учет педагогической работы» («цикл педагогический») на третьем курсе²².

Уже довольно скоро с большинством из этих дисциплин у Халиппы возникли серьезные проблемы. Когда 20 марта 1924 г. на заседании методкома педкурсов ряд лекторов выступал с докладами о

²⁰ *Ibidem*, ф. 166, оп. 3, д. 256, л. 6-9.

²¹ Государственный архив Запорожской области, ф. 3674, оп. 1, д. 5, л. 7.

²² *Ibidem*, ф. 3674, оп. 1, д. 5, л. 10-10 об.

преподавании ими своих дисциплин, в протоколе заседания в графе «Постановили» относительно почти всех значилось: «доклад принять». Однако с Халиппой ситуация отличалась кардинально. Он выступил с докладом о программе и методах работы по курсам «Общие проблемы педагогики», «Трудовое воспитание», «Краеведение» и «Статистика в деле народного образования». Тут же было заслушано заявление политрука Бердянских педагогических курсов Шестоперова «о желательности передать курсы «Общие проблемы педологии» и «Краеведение» другим товарищам». Постановление заседания методкома по этому вопросу было сформулировано так: «Обсудив программу и метод преподавания «Общих проблем педологии», методком высказывает мнение, что курс по «Общим проблемам педологии» ведется неудовлетворительно, и в дальнейшем не может вестись удовлетворительно, принимая во внимание предыдущие занятия т. Халипы. «Краеведение» оставить за т. Халиппой». При этом было зафиксировано, что политрук Шестоперов остался при особом мнении, настаивая на передаче «Краеведения» другому лектору. Кроме того, тем же постановлением методкомом было предложено Халиппе переработать программу по «Трудовому воспитанию», приняв во внимание утвержденную Укрглавпрофобром программу по «Трудоведению» и «Руководство по социальному воспитанию»²³.

Впрочем, уже через 2 дня, 22 марта 1924 г. соответствующие постановления оказались не актуальными, поскольку по Ивану Халиппе было принято намного более радикальное решение. Именно тогда на заседании комитета педкурсов рассматривался вопрос «О работе лектора т. Халипы». Показательно, что Халиппа на этом заседании даже не присутствовал, но зато были политрук Шестоперов, заведующий Бердянских педагогических курсов Петров, исполняющий должность инспектора Профобра Спиропуло, а также члены комитета Шейкин, Носаченко, Шостак, Танасевич, Федоренко и Раделов. Они единогласно постановили: «Признать необходимым немедленно отстранить т. Халипу от исполнения обязанностей лектора педкурсов, как не соответствующего своему назначению, так как т. Халипа: 1) не в курсе своих предметов и не проявил интереса к новой литературе для обновления своего педагогического мировоззрения, читая, например, основные проблемы педологии по Ушинскому, краеведение по примитивным руководствам описательной географии и т. д.; 2) не владеет иными методами преподавания кроме словесного; 3) решительно не удовлетворяет слушателей, уже неоднократно в прошлых годах обращавшихся в Инсп. Нар. Обр. с ходатайством о снятии его с должности лектора и завпедкурсами, каковым т. Халипа состоял до 1/X 23 года»²⁴.

Как видим, политрука и членов комитета педкурсов не устраивали «старорежимность» и традиционализм лектора Халиппы, не спешившего

²³ *Ibidem*, ф. 3674, оп. 1, д. 5, л. 35-35 об.

²⁴ *Ibidem*, ф. 3674, оп. 1, д. 5, л. 35 об. – 36.

или не желавшего следовать большевистским нововведениям в сфере образования. Особенно интересно читать обвинения Халиппы в «профнепригодности» как лектора курса «Краеведения», если вспомнить, сколько Иван Николаевич сделал ранее в Бессарабии на поприще изучения именно краеведения.

Вполне показательно, что на том же заседании, на котором принималось решение о не соответствии Халиппы должности лектора, комитет педкурсов в духе времени прослушал информацию о том, как шла подготовка к запланированному на следующий день «агитсуду над буржуазией Англии, Франции, Бельгии, Японии», который должен был быть устроен силами слушателей педкурсов и технической школы. Другие вопросы этого же заседания были не менее знаковыми для соответствующего исторического периода. В частности, был заслушан доклад специальной «тройки», избранной для установления имени педкурсам. «Тройка» остановилось на варианте «Бердянские трехлетние педагогические курсы имени т. Крупской». Сразу же после этого политрук Шестоперов выступил с информацией о том, что при педкурсах совместно с техпрофшколой был создан социально-экономический кружок с секциями исторической, литературной, педагогической, искусств и секцией «безбожник». Последним же вопросом заседания 22 марта 1924 г. стало перераспределение между преподавателями лекций, которые до этого дня читал Халиппа²⁵.

По всей вероятности, именно о Иване Халиппе шла речь в «Трехмесячном отчете с 1 января 1924 по 1 апреля 1924 г.», направленным руководством Бердянских педагогических курсов в Главпрофобр, где сообщалось: «Работе методкома был придан ударный характер, так как надлежало в корне изменить словесную систему преподавания, а также ввести полную согласованность в работе отдельных лекторов. Работа шла под знаком придания всем программам педагогического уклона и установления, насколько это являлось возможным, активно-лабораторного метода. Одного лектора пришлось представить к увольнению за отсталость от современного знания и методики. В результате был найден общий язык, и оживилось преподавание»²⁶.

К сожалению, никакой информации о Иване Халиппе не удалось обнаружить в более поздних документах ни Бердянских педагогических курсов, ни ряда других учебных заведений, действовавших в городе в 1920-х – 1940-х гг. – Бердянского педагогического техникума, государственного института социального воспитания, государственного педагогического института, государственного учительского института²⁷.

²⁵ *Ibidem*, ф. 3674, оп. 1, д. 5, л. 36 – 36 об.

²⁶ Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины, ф. 166, оп. 3, д. 256, л. 55.

²⁷ *Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932 – 1953 роки)*, Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман // Матеріали

Что касается дальнейшей судьбы Ивана Халиппы после увольнения с должности лектора Бердянских педагогических курсов в 1924 г., то это увольнение его, по всей вероятности, окончательно не сломило, а обвинения в «непрофессионализме» преподавания «Краеведения» не остудило его интереса к местной истории. Более того. Сотрудничая с исторической секцией Всеукраинской Академии Наук (ВУАН), Халиппа исследовал именно прошлое Бердяничины. В частности, Иван Николаевич писал для созданной академиком Михаилом Грушевским и действовавшей в 1924–1929 гг. в системе исторических институций ВУАН Комиссии исследования истории Южной Украины («Комісія дослідження історії Полудневої України»). Эта Комиссия подготовила к публикации сборник «Полуднева Україна» с концептуальным предисловием самого М. Грушевского. Иван Халиппа подготовил для этого сборника исследование «Колонизация Бердяничины». Издание было опубликовано в декабре 1930 г. Правда, работа Халиппы в него не была включена, как не был включен и целый ряд статей других известных исследователей²⁸.

По сведениям сотрудника Института славяноведения РАН Александра Стыкалина, в 1940 г. Халиппа, которому было уже около 70 лет, был арестован именно в Бердянске, а вскоре умер в заключении. Впрочем, подтверждения этой информации мы пока не нашли. Среди репрессированных, упоминаемых в шести книгах издания «Реабілітовані історією. Запорізька область», Иван Халиппа не значится. Зато здесь присутствует информация о, по всей вероятности, его сыне – Константине Ивановиче Халиппе, родившемся в Кишиневе в 1902 г. Константин Иванович здесь фигурирует как русский, имевший среднее образование, проживавший в Бердянске и работавший главным бухгалтером Бердянского лесосклада «Главлессбыта». К. И. Халиппа был арестован в первые же дни войны, 28 июня 1941 г., и был обвинен как «румынский шпион». 22 июля 1942 г. особым совещанием при НКВД СССР он был осужден на 5 лет лишения свободы. Реабилитировали Константина Ивановича Халиппу только в 1990 г.²⁹

Таковыми были «бердянские страницы» биографии Ивана Халиппы, оказавшегося в городе на побережье Азовского моря после увольнения российскими властями в 1910 г. с должности инспектора народных училищ Кишиневского уезда за «тайный сепаратизм» и молдавскую национальность, в бердянских документах указывавшего себя как «русский», преподававшего на русском и украинском языках, а в 1924 г. уволенного

з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том IV. – К.: «Освіта України», 2009. – 782 с.

²⁸ Папакіна Т. П., *З історії втрачених видань Всеукраїнської Академії Наук: збірник «Полуднева Україна», «Архіви України»* № 6. – 2001. – С. 24–32.

²⁹ *Реабілітовані історією: Запорізька область. Книга третя*, Київ-Запоріжжя: видавництво «Дніпровський металург», 2006. – С. 644–645.

уже с должности лектора Бердянских педагогических курсов по обвинению в том числе и в незнании читавшегося им предмета «Краеведения». По иронии судьбы, речь шла о человеке, справедливо считавшемся в Молдавии «один из лучших знатоков местной старины», а в советской Украине сотрудничавшем с исторической секцией Всеукраинской Академии Наук, изучая именно историю Бердяничины.

Приложение 1.

**Анкетные данные о Бердянских педагогических курсах,
составленные Иваном Халиппой 1 октября 1922 г.**

Анкетные сведения о Бердянских Педкурсах, на 1 окт. 1922 г.

I. Общие сведения об учебном заведении

- 1). Наим. уч. зав.: *Бердянские 3-х летние Педагогические курсы по социальному воспитанию*
- 2). *Бердянск, Запорож.³⁰ губ., Червоний будинок.³¹*
- 3). *Дата возникновения. 1 окт. 1920 г.*
- 4). *Ск. отделений. Три: I, II, III.³²*
- 5). *Врем. устав введен: организован коллектив, приступлено к практич. изучению детских учреждений соцвоса.³³*
- 6).³⁴ *Халипа Ив. Ник., 12 лет был препод. ср. уч. завед. и 12 л. — инспект. нар. училищ, назначен завед. курсами с 1 марта 1922 г.³⁵ О.Н.О.*
- 7).³⁶ *Дядык Ив. Мусийович.³⁷*
- 8). *Язык преподавания: а) украинск. для укр. яз. и литературы, изучения детск. учрежд. соцвоса, физиолог. и психолог. детства, соврем. направл. пед. мысли, системы наркомпроса, статистики педагогической, вопросов детск. чтения, метода экскурсий, методов организации детск. жизни, организации дет. учреждений³⁸ и б) русский — для ост. наук.*
- 9). *Когда производятся занятия. Днем.³⁹*

³⁰ Над этим словом позже дописано: Екатериносл.

³¹ Позже дописано: (Зд. быв. гимназ).

³² Позже дописано: Соответственно 3-м годам обучения.

³³ Позже записано: Практика соцвоса осуществлена для всех трех отделений.

³⁴ Позже дописано: Завед.

³⁵ Позже дописано: По назначению.

³⁶ Позже дописано: Политкин. До янв. 23 г.

³⁷ Позже дописано: А с 25 янв. 23 г. — заведующий Бердянск. партшколой, бывш. завед. местн. п/о соцвоса, Корн. Ив. Приходько, со 2-го курса Петроград. Учит. Инст.

³⁸ Позже весь пункт а) зачеркнут, кроме слов: «украинск. для укр. яз. и литературы». Дописано: Немецкий — для немецк. яз.

³⁹ Позже дописано: Днем с 9 у. до 2 ч. по-полудни.

- 10). Курсы работают в контакте с проф., хоз., гос. парт. органами.
- 11). Ком'ячейки нет.
- 12). Обслуживается население на 50 – 70⁴⁰ верст (Бердянский, Мариупольский и БольшеТокмацкий⁴¹ уезды). //
- 13). ⁴²Сравнительная благоустроенность Бердянска, жел.-дорога, порт, линии [...] ⁴³.
- 14). Нужды в изменениях не ощущается.⁴⁴

II. Общие сведения о штате.

1).

	Состояло к моменту открытия	Состояло к 1 янв. 1922 г.	Состоит на данное число	За данный период общее движение		Примечания
				Прибыло	Убыло	
Админист. перс.	2	3	1	1	2	
Технич. перс.	1	1	1	—	—	
Препод. I кат.	2	3	3	1	—	
Препод. II кат.	2	2	1	—	1	
Препод. III кат.	6	8	7	2	1	
Препод. IV кат.	—	2	1	2	1	
Препод. V кат.	1	1	1	—	—	

2). Состав преподавателей (именной список всех преподавателей, руководителей практических занятий, заведующих кабинетами, лабораториями и т. д.).⁴⁵

⁴⁰ Позже зачеркнуто и записано: 70 – 120.

⁴¹ Позже дописано: Мелитопольский, Запорожский и Гуляйпольский.

⁴² Позже дописано: Экономич. факторы, вызывающие потребность курсов.

⁴³ В тексте одно слово не прочитано. Позже дописано: Громадная школьная сеть бывш. Бердянского.

⁴⁴ Позже дописано: Но Педкурсы должны быть наделены землей.

⁴⁵ Позже дописано: Изменения в составе преподавателей. Назначены: Кисса Н.Вас. на сел. хоз. [...].

№ п/п	Фамилия, имя и отчество	Как предмет читает	На как. триместре или отделе	Сколько часов	Специальность	Преподав.	Партийность	С как. врем. раб. в дан. учр. и где раб. раньше (если в др. шк. — указать где)	Возраст
1.	Халипа Ив. Ник.	Соц. восп. и дет. учр.,	III гр.	8	Педагог-психолог	Укр. и рус.	Безпартийный	1 г.; 2 г. в трудшколе, 14 л. инсп. нар. уч. и 9 л. препода. ср. школы	52
		пед. псих., педолог, пед. стат.,	II гр.	6					
		Мет. чтен. разск., экскурс., орг. дет. жиз.	I гр.	4					
2.	Елифанов Ал.-р Зинов.	Математ.	III II I	7 4 4	Математик	Рус.	Безпартийный	1 ½ мес.; 1 г. в техник., 36 л. в ср. шк.	63
3. ⁴⁶	Соколовский	Физика	II, I	2+3	Матем.	Рус.	Безпартийный	1 нед., 12 л. в сред. шк.	35 //
4.	Холевинская Нина Григор.	Природовед.	I, II, III	3+2+2	Естест.	Рус.	Безпарт.	С 15.IX.1922; раньше в Бердич. тр. шк.	30 л.
5.	Раделов Влад. Карлов.	Развит. нар. хоз. Ист. соц. у ч.	I I	4 3	Истор.	Рус.	Безпарт.	С 1921 г., раньше в Преслав. учит. семин.	
6.	Спаский Конст. Алексеевич	Мировед. Геолог	I, II I, II	2+2 2+2	Геогр.	Рус.	Безпарт.	2 г., раньше в ср. уч. зав. г. Бердянска 8 л.	36 л.
7.	Нора Мелания Антоновна	Украин. литерат.	I, II, III	2+2+2	Укр. яз.	Укр.	Безпарт.	С 22.IV.1922, раньше 4 года в Гуляй-Пол. труд. шк.	24 г.

⁴⁶ Нижний край листа отрезан.

8.	Хаст Як. Соломонов.	Рисов.	И, II, III	1+1+1	Живопись	Рус.	Безпарт.	2 г., раньше 28 лет. практик.	49 л.
9.	Титенко Ник. Влад.	Черчение	I, II	1+1	Черч.	Рус.	Безпарт.	2 г., раньше 18 л. в ср. уч. зав.	42 г.
10.	Детярев Вас. Никол.	Руч. гр.	I, II	4+2	Ручн. гр.	Рус.	Безпарт.	2 г., раньше 32 г. в высш. нач. уч. и семин.	54 г.
11.	Полуях Дим. Иван.	Пение	I, II, III	1+1+1	Пение	Рус. и укр.	Безпарт.	8 мес., раньше 4 г. регентовал.	26 л.
12.	Никифоренко Мар. Серг.	Нем. яз.	I, II, III	2+2+2	Нем. яз.	Нем.	Безпарт.	2 мес., раньше 6 л. в ср. уч. зав.	28 л.
13. ⁴⁷	Булавицкая Евд. Борис.	Рус. яз. Рус. лит.	I, II, III I, II, III	2+2+2 2+2+2	Рус. яз.	На рус. яз.	Безпарт.	С 1.XII.1922, раньше 6 л. в ср. уч. зав.	30
14. ⁴⁸	Кисса Ник. Вас.	Энцикл. сел. хоз.	I, II, III	2+2+2	Энтомолог	На рус. яз.	Безпарт.	С 1.XII.1922 г., раньше 26 л. в с. хоз. учил.	55

III. Общие сведения об учащихся

1). Состав учащихся

Курсовые группы	Количество учащихся	Из них		Из них			Мужч.	Женщ.
		Парт.	Безпарт.	раб.	кр.- арм.	лиц, занимающ. нефизич. трудом		
I-я гр. 3-й трим.	31	1	30	—	—	5	1	30
II-я гр. 6-й трим.	38	4	34	—	—	1	3	35
III-я гр. 9-й трим.	25	2	23	—	—	5	4	21

⁴⁷ Эта строка дописана позже.

⁴⁸ Эта строка дописана позже.

2). Состав учащихся по национальностям

Курсовые группы	Русские	Украинцы	Болгары	Греки	Всего
I-я гр. 3-й трим.	13	12	6	—	
II-я гр. 6-й трим.	16	16	4	2	
III-я гр. 9-й трим.	6	11	3	5 //	

3). Состав учащихся по возрасту

Курсовые группы	16	17	18	19	20	21	22	23	24
I-я гр. 3-й трим.	2	22	6	1					
II-я гр. 6-й трим.	—	15	17	4	2	—	—	—	—
III-я гр. 9-й трим.			9	6	7	2	—	—	—

4). Информации о введении платы за учение получены к концу октября и объявлены слушателям, но безрезультатно.

IV. Общие сведения о хозяйственной жизни педкурсов.

1). Курсы пользуются зданием бывш. муж. гимназии, в коем свободно размещались, кроме педкурсов, следующие учебн. заведения, уже ликвидированные: а) медицинская проф. школа; б) агрономич. техникум; в) агро-школа, и еще продолжают функционировать: г) техническая школа.

Производился частичный ремонт крыши, и за неимением средств приостановлен; крыша м. б. снесена первой сильной бурей, и тогда здание быстро пойдет к развалу. Здание находится в хоз. заведывании О.Н.О. и именуется «Червоним будинком».

2). Поступление сумм и задолженность за 1922-й год показаны в прилагаемой особо «Ведомости задолжности».

3). Материального снабжения нет никакого.

4). Производственный коллектив не реализован за неполучением угодия.

5). Ни сада, ни огорода, ни поля — ничего не отведено педкурсам.

6). Собственного инвентаря нет. Курсы пользуются центральными музеем и библиотекой. Есть возможность присоединить к курсам вполне [...] ⁴⁹ //анную столярно-токарную мастерскую,

⁴⁹ В тексте несколько букв не прочитаны.

находящуюся в ведении Бердянского О.Н.О., а равно находящуюся в здании, занимаемом Педкурсами, библиотеку профессиональных школ (бывшую фундаментальную библиотеку мужской гимназии), в коей насчитывается до 4500 книг, очень ценных в научном отношении.

7). Топливная смета прилагается.

V. Общие сведения об учебной, научной жизни.

- 1). Применены учебный план и программы, выработанные Укрглавпрофобром (Харьков, 1922 г.).
- 2). Учебно-вспомогательных учреждений при Курсах нет.
- 3). Своей библиотеки Курсы не имеют, и пользуются центральной.
- 4). Дипломных работ не выходило и в проекте их нет.

Но слушателям III-го отделения предложены темы для курсовых работ.

- 5). За неимением земельной дачи летний триместр не мог быть использован, тем более, что голод разогнал слушателей из Бердянска.

VI. Общие сведения об интенсивности учебн. занят.

- 1). Выпуска в 1922 г. не было. Из числа выбывших с 1 января 1922 г. (из-за голода) слушателей возобновили посещение Курсов с 1 сентября 11 из I группы, 17 из II-й и 7 — из III-й, всего 35. Вновь приняты по испытанию: 11 — в I-ую группу. Переведены из местных проф. учебн. заведений по поверочным испытаниям: в I-ую группу — 3, во II-ую — 4, и в III-ю — 4, всего переведено 11. Итого прибавилось 57 душ.
- 2). Успешность в занятиях вышесредняя. Зачеты за I-й триместр 1922 года сданы. //
- 3). Все слушатели ежедневно регистрируются в смысле явки, и поэтому абсентеизма нет.

Заведующий Педкурсами И. Халиппа

Государственный архив Запорожской области, ф. 3674, оп. 1, д. 3, л. 14 – 16 об. Черновик.

Приложение 2.

**Личное дело лектора Бердянских педагогических
курсов Ивана Халиппы**

Дата заполнения: 8 декабря 1923 г.

Прилож. Curriculum vitae

Личное дело

Основная работа по Бердянским 3-х летним Педагогическим Курсам

1. *Халиппа* (фамилия)
2. Имя и отчество: *Иван Николаевич*
3. Год рождения: *1871*
4. Отношение к воинск. повин., где состоит на учете, № карточки, чин или звание в стар. армии, какую занимал должность в Красной Армии. – *Невоеннообязанный*
5. Национальность. *Русский*
6. Членом какого профсоюза состоит, с какого времени и № билета. – *Работпрос, с янв. 1920 г., № 7595*
7. Членом какой партии состоит, где и когда зачислен, № парт. билета. – *Беспартийный*
8. Имеет ли революционный стаж, какой и в чем именно выражается. – *Не имеет*
9. Подвергался ли наказаниям и взысканиям и за что именно. Не был ли оставлен в подозрении в преступлении, где и когда. – *Нет*
10. В каких учебн. заведениях общих и спец. обучался и окончил курс. – *Обучался в министерск. училище, духовн. училище и семинарии, окончил Киевскую духовную Академию по литературн. отделению.*
11. Основная профессия и специальность. – *Педагог, школоведение*
12. Ск. лет работает на научном поприще? – *25 лет*
13. Семейное положение и кто состоит на иждивении. – *Вдов; 3 детей*
14. Имущественное положение. – *Пролетарий*
15. Адрес: *Бердянск, ул. Шевченко № 6, кв. 2-я. //*

Передвижение по службе с начала научно-педагогической работы				Специальная научная работа (перечень ученых трудов)
№ п/п	Род работы	Даты изменений по службе	Место работы	
1	Помощник Инспектора духовной семинарии.	С 28-XI-1896 г.	г. Кишинев	Труды по архивоведению,

2	Правитель дел Бессарабской Ученой Архивн. Комиссии.	С 28-VIII-1898 г.	г. Кишинев	истории, археол., этнографии, статистике Бессарабской Ученой Архивной Комиссии. Том 1-й Том 2-й Том 3-й
3	Секретарь Бессарабск. Истор.-Археолог. О-ва.	С 8-IV-1904 г.	г. Кишинев	
4	Инспектор нар. училищ. Новомосковск. уезда.	С 1-VIII-1905 г.	г. Новомоск.	
5	Инспектор нар. училищ. Кишиневск. уезда.	С 15-VIII-1907 г.	г. Кишинев	
6	Инспектор нар. училищ. Бердянского уезда.	С 23-X-1910 г. по 1-X-1918 г.	г. Бердянск	
7	Преподаватель географии, украиновед., литературы в Труд. школе.	С 1-XII-1919 г.	г. Бердянск	
8	Лектор ист. культуры и украиновед. в Соц.-Экономич. Техникуме.	С 1-IX-1921 г.	г. Бердянск	
9	Заведующий Бердянскими Педкурсами.	С 1-III-1922 г.	г. Бердянск	
10	Лектор краеведения, педологии, статистики, трудов. воспит. там же.	С 1-X-1923 г.	г. Бердянск	

Государственный архив Запорожской области, ф. 3674, оп. 1, д. 4, л. 15-15 об. Оригинал.

Summary

The article is dedicated to Berdyansk period in biography of Ivan (Ioan) Halippa, known in Moldova as a historian and publicist, one of the best connoisseurs of the local antiquities, activist of Bessarabian autonomist movement of the early twentieth century. Ivan Halippa came to Berdyansk in 1910 after the dismissal by the Russian authorities from the post of inspector of schools of Chisinau district. From 1910 to 1918 he was an inspector of schools of Berdyansk district, from December 1, 1919 – a teacher of geography, Ukrainian studies and literature in Berdyansk labor school, from September 1, 1921 – a lecturer of history of culture and Ukrainian studies in Berdyansk socio-economic technical school, from March 1, 1922 – a head of

Berdyansk pedagogical courses, from October 1, 1923 – a lecturer of study of local lore, pedology, statistics and labor education in the same institution. In March 1924, Halippa was dismissed, but he continued to study local history.

Иллюстрации:

Curriculum vitae лектора Бердян-
ских Фед'куров, Ив. Николаевича.
рожденный с. Кубинты Подпорожской вол. Сорок-
тас уезда Тессаравской губ., сын заштатного
полковника, родился 1 Января 1871 г. (1879
по 1895 г. г. прошел курс: министерского
училища, духовного училища, духовной семина-
рии и Киевской духовной академии. С 1896 по
1905 г. в помощника Министра Министрства
внутренних дел, с 1905 по 1907 г. Министром народно-
го просвещения, с 1907 по 1910 г. - Министром

своего уезда, с 1910 по 1918 г. Бердянск. уезда. С
1919-20 г. г. преподавателем трудов в
Бердянске, в 1921 - лектором Бердян. Соц. Шко-
лы. С 1-го - 1922 г. по 1-го - 1923 г. - Заведо-
ущим Бердян. Педагогическим, а также Юрьевско-
горским краеведческим, педагогическим, трудового во-
спитания и статистическим. Написано 3 тома погра-
дочных трудов по архивоведению, археологии, погра-
дочной географии и статистике (Книжечка, 1898, 1907 г.). Много еще не изданного.
10-11-1923 г. Лектор Ив. Николаевич

Дата заполнения: 8 декаб. 1923. Адрес: Сиретский уезд.
 Адрес: Дельно
 Основная работа по Бердянской Земле. Небелого Курган.
 Родился: в Сиретке.
 Как и отчество: Иван Иванович.
 Год рождения: 1871.
 Отношение к военному, где состоял на службе. Не состоял.
 Там или в армии. В отпуске, когда занимал должность
 в Красной Армии. Не военное дело.
 Политическая принадлежность: Демократ.
 Типично какого происхождения состоит, с какого времени. Не
 – Работник, с зав. 1920г., № 7595.
 Членом какой партии состоит, где и когда занимал
 должность. – Безпартийный.
 Членом ли революционной партии, какой и в каком направлении выража-
 ется. – Не член.
 Подвергался ли наказаниям и возмездиям и за что. Не.
 Но, к тому же оставлен в несовершеннолетии, вследствие.
 – Нет.
 1. В каких учреждениях занимал службу. Общественная служба.
 – Общественная служба, в министерстве, в уездном управлении, в земстве,
 окончил Киевскую духовную академию по юридическому отделению.
 Основные пристрастия и специальности. – Небелого, земледелие.
 С чем работает по своей профессии? – Земле.
 Специальное образование или курсы на издании. – Верб. Звезд.
 Имущественное положение. – Простой.
 Адрес: Бердяна, ул. Шевченко № 6, кв. 2.

Daniela Șișcanu*

PROPAGANDA SOVIETICĂ PRIVIND SEMNAREA PACTULUI MOLOTOV – RIBBENTROP

Orientarea Uniunii Sovietice către apropierea cu Germania hitleristă, demarată în primăvara lui 1939, a exercitat, până la 23 august, o influență ne semnificativă asupra propagandei sovietice. Însă semnarea Pactului sovieto-german de neagresiune și a protocolului adițional a fost urmată, începând cu 24 august, de schimbări esențiale în ceea ce privește motivarea ideologică a politicii externe ulterioare a Uniunii RSS.

* * *

În timp ce tratativele anglo-franco-sovietice de la Moscova băteau pasul pe loc, diplomația URSS ducea, paralel și în cel mai mare secret, negocieri cu reprezentanții Guvernului german în vederea încheierii unui acord politic. Istoricul român Florin Constantiniu menționează că încă sfârșitul Primului Război Mondial crease o solidaritate de interese între Germania și Rusia Sovietică. Ambele țări au fost „proscrise” de sistemul de la Versailles¹. În consecință, „dincolo de statutul politic al Germaniei și Rusiei Sovietice, cele două țări erau impuse spre colaborare de noile realități teritorial-politice, create de sistemul de la Versailles și, în primul rând, de restaurarea Poloniei”². Istoricul francez J. Baiville, în 1920, scria următoarele: „Tratatul de la Versailles a legat alianța dintre Germania și Rusia. Nu avem dreptul să ne înșelăm. Din moment ce între Germania și Rusia se reconstitua, pe seama uneia și a alteia, o Polonie, se stabilea comunitatea de interese și de sentimente. Germanii și rușii nu se iubesc, dar ei sunt, ca să spunem așa, complementari. Ei au nevoie să fie în contact, să schimbe produse, oameni și ei nu se pot întâlni decât peste corpul statului polon. Ei sunt mai puțin complici pentru a-și garanta bucata lor de Polonie, cât mai ales pentru a o distruge și a o împărți din nou. După înfrângerea ei, Germania trebuia să dorească în chip firesc alianța cu Rusia. Și totuși, aceasta n-ar fi fost un motiv suficient pentru ca ea să fie sigură că o va obține. Polonia pare să fi fost inventată pentru a grăbi apropierea”³.

Ambasada germană la Moscova, deja în primele zile după încheierea acordului de la München, a prevăzut posibilitatea revizuirii politicii externe a URSS și, în legătură cu aceasta, transferările personale în Comisariatul pentru Afacerile Externe al URSS. La 3 octombrie 1938, consilierul ambasadei germane

---

* **Daniela Șișcanu**, doctorandă la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ Florin Constantiniu, *Între Hitler și Stalin. România și pactul Ribbentrop-Molotov*, București, 1991, p. 9.

² *Ibidem*.

³ Cf.: *Ibidem*.

la Moscova, W. von Toppeliskirch scria ministrului de externe al Germaniei: „Eu nu consider de necrezut ipoteza că situația actuală deschide posibilități favorabile pentru o nouă, o și mai largă înțelegere economică între Germania și URSS”⁴.

La Berlin au fost depuse eforturi considerabile pentru valorificarea acestor oportunități. În octombrie 1939, ambasadorul german la Moscova, W. von Schulenburg și comisarul poporului pentru afacerile externe al URSS, M. Litvinov ajung la înțelegerea privind suspendarea la radio și în presă a atacurilor la adresa persoanelor din conducerea ambelor state⁵. Cuvântarea lui Hitler din 30 ianuarie 1939 nu mai conținea, ca în trecut, atacuri la adresa Uniunii Sovietice și a politicii sale externe⁶.

La 10 martie 1939, I. Stalin prezentase congresului al XVIII-lea al partidului bolșevic raportul asupra activității Comitetului Central al PC(b) al Uniunii Sovietice⁷. Mai mulți specialiști în această problemă consideră că în intențiile lui Stalin anume această cuvântare trebuia să fie apreciată de Hitler drept invitație la începerea tratatelor sovieto-germane privind normalizarea relațiilor dintre cele două țări⁸.

În august 1939, ministrul de externe al Germaniei, J. Ribbentrop, plecând la Moscova pentru a semna Pactul sovieto-german de neagresiune, va lua cu sine textul cuvântării și, în timpul negocierilor, se va referi la el de câteva ori, lăsând să se înțeleagă că el și Hitler au receptat cuvântarea ca pe o invitație la tratative⁹.

La 3 mai 1939, M. Litvinov este eliberat din funcția de comisar al Afacerilor Externe al URSS și înlocuit cu V. Molotov, președinte al Consiliului Comisarilor Poporului al Uniunii Sovietice. De acum încolo, mai ales în lunile de vară ale anului 1939, între diplomații sovietici și cei germani se conturează platforma „Pactului Molotov-Ribbentrop». La 15 august, Guvernul Germaniei a declarat prin Schulenburg, că „Germania nu are intenții agresive față de URSS. Guvernul Imperial consideră, că între Marea Baltică și Marea Neagră nu există nicio problemă, care nu ar putea fi rezolvată spre satisfacția deplină a ambelor părți. Aceasta se referă la problemele Mării Baltice, statelor baltice, Poloniei, regiunii de sud-est etc. În astfel de chestiuni politica dintre cele două țări poate avea numai rezultate pozitive”¹⁰.

La 17 august, Schulenburg, vizitându-l pe Molotov, îl informează că „Germania este gata să încheie cu URSS un pact de neagresiune”¹¹. Comisarul po-

⁴ И. М. Семиряга, *Тайны сталинской дипломатии*, Москва, 1992, с. 8.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Iosif Stalin, *Problemele leninismului*, București, 1948, p. 890-891.

⁸ Vezi: СССР - Германия. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939. Часть 1, Вильнюс, Mokslas, 1989, с. 9; Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 43.

⁹ Ion Șişcanu, *Basarabia în contextul relațiilor sovieto-române*, 1940, Chișinău, Civitas, 2007, p. 46.

¹⁰ СССР - Германия. Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939. Часть 1, Вильнюс, Mokslas, 1989, p. 30.

¹¹ *Ibidem*, p. 39.

porului, la rândul său, afirma că „URSS este disponibilă să încheie un pact de neagresiune și, în același timp, să adopte un protocol special privind interesele părților în unele probleme de politică externă, care va constitui o parte inalienabilă a pactului»¹².

La 22 august 1939, ministrul de externe al Reichului, Joachim von Ribbentrop, sosește la Moscova, având mandatul să negocieze cu reprezentanții Uniunii Sovietice încheierea Pactului de neagresiune... și a altor acorduri...¹³. A doua zi, la 23 august 1939, la Moscova a fost semnat Pactul de neagresiune între Germania și URSS și protocolul adițional secret.

Aceste documente reprezintă mostre de propagandă a celor două regimuri totalitare care urmăreau, în acest sens, inducerea în eroare a opiniei publice. Textul Pactului începe cu afirmația că părțile semnatare, „călăuzindu-se de dorința consolidării relațiilor pașnice între URSS și Germania... se obligă să se abțină de la orice fel de violență, de la orice acțiune agresivă și orice atac în relațiile reciproce, atât separat, cât și împreună cu alte state”¹⁴.

Problema este că pe parcursul a șase ani precedenți, propaganda sovietică prezenta Germania hitleristă ca pe unul din principalii inamici ai Uniunii Sovietice, cel mai probabil adversar. În romanele și filmele sovietice războiul viitor era purtat cu nemții¹⁵ sau cu un inamic convențional foarte asemănător cu nemții¹⁶. Acum însă, dintr-odată, în dimineața de 24 august, gazeta „Pravda” scria că „la 23 august 1939, la ora 13, la Moscova a sosit ministrul Afacerilor Externe al Germaniei Joachim fon Ribbentrop. La ora 15.30 a avut loc prima întâlnire a președintelui Consiliului Comisarilor Poporului și comisar al Afacerilor Externe, V. Molotov, cu ministrul Afacerilor Străine privind semnarea pactului de neagresiune. Convorbirea s-a desfășurat în prezența tov. Stalin și a ambasadorului german von Schulenburg, și a durat aproximativ trei ore. După pauză, la ora 10 seara, convorbirea a fost reluată și s-a încheiat cu semnarea pactului de neagresiune”¹⁷.

Același ziar, „Pravda”, în aceeași zi, aprecia importanța documentului semnat¹⁸ astfel: „Pactul de neagresiune, semnat între Uniunea Sovietică și Germania, textul căruia îl publicăm astăzi, este un document de o extraordinară importanță, exprimând politica consecventă, de pace a Uniunii Sovietice...”

Conținutul fiecărui articol, luat aparte, ca și al pactului privit integral, este pătruns de efortul de a preîntâmpina un conflict, de a consolida raporturile constructive și de pace între cele două state. Pactul de neagresiune înlătură, cu certitudine, tensiunea care a existat în relațiile dintre URSS și Germania.

¹² *Ibidem*, p. 41.

¹³ *Ibidem*, p. 58.

¹⁴ *Diplomația cotropitorilor: Repercusiunile ei asupra Basarabiei și Bucovinei de Nord*, Culegere de documente, Chișinău, Universitas, 1992, p. 46.

¹⁵ http://samlib.ru/t/tjagur_m_i/ludiidogovor.shtml

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Diplomația cotropitorilor...*, p. 46.

¹⁸ Presa vorbea doar despre pactul de neagresiune, protocolul adițional rămânând secret.

Însă importanța pactului semnat depășește cadrul normalizării relațiilor dintre cele două părți semnatare. Acesta a fost semnat în momentul când situația internațională a atins o cotă foarte înaltă de tensiune și acuitate. Actul de pace, care este pactul de neagresiune între URSS și Germania, va contribui, neîndoios, la ameliorarea situației internaționale încordate, va facilita, cu certitudine, dezamorsarea acestei încordări.

Încheierea tratatului între URSS și Germania semnifică, cu siguranță, un eveniment de o importanță internațională majoră. Pactul reprezintă un instrument pentru pace, menit să fortifice nu numai relațiile dintre URSS și Germania, dar să servească și cauzei consolidării păcii în întreaga lume.

Ostilităților între Germania și URSS li se pune capăt. Deosebirile dintre ideologii și sisteme politice nu trebuie și nu pot constitui obstacole în calea stabilirii relațiilor de bună vecinătate între cele două țări. Prietenia dintre popoarele URSS și Germaniei, împinsă, cu efortul dușmanilor Germaniei și ai URSS, în impas, trebuie să beneficieze, de acum încolo, de condițiile necesare pentru dezvoltarea și înflorirea sa”¹⁹.

Apreciind această atitudine a Kremlinului bolșevic față de Germania hitlevistă, cunoscutul istoric Alexandr Ciubarian subliniază că, într-un efort de a camufla apropierea sovieto-germană, conducerea stalinistă a trecut orice limită, asumându-și „funcția protejării hitlerismului ca ideologie”, ceea ce „era nu doar inutilă și de neînțeles, dar, de asemenea, extrem de dăunătoare pentru Uniunea Sovietică”²⁰. Dar înainte de asta, menționează același autor, de-a lungul mai multor ani, ideologia hitlerismului era stigmatizată în Uniunea Sovietică „pe toate liniile”, era condamnată „la toate nivelurile”²¹. De fapt, precizează, Alexandr Ciubarian, propaganda sovietică revenise la practica de la începutul anilor '30, când social-democrații au fost condamnați brusc; în plus au mai fost și etichetați drept „social-fasciști”.

O săptămână mai târziu, despre importanța semnării pactului de neagresiune între URSS și Germania se va vorbi de la cele mai înalte tribune ale instituțiilor statului sovietic, de către cele mai reprezentative personaje ale Uniunii Sovietice.

„Importanța principală a pactului sovieto-german, spunea V. Molotov în cuvântarea rostită la 31 august 1939, la sesiunea extraordinară a Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice, cu prilejul ratificării documentului semnat, constă în aceea că cele mai mari două state ale Europei au convenit să pună capăt ostilităților dintre ele, să lichideze pericolul războiului și să trăiască în condiții de pace între ele. În felul acesta se reduce arealul eventualelor confruntări militare în Europa...

¹⁹ V.Molotov, *Cuvântare rostită la 31 august 1939, la Sesiunea extraordinară a Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice, cu prilejul ratificării pactului sovieto-german de neagresiune*, *Ibidem*, p. 64-65.

²⁰ Чубарьян А.О., Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939-июнь 1941. Москва, Наука, 2008, с. 236-237.

²¹ *Ibidem*, p.237.

Pactul sovieto-german de neagresiune semnifică un reviriment în direcția ameliorării raporturilor între cele două mari state ale Europei. Acest pact ne permite nu numai înlăturarea pericolului unui război cu Germania; el reduce spațiul unor eventuale confruntări militare în Europa și, în felul acesta, servește cauzei păcii generale; el trebuie să ne asigure posibilități noi de creștere a forțelor, de consolidare a pozițiilor noastre, extinderea continuă a influenței Uniunii Sovietice asupra dezvoltării internaționale²².

În cuvântarea sa, V. Molotov vorbea despre „intrigile politicianilor occidentali, care se străduiau să ciocnească Germania și Uniunea Sovietică între ele”, și a continuat: „Trebuie să recunoaștem că și în țara noastră au fost unele persoane cu vederi înguste care, pasionate de agitația antifascistă simplistă, uitau de activitatea provocatoare a dușmanilor noștri”²³.

Deoarece propaganda sovietică, înainte de toate, avea misiunea să modeleze (în cazul acesta să remodeleze) conștiința populației URSS, am considerat necesară prezentarea, în baza surselor accesibile, a stării de spirit a oamenilor sovietici în legătură cu acest eveniment. În ce măsură au fost convinși aceștia de necesitatea și durabilitatea Pactului Molotov-Ribbentrop, și, mai ales, de trăinicia prieteniei instantanee cu Hitler? De regulă, presa sovietică, după adoptarea deciziilor importante privind politica internă și externă, publica informații referitoare la adunările și rezoluțiile oamenilor muncii. Gazetele demonstau susținerea politicii conducerii sovietice de către cercurile largi ale populației.

Acum însă, presa nu a publicat aproape nimic în acest sens. Ziarele „Pravda” și „Krasnaia Zvezda”, au prezentat doar câteva materiale mici privind unele ecouri pozitive din ziarle străine, mai ales din cele germane, care informau că „turnura în relațiile dintre cele două popoare mari va fi percepută cu mulțumire de către popoarele pasibile de a fi folosite în interese străine”²⁴. Doar gazeta „Pravda”, din 2 septembrie 1939, prezenta o informație scurtă semnată de Ia. Victorov²⁵, din care cititorul afla că „în pauza de prânz, la fabrica „Comuna din Paris”, muncitorii au discutat raportul lui V. Molotov²⁶. Pentru a demonstra „perceperea corectă” de către muncitorimea sovietică, autorul prezenta fragmente din cuvântările participanților la discuții. ”Diplomații englezi și francezi – spune tov. Zubcov, - n-au reușit. Cunoaștem jocurile lor. Ei au dorit să ne ciocnească cu Germania, pentru a ne slăbi, a ne impune condițiile lor. Fără succes. Ratificarea pactului cu Germania înseamnă că provocatorii au ratat șansa să stârnească războiul”²⁷.

Tov. Trusov, muncitor cu vechime în muncă la fabrică, a spus că „n-au reușit să ne împingă în război, însă dacă ei sunt curajoși – Anglia, Franța Polonia, - să

²² Правда, 1939, 24 августа.

²³ *Ibidem*, 2 сентября.

²⁴ *Ibidem*, 25 августа.

²⁵ *Ibidem*, 2 сентября.

²⁶ Este vorba de cuvântarea lui V. Molotov, rostită la 31 august 1939, la sesiunea extraordinară a Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice, cu prilejul ratificării pactului sovieto-german de neagresiune.

²⁷ Правда, 1939, 2 сентября.

lupte ei”. Șeful de tură, tov. Petrov, la rândul său, menționa că semnarea pactului sovieto-german de neagresiune reprezintă indicatorul potențialului Uniunii Sovietice și eșecul diplomației engleze și franceze²⁸. De observat că aceste relatări mici păreau cu totul nesemnificative printre celelalte materiale voluminoase din ziare.

Numai după încheierea, la 5 septembrie, a sesiunii Sovietului Suprem al URSS, apar unele informații despre adunările populației, prilejuite de susținerea ratificării pactului cu Germania²⁹. Cu toate acestea, în istoriografia recentă din Rusia predomină opinia că semnarea pactului de neagresiune cu Germania hitleristă a fost atât de neașteptată de populația URSS, încât Kremlinul nu a îndrăznit să organizeze manifestări de masă în susținerea acesteia. E.I. Râbkin este de părerea că ”reacția în rândurile maselor la semnarea pactului sovieto-german, mai ales printre comsomoliști, era vehementă și negativă. Bineînțeles că la adunări era imposibilă condamnarea acestui pas al guvernului, însă în discuțiile neoficiale, noi, oameni care am digerat, odată cu laptele matern, antifascismul și tendința către „revoluția mondială”, apreciam aceste pacte ca greșeli. Numai unii considerau că, de fapt, pactul tănuia ceva profund și încă neînțeles. De altfel, aceștia își argumentau ipoteza prin declarația, de actualitate pentru vremea ceea, că „Tovarășul Stalin nu poate comite erori grave”³⁰.

Istoricul ucrainean Iuri Kostenko în studiul privind starea de spirit a trupelor sovietice la începutul războiului scrie că, „din punct de vedere moral și psihologic, acestea nu erau pregătite” de război, deoarece „conducerea sovietică a demonstrat prietenie cu Germania hitleristă până în ultima zi”³¹. Boris Gorbacevski, care terminase școala către începutul războiului germano-sovietic, susține că „nu puteam să-mi imaginez, cum adică prietenii de ieri au devenit dintr-odată dușmani de neîndurat”³².

În 1939-1940, conducerea stalinistă a implicat activ în această propagandă și Cominternul, acțiunile căruia „au discreditat în mare măsură organizația în ochii opiniei publice mondiale și mișcării comuniste, și a contribuit în mare măsură la decesul său”³³. La 4 septembrie 1939, L. Troțki, referindu-se la impactul semnării Pactului sovieto-german, atrăgea atenția că: „acești domni nu se gândesc în nici un fel la clasa muncitoare. Însă haosul generat în mintea muncitorilor de tertipurile Cominternului constituie una din condițiile principale ale

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Правда, 1939, 9 сентября.

³⁰ Рыбкин Е.И., *Мировоззрение и военная история*. Военно-исторический журнал, 1989, № 3, с. 50.

³¹ Юрій Костенко, Морально-психологічний стан червоної армії в ході перших боїв (червень 1941 р.), http://warhistory.ukrlife.org/3_4_02_5.htm

³² Горбачевский Б.К., *Победа вопреки Сталину, фронтовик против сталинистов*, Москва : Яуза : Эксмо, 2012, р. 12.

³³ Чубарьян А.О., *Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939-июнь 1941*. Москва, Наука, 2008. с. 238.

victoriei fascismului. Ar trebui să ne gândim, fie și pentru un moment, la psihologia muncitorului revoluționar german care, într-un pericol constant pentru viață, duce o luptă clandestină împotriva național-socialismului și descoperă că Kremlinul, care dispune de resurse uriașe, nu numai că nu luptă împotriva acestuia, ci, dimpotrivă, a semnat cu el o afacere profitabilă pe arena brigandajului internațional. Nu este oare în drept muncitorul german să-i scuiepe în față pe îndrumătorii de ieri?³⁴.

Tocmai astfel vor proceda muncitorii. Singurul „merit” al pactului germano-sovietic, aprecia L. Troțki, este că prin dezvăluirea adevărului, el a rupt coloana vertebrală a Cominternului. Din toate părțile, în special din Franța și Statele Unite ale Americii, parvin informații cu privire la criza acută în rândurile Internaționalei Comuniste, despre abandonarea acesteia și îndepărtarea patrioților imperialiști, într-o direcție, și a internaționaliștilor – în alta. Acest colaps nu va fi oprit de nicio forță din lume. Proletariatului mondial va pași peste trădarea de la Kremlin, precum și peste cadavrul Cominternului³⁵.

Propaganda a încercat să camufleze și contradicția dintre conținutul pactului și procedura URSS de elaborare și semnare a tratatelor internaționale din epocă.

Referindu-se la criticile aduse pactului în sensul acesta, V. Molotov afirmă că „unii ajung până la punctul în care ne-au pus în vină că în pact nu există niciun articol care ar prevedea denunțarea acestuia în cazul în care una dintre părțile contractante va fi implicată în război, în condiții care ar putea da unor persoane motiv extern pentru a o clasifica drept agresor.

Dar, continua Molotov, în același timp, uită cumva că o astfel de clauză nu există nici în pactul polonezo-german de neagresiune, semnat în 1934 și a anulat de Germania, în 1939, împotriva voinței Poloniei; nici în declarația anglo-germană de neagresiune, semnată doar câteva luni în urmă. Întrebarea este de ce Uniunea Sovietică nu își poate permite ceea ce de mult timp și-au permis Polonia și Anglia?”³⁶.

Documentele publicate de istoricii din Federația Rusă demonstrează că Uniunea Sovietică și-a permis acest gen de tertipuri, tocmai pentru că abandonase politica securității colective. La 2 septembrie 1939, Lev Troțki, care urmărea cu atenție evenimentele desfășurate în lume cu participarea Uniunii Sovietice, a caracterizat virajul brusc al URSS în politica externă astfel: când Cicerin era ministru de externe în guvernul lui Lenin, politica externă sovietică a avut, într-adevăr, sarcina de a asigura triumful socialismului mondial, încercând să folosească, în același timp, și contradicțiile între marile puteri pentru siguranța republicii sovietice. Pe timpul lui Litvinov, programul revoluției mondiale a cedat

³⁴ Л. Троцкий, Германо-Советский союз, Койоакан, 4 сентября, 1939 г., <http://com-forum.ru/forum/index.php?topic=510.0;wap2>.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Речь Председателя Совета Народных Комиссаров, народного комиссара иностранных дел СССР В. М. Молотова на сессии Верховного Совета СССР, 31 августа 1939 г., Известия. 1939, 1 сентября.

locul preocupării pentru status-quo, prin intermediul „securității colective”. Dar, când ideea de „securitate colectivă” se apropia de punerea sa în aplicare parțială, Kremlinul s-a speriat de obligațiunile militare care aceasta le necesita. Litvinov a fost înlocuit de Molotov, care nu este legat de nimic altceva decât de interesele evidente ale castei conducătoare. Politica lui Cicerin, care în esență era politica lui Lenin, a fost de mult timp declarată politica romantismului. Politica Litvinov a fost considerată, într-o vreme, politică realistă. Politica Stalin-Molotov este o politică de cinism evident³⁷.

În opinia multor cercetători, Stalin nu a fost niciodată susținătorul cursului de securitate colectivă, curs declarat oficial de M. Litvinov. Despre securitatea colectivă nu găsim niciun cuvânt în „Cursul scurt al istoriei PC(b) din Uniunea Sovietică, scris, parțial, și corectat de I. Stalin. Mai mult, în acest volum, scris în 1938, se afirma că „al Doilea Război Mondial, în realitate, a început”³⁸. În opinia lui I.M. Semireaga, Pactul Molotov-Ribbentrop a fost un pact tipic de neagresiune sau de neutralitate, elaborat în stilul clasic³⁹.

În informația Comisiei Congresului deputaților din URSS pentru aprecierea politică și juridică a pactului sovieto-german de neagresiune din 23 august 1939 se menționează că pactul, prin sine însuși, sub aspect juridic, nu a ieșit din cadrul acordurilor încheiate în acel timp, nu a încălcat legislația internă și obligațiile internaționale ale URSS. Hotărârea adoptată de legislativul Uniunii Sovietice constata că „conținutul acestui pact nu era în contradicție cu normele dreptului internațional și ale procedurii de încheiere a acordurilor între state, acceptate în cazul unor asemenea tratative”⁴⁰.

A. Pronin nu este de acord cu afirmația că pactul sovieto-german de neagresiune nu a încălcat obligațiile internaționale ale Uniunii Sovietice⁴¹. Într-adevăr, art. IV al pactului a devalorizat, în primul rând, tratatul sovieto-francez cu privire la asistența mutuală, semnat la 2 mai 1935. Articolul al doilea al tratatului sovieto-francez prevedea că „în cazul în care, în condițiile prevăzute în art. 15, paragraful 7, al Statutului Societății Națiunilor, URSS sau Franța vor fi, cu toate intențiile pașnice ale ambelor țări, obiectul agresiunii nemotivate din partea oricărui stat european, Franța și, respectiv, URSS, vor acorda imediat susținere și ajutor mutual”⁴². Și tratatul de ajutor mutual încheiat între URSS și Cehoslovacia, la 16 mai 1935, prevedea că „în cazul în care Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste sau Republica Cehoslovacia vor deveni obiectul atacului nemotivat din

³⁷ Л. Троцкий, Сталин- интендант Гитлера, Койоакан, 2 сентября, <http://com-forum.ru/forum/index.php?topic=510.0;wap2>

³⁸ *История Всесоюзной Коммунистической партий (большевиков)*. Краткий курс, Москва, 1938, с. 318.

³⁹ И. М. Семиряга, *Советско-германские договоренности в 1930-июнь 1941 гг.*, Взгляд историка. În: Советское государство и право, 1989, вып. 9, с. 93.

⁴⁰ Правда, 1989, 28 декабря.

⁴¹ А. Пронин, *Советско-германские соглашения 1939 г.*, Истоки и последствия, р. 89.

⁴² Системная история международных отношений. Том. 2, Документы, док. 79, Москва, 2003, [http:// obraforum.ru/lib/book2/68.htm](http://obraforum.ru/lib/book2/68.htm)

partea oricărui stat european, Republica Cehoslovacă și, respectiv, Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste vor acorda, imediat, ajutor reciproc”⁴³.

Confruntând documentele istorice de acest gen, constatăm că au fost lipsite de valoare și alte acorduri internaționale, semnate de Uniunea Sovietică. Mai mult, conținutul pactului era în contradicție și cu procedura URSS de elaborare și semnare a tratatelor internaționale. Majoritatea pactelor de neagresiune, semnate de URSS, prevedeau denunțarea acestora în momentul declanșării agresiunii din partea celeilalte părți semnatare împotriva unei terțe țări. Pactul sovieto-polonez de neagresiune, semnat la 25 iulie 1932, prevedea că „dacă una din părțile semnatare va iniția o agresiune împotriva unei terțe țări, cealaltă parte va fi în drept, fără avertizare, să denunțe acest pact”⁴⁴. Pe de altă parte, pactul sovieto-francez de neagresiune, semnat la 29 noiembrie 1932, stipula că „dacă una din Înaltele Părți Semnatare va utiliza agresiunea împotriva unei terțe țări, cealaltă Înaltă Parte Semnatară va fi în posibilitatea să denunțe, fără avertizare, prezentul pact”⁴⁵. Prin urmare, obligațiile stipulate de tratate erau corelate cu acțiunile pașnice ale partenerului. O atare prevedere a fost inclusă și în tratatul de prietenie, neagresiune și neutralitate, încheiat între Uniunea Sovietică și Italia la 2 septembrie 1933⁴⁶.

În textul pactului sovieto-german de neagresiune, din 23 august 1939, o atare clauză lipsea.

Propaganda sovietică, care se străduia să îndreptățească semnarea Pactului de neagresiune sovieto-german și care a indus în eroare populația Uniunii Sovietice și opinia publică mondială, a fost anihilată de atacul Germaniei hitleriste asupra Uniunii Sovietice, la 22 iunie 1941.

Summary

On 23 August 1939, in Moscow, a Nonaggression Pact was signed between the Nazi Germany and the Soviet Union as well as an additional secret Protocol. These documents represent a propaganda tool of the two totalitarian regimes that aimed to deceive the entire world. During six previous years, soviet propaganda presented Hitler's Germany as one of the main enemies of the Soviet Union. After 23 August 1939, suddenly, USSR started protecting Hitlerism as an ideology, which was not only unnecessary and incomprehensible, but also extremely prejudicial for the Soviet Union itself. Soviet propaganda, which tried to justify the signing of the Nonaggression German - Soviet Pact by misleading the population of the Soviet Union and the world public opinion, ended along with the attack of the Nazi Germany on the Soviet Union, on 22 June 1941.

⁴³ *Ibidem*, doc. 81.

⁴⁴ Системная история международных отношений, 1918-1940 г. Документы. Док. 68 . <http://obraforum.ru/lib/book2/68.htm>

⁴⁵ *Ibidem*, doc. nr. 69.

⁴⁶ *Ibidem*.

DOCUMENTAR

Dinu Poștarencu*

ȘCOLI PAROHIALE ÎN BASARABIA LA 1862

Prin adresa din 6 ianuarie 1861, trimisă din Odessa, guvernatorul general al Novorosiei și Basarabiei, contele Aleksandr Gr. Stroganov, i-a comunicat episcopului Antonie al Chișinăului și Hotinului că, după cum a citit în publicația periodică editată la Sankt Petersburg *Peterbugskie vedomosti* din 31 decembrie 1860, preoții din gubernia Kiev depun eforturi pentru a organiza școli satești, ei fiind ajutați de către proprietarii de moșii, care pun la dispoziție localuri, mese, bănci. Drept consecință, în scurt timp, în satele din gubernia Kiev au fost deschise școli parohiale. Această pornire generală din gubernia Kiev de a întemeia școli satești s-a produs ca urmare a circularei emise de către mitropolitul Arsenie al Kievului, care a dispus preoților din Eparhia Kievului să inițieze procesul de instruire a copiilor de țărani, școlile urmând să fie instituite către data de 1 decembrie 1860, iar calitatea de învățător aveau s-o dețină dascălii. Fiind convins că problema cu privire la răspândirea științei de carte în rândul populației poate fi rezolvată cu succes doar cu concursul preoților, demnitarul de la Odessa i-a propus episcopului din Chișinău să lanseze o asemenea inițiativă în Basarabia, cu speranța că nobilimea va contribui material în acest sens¹.

La 4 februarie 1861, episcopul Antonie a transmis adresa parvenită de la contele Stroganov Consistoriului Duhovnesc din Chișinău, care „a ascultat oțnoșenia ghegeneral guvernator a părții ceii noao a Rossiei și a Bessarabiei cătră Preosfințitul Antonii, episcopul Chișinăului și a Hotinului, priimită la 16 zile a trecutei luni ghenarie”². După ce a fost audiat și răspunsul pe care episcopul i l-a dat guvernatorului general, membrii Consistoriului au hotărât: 1. Adresa guvernatorului general și porunca episcopului Antonie ca preoții din Eparhia Chișinăului și Hotinului să participe activ la cultivarea populației,

---

* **Dinu Poștarencu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ ANRM, F. 208, inv. 3, d. 808, f. 1-2.

² Ibidem, f. 7. Texte paralele în rusă și română. Remarcăm o confuzie în textul românesc. În timp ce în textul rusesc este indicată data de 16 ianuarie, în cel românesc s-a intervenit: este tăiată data de 16 ianuarie și deasupra este notată data de 16 februarie. Prin această corectare s-a comis o eroare evidentă. Doar nu este posibil ca adresa contelui Stroganov, primită, conform datei rectificate, la 16 februarie 1861, să fie transmisă Consistoriului la 4 februarie 1861. Din acest motiv am reprodus data de 16 ianuarie, ca și în varianta rusă.

prin răspândirea științei de carte în mediul rural, să fie tipărite și trimise câte un exemplar fiecărei biserici, în vederea aducerii la cunoștință întregii eparhii. De a le ordona protopopilor ca, până la 15 mai 1861, să prezinte Consistoriului informații referitoare la diaconii și dascălii vrednici din satele moșierești și din cele subordonate Administrației Proprietăților Statului, cărora li se poate încredința învățarea copiilor de ambele sexe, sub supravegherea preoților, și unde există localuri pentru școli. După ce protopopii vor furniza astfel de informații, Consistoriul va autoriza deschiderea școlilor parohiale, care urmau să-și înceapă activitatea nu mai târziu de luna septembrie 1861. 2. De a-l însărcina pe traducătorul Consistoriului chișinăuian, Gheorghe Baidan, să traducă în limba „moldovenească” ordinul dat protopopilor, ce conținea adresa guvernatorului general și porunca episcopului Antonie cu privire la instituirea școlilor, Apoi, după efectuarea traducerii, să fie tipărite 900 de exemplare ale ordinului respectiv, în limbile rusă și „moldovenească”. Exemplarele textului tipărit urmau să fie expediate prin intermediul protopopilor fiecărei biserici³.

Primind de la episcopul Antonie un răspuns aprobator, contele Stroganov l-a informat, la 24 februarie 1861, pe mareșalul regional al nobilimii din Basarabia, principele Mihail Alexandru Cantacuzino, despre rezultatele obținute în sfera învățământului în gubernia Kiev, față de care manifestă interes. Totodată, contele i-a adresat rugămintea ca nobilimea basarabeană să-i acorde episcopului sprijinul material necesar⁴.

Curând, episcopul Antonie a primit o adresă, expediată, la 22 februarie 1861, de către ministrul Proprietăților Statului, M.N. Muraviov, prin care acesta l-a înștiințat că, în ultimul timp, cu scopul de a dezvolta învățământul în rândul țăranilor de stat, el a dispus instituțiilor subordonate ministerului pe care îl conduce să solicite slujitorilor bisericești din sate ca să-i învețe pe copiii țăranilor de stat rugăciunile, a citi, a scrie și a socoti. Drept confirmare, ministrul a atașat la adresă dispoziția respectivă, emisă la 8 februarie 1861⁵.

În anul următor, mareșalii județeni ai nobilimii i-au expediat mareșalului regional al nobilimii tabloul școlilor parohiale deschise în fiecare județ, pe care îl redăm în continuare.

Așadar, potrivit datelor statistice expuse în tabele prezentate mai jos, în cele 504 de școli, existente, la 1862, în Basarabia, învățau 9 751 de elevi (9 197 de băieți și 554 de fete). Totodată, este necesar să subliniem că tabelele nu conțin date statistice privitoare la școlile din coloniile germane și ale transdanubienilor.

³ Ibidem, f. 13. Un exemplar al acestui ordin consistorial tipărit se păstrează în dosarul din care cităm (filele 14-15). Constatăm cu nedumerire că în ambele texte tipărite figurează data de 16 februarie ca fiind cea când a parvenit la Chișinău adresa contelui Stroganov și a fost remisă Consistoriului la 4 februarie 1861 (*sic!*).

⁴ ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1587, f. 1.

⁵ ANRM, F. 208, inv. 3, d. 808, f. 17-19.

Anexe

I. Lista școlilor parohiale din orașul Chișinău. Septembrie 1861

Biserica pe lângă care funcționa școala	Elevi		Cine a deschis școala	Sediul
	Băieți	Fete		
Catedrala Înălțarea Domnului	15	–	În 1839, de către decedatul protoieru Hronevici	
Sf. Gheorghe	27	–	Dascălul Zaporojan	În casa acestui dascăl
Sf. Mihail din suburbia Buiucani	12	10	Preotul Constantin Caraman	Într-o casă arendată de comunitatea suburbiei
În total	54	10		

Sursa: ANRM, F. 208, inv. 3, d. 808, f. 211

II. Lista școlilor parohiale deschise de curând în județul Bender, anexată la adresa din 14 martie 1862 expediată mareșalului regional al nobilimii de către mareșalul nobilimii din acest județ.

Plasa și localitatea	Elevi		Plasa și localitatea	Elevi	
	Băieți	Fete		Băieți	Fete
<i>Plasa Telița</i>			Gangura	6	3
Telița	21	–	Puhoi	29	3
Speia	10	–	Cașcalia	12	–
Șerpeni	22	1	Baccealia	8	–
Puhăceni	11	–	Geamăna	23	–
Delacău	26	–	Satul Nou	12	–
Dubăsarii Vechi	25	15	<i>Plasa Gura Galbenei</i>		
Corjeva	23	–	Târgul Gura Galbenei (3 școli)	65	5
Cobusca Veche	28	3	Molești	22	–
Cobusca Nouă	34	–	Sahaidac	12	2
Țanțăreni	14	–	Gradiște	15	–
Roșcana Veche	37	18	Ialpujeni	24	–
Gura Băcului	10	–	Caracui	22	–
<i>Plasa Căinari</i>			Iordanovca	15	–
Cărbuna	25	–	În total	551	50

Sursa: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1587, f. 27

III. Lista școlilor parohiale deschise de curând în județul Hotin, anexată la adresa din 31 martie 1862 expediată mareșalului regional al nobilimii de către mareșalul nobilimii din acest județ.

Localitatea	Elevi		Localitatea	Elevi	
	Băieți	Fete		Băieți	Fete
Grozinți	34	14	Drepcăuți	25	–
Colincăuți	40	–	Târgul Briceni	16	–
Rjavinți și Grimești	22	6	Hincăuți	20	–
Balamutovca și Onut	15	–	Tabani	30	–
Perebincoveți	17	–	Corestăuți	20	–
Malinți	25	–	Lucăceni	15	3
Șilovți	18	–	Trebisăuți	20	3
Bocicăuți	28	15	Mărcăuți	12	–
Sancăuți	11	2	Rosoșeni	10	–
Șișcăuți	15	–	Paladia	16	5
Doljoc	12	–	Bălcăuți	12	–
Târgul Sulița Nouă	16	–	Novoselița	16	–
Martinți	25	–	Bulboaca	9	4
Tărăsăuți	30	–	Rotunda	15	3
Vancicăuți	17	–	Grimăncăuți	23	5
Pol-Vancicăuți	3	–	Mândăcăuți	12	4
Șerbinți	16	–	Corjeuți	27	–
Cerlena Mare	15	–	Bogdănești	14	–
Cotâleu	10	–	Târgul Edineț	45	2
Bereste	10	–	Burlănești	19	–
Molinești	10	–	Viișoara	22	–
Dinăuți	13	–	Bădragii Vechi	24	2
Rângaci	20	–	Bădragii Noi	28	1
Răchitna	40	–	Caracușeni	23	–
Revcauți	12	–	Gordinești	12	–
Stroinți	5	–	Burdujeni	9	–
Chelment	21	7	Trinca	24	–
Parcouți	10	–	Târnova	9	–
Varticăuți	13	–	Grimești	24	–
Negoreni	13	–	Stălinești	20	1
Lencăuți	26	8	Nesvoia	12	–
Voroncovița	12	3	Belăuți	24	–
Bârnova	15	3	Sângera	7	–
Bordiug	13	–	Forostna	9	–
Volcineț	14	–	Cruglic	8	2

Nelipăuți	5	2	Stăuceni	13	–
Resteu	24	2	Dolineni	15	–
Grușăuți	10	–	Pășcăuți	14	–
Buzovița	15	3	Dăncăuți	6	1
Moșaneți	13	–	Caplevca	15	5
Câșla Nedjimov	12	4	Hâjdeu	7	–
Babin	14	6	Balcouți	13	2
Ocnița	35	1	Șendreni	19	–
Voloșcău	15	2	Negrinți	18	–
Mihălășeni	30	–	Cotuijeni	20	–
Râspopinți	16	5	Costiceni	14	–
Vasileuți	17	–	Dumeni	8	–
Clocușna	17	2	Prigorodoc	7	–
Cobolcin	18	10	Arestovca	5	–
Ojova	14	5	Nedobăuți	19	–
Belousovca	5	7	Rucșin	30	–
Lomaciniți	13	–	Clîșcăuți	20	–
Hodorăuți	14	–	Vlădiceni	13	–
Mihalcău	16	3	Rașcov	9	–
Bârlădeni	13	4	Chirstinți	12	6
Gvozdăuți	12	–	Ceponoasa	5	–
Târgul Secureni (2 școli)	39	5	Șirăuți	7	–
Grinăuți	16	–	Zarojeni	11	–
Târgul Lipcani	20	3	Molodova	11	–
Șirăuți	32	–	Comarov	21	4
Slobozia Șirăuți	12	–	Serbiceni	15	–
Pererâta	8	–	Seliște	26	–
Bălăsinești	12	–	Văscăuți	7	–
Hlinaia	4	–	Romăncăuți	21	5
Bileaviniți	18	–	Ianouți	16	–
Berlinți	10	–	Vitreanca	10	–
Cotuijeni	28	3	Culișovca	7	–
Larga	30	–	Corman	11	2
Cotelea	20	–	Nepovorotova	14	5
Câșla Zamojeva	12	–	Șibutinți	29	3
Câșla Saliev	16	–	În total	2 360	193
Criva	20	–			

Sursa: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1587, f. 29-31

IV. Lista școlilor parohiale deschise de curând în județul Orhei, anexată la adresa din 23 aprilie 1862 expediată mareșalului regional al nobilimii de către mareșalul nobilimii din județele Chișinău și Orhei.

Localitatea	Elevi		Localitatea	Elevi	
	Băieți	Fete		Băieți	Fete
Budei	13	1	Sărăteni	12	2
Bogzești	7	–	Țânțăreni	13	2
Leușeni	14	1	Înderepnici	20	–
Văsieni	13	4	Scorțeni	10	–
Crăsnoșeni	25	–	Chiștelnița	11	2
Hoginești	16	–	Cucuruzeni	14	–
Onișcani	34	1	Ocnîța	7	–
Dereneu	23	–	Mitoc	14	5
Rădeni	15	1	Ciocâlteni	16	3
Hirișeni	12	1	Brăviceni	14	–
Hirova	20	23	Clișova	9	–
Târgul Telenești	15	–	Ghermănești	11	–
Berezlogi	85	–	Suhuluceni	11	–
Mărcăuți	21	4	Gălești	15	10
Molovata a mănăstirii Golia	41	–	Hoginești	21	–
Oxentia	21	–	Frumoasa	8	–
Vâșcăuți	16	–	Tătărești	13	–
Jora de Jos	26	–	Hârbovăț	5	2
Jora de Sus	17	1	Vărzărești	5	–
Păhărnicieni	15	–	Mândra	7	–
Piatra	12	–	Puțințeni	8	–
Jeloboc	7	–	Săseni	10	–
Furceni	16	–	Bravicea	20	–
Zubrești	56	8	Melișeni	19	–
Onești	14	3	Ghetilova	6	–
Voinova	8	–	Gulboaca	16	–
Cobâlca	30	2	Morozeni	12	–
Teleșeu	12	4	Isacova*	8	–
Peresecina	40	4	Hirova	4	–
Cinișeuți	60	15	Seliște	29	–
Horodiște	25	–	Isacova*	36	–
Trifești	6	2	Râșcova	28	–
Mîncenii de Jos	10	2	Târgul Rezina	15	–
Mîncenii de Sus	10	–	Ciorna	20	–
Horodiște	24	4	Popăuți	13	–

Satul Saharna și schitul Saharna	34	14	Lipcenii	15	–
Buciușca	11	–	Parcani	10	–
Stohnoaia	15	2	Alcedar	15	–
Echimăuți	33	–	Glinjeni	10	–
Lalova	25	2	Țareuca	20	–
Stodolna	5	–	Țăhnăuți	10	–
Șoldănești	15	4	Onițcani	25	–
Olișcani	20	14	Bisericanii	12	–
Mișeni	9	–	Mășcăuți	37	–
Ignăței	25	10	Târgul Criuleni	20	2
Sămășcani	13	–	Miclești	20	–
Râspopeni	11	–	Hârtopul Mare	31	–
Chipeșca	15	–	Izbește	40	–
Verejeni	24	–	Stețcani	10	–
Ordășei	13	–	Boșcana	23	–
Chițcani	14	–	În total	1 847	154
Vadul Leca	8	–			

* Conform sursei.

Sursa: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1587, f. 33-35

V. Lista școlilor parohiale deschise de curând în județul Chișinău, anexată la adresa din 2 mai 1862 expediată mareșalului regional al nobilimii de către mareșalul nobilimii din județele Chișinău și Orhei.

Localitatea	Elevi		Localitatea	Elevi	
	Băieți	Fete		Băieți	Fete
Volcineț	24	6	Suruceni	32	–
Horodiște	5	–	Dănceni	10	–
Sadova	35	–	Târgul Hâncești	23	–
Seliște Tuzora	4	–	Gârlele	10	4
Milești	18	–	Costești	28	3
Nemțeni	6	4	Hansca	7	4
Vărzărești	40	25	Buțeni	27	2
Dolna	7	4	Pojăreni	5	–
Bardar	19	–	Zâmbreni	26	–
Ruseștii Noi	31	5	Horăști	22	–
Manoilești	15	–	Țipala	10	–
Ulmu	19	–	Răzeni	34	2
Drăgușenii Noi	22	–	Micăuți	8	–
Ciuciuleni	25	–	Drâslăeni	15	–
Cărpineni	25	–	Trușeni	26	–
Bălceana	10	3	Cojușna	19	2

Drăgușenii Vechi	7	–	Hidighiș	8	–
Bujor	7	–	Mereni	40	–
Boghiceni	22	1	Vadul lui Vodă	12	–
Pereni	22	–	Cimișeni	30	–
Secăreni	12	1	Căpriana	21	–
Pașcani	22	1	Scoreni	34	1
Ialoveni	23	–	Strășeni (2 școli)	68	12
Băcioi	30	3	Micleușeni	12	–
Durlești	20	3	În total	997	81

Sursa: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1587, f. 37-38

VI. Lista școlilor parohiale deschise de curând în județul Soroca, anexată la adresa din 25 iunie 1862 expediată mareșalului regional al nobilimii de către mareșalul nobilimii din județele Soroca și Iași.

Localitatea	Elevi		Localitatea	Elevi	
	Băieți	Fete		Băieți	Fete
Pravila	40	–	Șeptelici	20	5
Băgrinești	35	–	Cureșnița	30	–
Răduleni	10	–	Golovcineți	21	–
Sevirova	6	–	Pepeni	18	–
Putinești	20	–	Drăgănești	12	–
Gura Căinarului	6	–	Copăcenii	15	–
Gvozdova	10	–	Prepelești	8	–
Gura Camencii	9	–	Ciutulești	13	–
Bobulești	10	–	Colonia Teleneștii Noi (evrei)	8	–
Cenușa	2	–	Sauca	13	–
Stărceni	4	–	Briceni	15	–
Hârtop	10	–	Braicău	8	–
Târgul Florești	25	–	Bârnova	10	–
Scăieni	25	–	Naslavcea	12	5
Golieni	31	–	Mereșeuca	11	3
Ruseni	26	2	Codreni	12	4
Ghizdita	15	5	Verejeni	14	4
Țarigrad	25	–	Arionești	32	–
Mândăc	36	2	Horodiște	15	–
Plopi	38	–	Sudarca	21	–
Țaul	35	–	Călărășăuca	8	–
Climăuți	20	–	Unguri	16	–
Moșeni	27	–	Rudi de Sus	15	–
Gârbova	20	–	Tătărauca Nouă	19	–
Lipnic	31	–	Tătărauca Veche	18	–

Dânjeni	35	–	Iarova	10	5
Grinăuți	30	–	Cremenciug	16	–
Rujnița	28	–	Visoca	23	–
Rediul Mare	10	–	Crișcăuți	20	–
Dondușeni	13	–	Târgul Rașcov	15	–
Corbul	20	–	Socola	3	–
Cernoleuca	27	–	Clișcăuți	14	–
Văscăuți	17	–	Salcia	8	–
Temeleuți	13	–	Nemilova	4	–
Vertiujeni	10	–	Japca	20	–
Zăluceni	14	–	Sănătăuca	15	–
Cerlina	10	–	Năpadova	8	–
Nemirova	13	–	Cuhureștii de Jos	18	–
Vărăncău	13	–	Poiana	17	–
Racovăț	13	–	Cuhureștii de Sus*	10	–
Soloneț	11	–	Șestaci	17	–
Ciripcău	21	–	Cunicea	24	–
Ciornița	12	–	Cubolta	11	–
Coșernița	9	–	Hăsnășeni	15	–
Volovu	12	–	Anfisoanca	24	–
Hristici	27	–	Slobozia Chetrosu	22	–
Dubna	12	–	Chetrosu	31	–
Vădeni	12	–	Șuri	28	–
Parcani	8	–	Drochia	20	–
Vasilcău	18	–	Cotiujenii Mari	63	–
Slobozia Vărăncău	12	–	Cobâlnea Veche	10	–
Ocolina	18	1	Cobâlnea Nouă	5	–
Trifăuți	8	–	Cuhureștii de Sus*	12	–
Bădiceni	27	–	Pohoarna-Serghie	1	–
Dercăuți și Mălcăuți	10	4	Pohoarna-Răzeși	14	–
Cotova	15	–	Harbuțcani	11	–
Măcăreuca	14	–	Bodești	4	–
Nicorești	10	4	Domulgeni	11	–
Zgurița	28	2	Ștefănești	14	–
Popeștii de Sus și Popeștii de Jos	28	2	Prodănești	6	–
Băxani și Schineni	27	–	Răcești	15	–
Șolcani	8	–	În total	2 097	51
Rublenița și Iorjnița	25	3			

* Conform sursei.

VII. Lista școlilor parohiale deschise de curând în județul Iași, anexată la adresa din 7 august 1862 expediată mareșalului regional al nobilimii de către mareșalul nobilimii din județele Soroca și Iași.

Localitatea	Elevi		Localitatea	Elevi	
	Băieți	Fete		Băieți	Fete
Pelenia	18	–	Alexăndreni	1	1
Ghiliceni	23	–	Copăceanca	23	–
Dumbrăvița	13	–	Mălăiești	23	–
Câșla	13	–	Fântâna Albă	16	–
Cucioaia	20	–	Zăhăncani	23	–
Zgărdești	21	–	Hiliuți	20	–
Slobozia Chișcăreni	18	–	Glodeni	10	–
Chișcăreni	30	–	Gherman	15	–
Ezăreni	28	–	Coiuceni	29	–
Ciuciueni	17	3	Bocșa	19	–
Sângerei	16	–	Rosopeni	16	–
Glinjeni	25	–	Izvoare	20	–
Coșcodeni	14	–	Buciumeni	19	–
Flămânzeni	11	–	Petrești	40	–
Terebna	19	–	Blindești	5	–
Zăbriceni și Porciuleanca (2 școli)	22	–	Târgul Sculeni	10	–
Tiurt	6	–	Măgurele	20	–
Șofrâncanii lui Ciolacu	20	–	Coșeni	18	–
Pociumbăuți	18	–	Floceni	15	–
Pociumbeni	10	–	Hăcești	17	–
Văratc	1	–	Târgul Fălești	12	–
Duruitoarea	4	–	Năvârneț	3	–
Proscureni	11	–	Ustia	31	5
Costești	16	–	Sărata Veche	20	–
Dumeni	9	–	Musteața	8	–
Șcerbaca	5	–	Limbenii Vechi	29	3
Cuconești	31	–	Albineț	16	–
Corpaci	24	–	Obreja	15	–
Brânzeni	6	1	În total	962	13

Sursa: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1587, f. 44-45

VIII. Informații referitoare la școlile din satele subordonate Administrației Proprietăților Statului, incluse în Circumscripția I a județului Bender

Localitatea	Data deschiderii	Elevi		Învățători
		Băieți	Fete	
Târgul Căușeni	12 aprilie 1846	51	2	Preotul Ioan Neaga
Copanca	9 martie 1860	30	–	Dascălul Iosif Semiletenco
Chircăiești	8 octombrie 1860	22	–	Dascălul Petru Mițulescu, puțin capabil
Tănătari	1 octombrie 1860	15	–	Vasile Platon, fiu de diacon
Fărlădeni	1 noiembrie 1860	20	–	Dascălul Onofrei Chisen
Cârnațeni	7 ianuarie 1861	17	–	Dascălul Ioanichie Friptul
Zaim	7 ianuarie 1861	37	–	Pălămarul Ioan Urbanovici
Căușenii Vechi	7 ianuarie 1861	12	–	Dascălul Ioan Machidon
Bulboaca	7 ianuarie 1861	16	–	Dascălul Ștefan Popovici
Varnița	15 martie 1861	18	–	Dascălul David Bragă
Opaci	15 martie 1861	8	–	Preotul Grigore Negruță
Hârbovăț	1 mai 1861	30	–	Învățător angajat de comunitatea satului
Chițcani	1 mai 1861	22	–	Dascălul Pantelimon Buruiană
Sălcuța	1 mai 1861	21	–	Pălămarul Ioan Ghețiu
Hagimus	1 mai 1861	10	–	Pălămarul Grigore Hoitul
În total		329	2	

Sursa: ANRM, F. 208, inv. 3, d. 808, f. 41

IX. Date statistice generale referitoare la școlile parohiale din Basarabia existente în 1862

Județul, orașul	Numărul de școli	Elevi	
		Băieți	Fete
Bender	28	551	50
Hotin	143	2 360	193
Orhei	102	1 847	154
Chișinău	50	997	81
Soroca	124	2 097	51
Iași	39	962	13
Bender (sate de stat)	15	329	2
Orașul Chișinău	3	54	10
Total general	504	9 197	554

ISTORIE LOCALĂ

Serghei Tabuncic*

NEAMUL PURCEL ÎN TRECUTUL CHIȘINĂULUI

Cercetarea de față este prilejuită de recenta descoperire, în Centrul istoric al orașului Chișinău, a unor cărămizi ce aveau inscripționate un nume nobiliar moldovenesc – Purcel, descoperire pe care considerăm oportun să o documentăm mai pe larg. Punctul de plecare al investigațiilor este indicat de atestarea unor surse în care apare menționată o fabrică de cărămidă și țiglă pe moșia aristocraților Purcel din coastele Chișinăului, pe malurile râului Bâc. Fabrica exista din anul 1889, iar moșia Purceleștilor era consemnată cu numele Ustia, alteori Lupa, câteodată Ustia-Lupa sau Lupa-Ustia. Tot ea era cunoscută și sub numele de Movileni. Neamul Purcel își are rădăcinile înfipte în vremurile medievale și încă de atunci se afla așezat pe plaiurile Chișinăului.

Cea mai timpurie amintire a unui stăpân de pământuri cu numele Purcel pe țărmurile Bâcului ține de începutul secolului XVI. O asemenea prezență este sugerată de un document din 22 aprilie 1518 prin care Ștefăniță Voievod întărea lui Toader Bubuiog, pârcălab de Cetatea Nouă, o danie a părintelui său Bogdan Vodă – locul de pustie „pe Bâc, pe partea de dincolo a Bâcului, între Dragan și între Purcel”¹. Pe acel loc domnesc dăruit lui Toader Bubuiog se va înființa satul ce-i va purta secole înaintea numelui – Bubuiogi (azi Bubuieci, inclus în mun. Chișinău). Un document de la Alexandru Lăpușneanu îl arată ca fiind în hotar tot cu cele două sate pomenite mai devreme: „Bubuiogi pe Bâc între Drăganul și Purcelul cu mori pe Bâc”².

Prezența purtătorilor numelui Purcel în târgul Chișinăului și satele mărginașe acestuia este atestată mai frecvent începând din a doua jumătate a secolului XVIII. Un recensământ al populației Țării Moldovei din anul 1774 îl pomeneste pe Vasile Purcel volintir din Chișinău, printre locuitorii înscrși în categoria ruferurilor. În schimb, printre birnicii satului Ghețeoani este consemnat Costandin Purcel și Iftodi Purcel, iar printre voluntiri Grigoraș Purcel și Sămion Purcel³.

---

* **Serghei Tabuncic**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM.

¹ *Documente privind istoria României. Veacul XVI A. Moldova vol. I (1501-1550)*. București, Editura Academiei Române, 1953, doc. 119, p. 125-126.

² Teodor Balan, *Documente bucovinene. Volumul I 1507-1653*. Cernăuți, Institutul de Arte grafice și Editură „Glasul Bucovinei”, 1933, doc. 21, p. 54-60.

³ *Moldova în epoca feudalizmului. Volumul VII, Partea II. Recensămintele populației Moldovei din anii 1772-1773 și 1774*. Alcătuirea, cuvântul introductiv și comentariile de P.G. Dmitriev. Sub redacția lui P.V. Sovietov. Chișinău, Editura Știința, 1975, p. 426-428, 434.

Căpitanul Vasile Purcel din Chișinău a fost căsătorit cu fata lui Vasili Andrunachi din satul Hrusca, Vasălca, și a avut cu ea două fiice și un fiu, Arghira, Avrămia și Ioan⁴ (moșia Hrusca ocupa părțile de vest și sud-vest ale actualelor sectoare Botanica și, respectiv, Centru ale Chișinăului)⁵. La 14 august 1776 Vasile Purcel dimpreună cu fiicele primește de la rudele din Hrusca zapis de vânzare pentru un bătrân din acea moșie, ce umbla în doi bătrâni: unul se numea Vasile Grosul, iar celălalt Andrunachi⁶.

La 7 mai 1780 Vasile Purcel căpitan și răzeș din moșia Grosului este atestat printre persoanele rânduite să participe la cercetarea hotarelor unei moșii alăturate ale mitropoliei Iașului – Mâncesti⁷ (astăzi Muncești – cartier al Chișinăului). O carte de învoială între două grupuri de răzeși ai satului Hrusca privind stăpânirile lor este confirmată între alții și de Pavăl Purcel, la 25 mai 1806⁸.

Avrămia, fata lui Vasile Purcel și feciorii ei, Toader, Gheorghii și Vasile Opincă dau tuspătru un zapis de vânzare pentru niște părți din moșia Hrusca, la 20 mai 1810. Un asemenea zapis cinci zile mai târziu dă și Arghira cu fiii ei, act adevărit prin semnătură și de Ioan Purcel, fratele Arghirei și al Avrămiei. La acea dată de 25 mai 1810 Vasile Purcel nu mai era în viață, căci Arghira este menționată drept fiică a răposatului ei tată⁹.

La fel ca și tatăl său, Ioan Purcel a deținut rangul de căpitan, când, în 1817, era atestat drept proprietar al moșiei Lupa. Ea aparținea administrativ ținutului Orhei, ocolului Fața Bâcului ori Nistrului de Jos și cuprindea trei-patru gospodării situate la 1,5 verste de Slobozia Bubuieci. Numărul locuitorilor se ridica la 13 persoane de gen masculin¹⁰.

⁴ И.Н. Халиппа, *Дополнительная серия документов XVI-XVIII вв., относящихся к истории города Кишинева*, в *Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. Томъ третій*. Печатано подъ редакціей правителя дѣлъ Комиссіи И.Н. Халиппы. Кишиневъ, Типо-Литографія Э. Шліомовича, 1907, с. 339-343; Andrei Eșanu, *Chișinău. File de istorie. Cercetări, documente, materiale*. Chișinău, Editura Museum, 1998, p. 182-183.

⁵ Ion Dron, *Chișinău. Schițe etnotoponimice*. Chișinău, Editura Ulysse, 2001, p. 47-49.

⁶ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei în secolul al XVIII-lea (1775-1786). Cărți domnești și zapise. Colecția Moldova în epoca feudalismului, volumul X*. Volum realizat de Larisa Svetlicinai, Demir Dragnev, Eugenia Bociarov. Coordonator: Demir Dragnev, m. cor. al AȘM. Chișinău, Editura Civitas, 2005, doc. 34, p. 54.

⁷ *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei* publicate de Aurel V. Sava. București, Fundația Regele Carol I, 1937, doc. 192, p. 233-236.

⁸ *Documente privitoare la istoria Țării Moldovei la începutul secolului al XIX-lea (1801-1806). Cărți domnești și zapise. Colecția Moldova în epoca feudalismului, volumul XII*. Volum realizat de Larisa Svetlicinai, Demir Dragnev, Eugenia Bociarov. Chișinău, 2012, doc. 354, p. 349-351.

⁹ И.Н. Халиппа, *Дополнительная серия документов XVI-XVIII вв., относящихся к истории города Кишинева*, с. 339-343; Andrei Eșanu, *Chișinău. File de istorie. Cercetări, documente, materiale*, p. 182-183.

¹⁰ *Роспись землевладѣнія и сословнаго строя населенія Бессарабіи по даннымъ переписи 1817 года*. Обработалъ по официалнымъ даннымъ И.Н. Халиппа, в *Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. Томъ третій*. Печатано подъ редакціей правителя дѣлъ Комиссіи И.Н. Халиппы. Кишиневъ, Типо-Литографія Э. Шліомовича, 1907, с. 141, 157.

Un căpitan Purcel este amintit într-un raport al șefului poliției Chișinăului, adresat guvernatorului civil al Basarabiei, unde se menționează că în casa celui căpitan în noaptea zilei de 4 spre 5 august 1818 un grup de mazili și ruțași de visterie (27 de persoane) s-au adunat pentru a se sfătui în privința drepturilor lor¹¹.

Copiii căpitanului Ioan Purcel s-au numit Ioan (n. 1805) și Vasile (n. 1809), ambii având demnitatea publică de registratori guberniali¹². În 1833 aceștia depun la Adunarea Deputaților Dvorenimii Basarabiei o cerere de confirmare a nobileței neamului, susținută prin mărturii genealogice și dovezi privitoare la proprietăți.

Potrivit documentelor din dosar, cel mai îndepărtat strămoș cunoscut al lui Ioan și Vasile Purcel era diacul Todor Purcel, care ar fi obținut în 1537 o danie domnească de la voievodul Petru Rareș – moșia Ustia. Aceleași acte îl pomenesc pe Ursu Purcel, descendent al lui Todor Purcel și tatăl lui Vasile Purcel. Ultimul a fost căpitan și mare pitar, dregătoria fiindu-i confirmată de domnul Grigore Alexandru Ghica printr-o gramotă din 17 decembrie 1776. Copiii lui Vasile Purcel ne sunt cunoscuți: Arghira, Avrămia și Ioan, cel din urmă cu drept de stăpânire a moșiei Ustia consfințit de Guvernul Regional al Basarabiei printr-un certificat de proprietate datat la 26 decembrie 1815. Pentru cei doi fii ai căpitanului Ioan Purcel, Ioan și Vasile, gradul militar al tatălui lor nu le permitea accesarea către clasa nobiliară și înscrierea în Cartea Genealogică a dvorenimii. În schimb, treapta ocupată de bunicul lor în ierarhia administrativă și socială a vremii sale, le garanta îndeplinirea acestei aspirații. La 11 iulie 1833 cei doi doveditori ai nobileței, registratorii guberniali Ioan și Vasile Purcel, sunt trecuți în Conдика spițelor neamurilor dvorenimii din jud. Orhei în temeiul rangului de vel pitar al bunelului lor, Vasile Purcel. Din aceleași materiale aflăm că Vasile Purcel, nepotul, a avut patru fete – Alexandra, Elena, Ecaterina, Zinovia și un băiat Evghenii. Ei au fost înscrși în rândurile dvorenimii la 28 februarie 1861 odată cu mama lor Natalia, fiica lui Timofei Șohin, consilier titular. Departamentul Heraldic al Senatului Rusiei le-a reconfirmat titlurile nobiliare la 20 martie 1862¹³.

Moșia Ustia sau Lupa ori Movileni în a doua parte a secolului XIX ținea de jud. Chișinău. Un așa-numit loc pustiu denumit Ustia-Lupa, cu suprafața de 800

¹¹ Valentin Tomuleț, *Statutul și fiscalitatea mazililor, ruțașilor și odnodvorților din Basarabia sub regim de dominație țaristă (1812-1871)*, în *Promemoria*. Revista Institutului de Istorie Socială. Volumul IV, nr. 5-6, Chișinău, 2013, p. 34.

¹² Vezi rangurile rusești și moldovenești ce acordau dreptul la noblețe la Gheorghe G. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*. [Vol. I.]. Fundația Regele Carol I, București, 1940, p. 14, 17-18 și vol. II, București, Institutul de Istorie Națională, 1943, p. 6-7 și nota 2. A se vedea și Ф.М. Лурье, *Российская история и культура в таблицах*, С.-Петербург, „Гелион Плюс”, 1998, c. 231.

¹³ *Elita social-politică a Basarabiei sec. XIX – începutul sec. XX. Documente*. I. Volum alcătuit de Sergiu Bacalov, Cristina Gherasim, Marina Guțu, Sergiu Demerji, Elena Cojocari. Coordonator Sergiu Bacalov. Academia de Științe a Moldovei. Institutul de Istorie. Chișinău, 2014, p. 165-166. Date genealogice (unele mai puțin acceptabile) despre neamul Purcel au fost publicate și de Gheorghe G. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, vol. II, p. 60, 148.

desetine și 770 stânjeni pătrați, apare menționat în 1867 în stăpânirea nobilului Purcel. Cealaltă moșie, Movileni, tot o așa-numită pustie, îi avea ca proprietari pe același Purcel, Moștenitorii Leu și anumiți răzeși (699 desetine și 450 stânjeni pătrați), pe moșierul Bantuș și Moștenitorii Boțan (402 desetine și 600 stânjeni pătrați)¹⁴.

Surse arhivistice inedite ne oferă noi informații despre moșia Lupa. Potrivit unui document din 1900, proprietarul ei era Evghenii Vasilevici Purcel, nobil domiciliat în Chișinău pe str. Kiev, nr. 97. Situată la 4 verste distanță de centrul orașului, moșia se întindea pe o suprafață de 998 desetine. Valoarea ei se ridica la suma de 250 000 ruble, o desetină costând 250 ruble. Începând din 1868, E.V. Purcel a întreprins o activitate comercială cu vânzare de vite, grâne și alte produse agricole în sumă de 40-50 mii ruble anual. În 1899 își întemeiază o fabrică de cărămidă, evaluată la circa 50 000 ruble. Întreprinderea aducea un venit de cel puțin 60 000 ruble pe an. În iulie 1900, E.V. Purcel contracta un împrumut de la Sucursala Băncii Statului din Chișinău în valoare de 10 000 ruble. În parte, acesta era destinat procurării cărbunelui de mină din Donețk, necesar pentru funcționarea cărămidăriei. Pe titlul de credit și ancheta însoțitoare se regăsesc semnăturile lui E.V. Purcel (Fig. 1). Împrumutul se garanta cu gajarea averii personale a debitorului. Obligația sa față de creditor era de a rambursa împrumutul și, o data cu el, dobânzile aferente. Anterior, E.V. Purcel mai luase unele credite de până la 20 000 ruble de la Banca de Scont din Odesa, pe care le restituise în termenii stabiliți¹⁵. După unele surse, la sfârșitul secolului XIX la fabrica sa munceau circa 100 de oameni¹⁶.

Moșia Lupa și Movileni se află înscrisă într-o listă din 1901 a dvorenilor proprietari de domenii din jud. Chișinău. Ea era stăpânită de moștenitorii Nataliei Timofeevna Purcel și avea o suprafață de 998 desetine. Observăm că aceeași suprafață un an mai devreme era pusă doar pe seama moșiei Lupa, fapt ce ne permite să formulăm presupunerea că o parte a ei încă de mai înainte s-a numit Movileni. În lista din 1901 mai apare separat o mică moșie cu același nume Movileni, cuprinzând probabil unele terenuri de lângă satul Colonița și avându-i ca proprietari pe Ivan Popa cu 20 desetine, Maria Leu (născută Cojocar) cu 69 desetine și moștenitorii unui alt putător al numelui Leu, cu 148 desetine¹⁷.

¹⁴ Vezi A.B. Новгородцев, *Регистрация земель Бессарабской области, в Записки Бессарабского областного статистического комитета*. Томъ второй, изданный подъ редакціей Д. Члена комитета А.Н. Егунова. Печат. въ тип. Област. Правленія, Кишиневъ, 1867, с. 114, 117.

¹⁵ Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM), Fond. 142, inv. 1, dosar 231, filele 1-2; В.И. Жуков, *Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии (1812-1900)*. Ответственный редактор доктор исторических наук П.М. Мунтеан. Кишинев, Издательство „Штиинца”, 1982, с. 146, 165.

¹⁶ В.И. Жуков, *Формирование и развитие буржуазии и пролетариата Бессарабии*, с. 187.

¹⁷ *Elita social-politică a Basarabiei sec. XIX – începutul sec. XX. Documente. I*, p. 226.

În 1902 fabrica lui E.V. Purcel dispunea de 125 de angajați. Mijloacele ei tehnice se reduceau la o instalație de omogenizare și mărunțire a argilei, acționată de cai¹⁸.

În anul 1909 moșia Lupa-Ustia făcea parte din plasa Mereni, jud. Chișinău. Fabrica era arendată cetățeanului de onoare ereditar Pavel Mihailovici Koșelev. Ea avea 48 de lucrători și dădea o producție anuală de 31 200 ruble. Proprietara fabricii era văduva lui Evghenii V. Purcel, Vera V. Purcel¹⁹.

Potrivit unei publicații apărute în 1910, biroul fabricii Purcel se afla în Chișinău pe str. Sf. Haralambie, nr. 29. Arendaș – P.M. Koșelev. Administrator – I.M. Șihman. Fabrica se situa la 5 verste (drum pietruit) de stația ferată Chișinău și avea 16 lucrători, iar marfa produsă costa 19 000 ruble²⁰.

În anul 1911, Casa Gubernială Basarabeană de Credit Mărunt a procurat cu scopul de a oferi drept împrumut agricultorilor peste două milioane bucăți de țiglă marsilieză de producție locală. Ea se confecționa la fabricile din Chișinău – Moștenitorii Purcel, Frații Botezat, Klein, Kalveit, la fabrica Moștenitorii Dicescu din Gălești, la țiglăriile din jud. Akkerman – Erdman și Friht, M. Cantor, Nejelski, Bauman ș.a.²¹.

Un izvor arhivistic din 19 februarie 1917 o menționează pe Evghenia Gheorghievna Purcel (persoană deocamdată neidentificată) drept proprietară a fabricii. În depozitul acesteia se aflau 200.000 cărămizi arse și alte 2 mln bucăți nearse. Fabrica putea produce 4 mln de cărămizi anual²².

O altă sursă de arhivă din 8 aprilie 1917 conține o listă a fabricilor de cărămizi din jud. Chișinău. Printre ele figurează și cărămidăria de la Movileni a Moștenitorilor lui E.V. Purcel²³, care nu poate fi decât aceeași cu fabrica amintită două luni mai devreme.

Tot în 1917 s-a completat un chestionar pentru fabrică. Arendată de P.M. Koșelev, ea avea în dotare două instalații de foc marca Hoffman, alimentate cu cărbuni de mină. Se puteau lucra cărămizi cu dimensiunile de 6x3x1,5 și 5x2,5x1

¹⁸ Н.В. Бабилунга, *Промышленность Бессарабии в конце XIX - начале XX в. Очерк капиталистической эволюции*. Ответственный редактор доктор исторических наук В.И. Жуков. Кишинев, Издательство „Штиинца”, 1985, с. 83.

¹⁹ *Списокъ фабрикъ и заводовъ Россійской Имперіи*. Ред. В.Е. Варзаръ. С.-Петербургъ, Типографія В.Ф. Киршбаума, 1912, с. 1-3, 268-269 (Часть I).

²⁰ *Списокъ фабрикъ и заводовъ Россіи 1910 г.* По официальнымъ даннымъ фабричнаго, податного и горного надзора. Составлено Редакціей „Торгово-промышленной газеты” и „Вѣстника финансовъ”. Издано Торговымъ Домомъ Л. и Э. Метцль и К°, „Центральная Контора Объявлений”. Министерство Финансовъ и Министерство Торговли и Промышленности. Москва, С.-Петербургъ, Варшава. СПб, Типографія І.Г. Брауде, 1910, с. 363-364.

²¹ *Бессарабія къ столѣтію присоединенія к Россіи. 1812 в/16 1912 г.г. Географическій и историко-статистическій обзоръ состоянія края. (Съ 2 портретами, географической картой и діаграммами)*. Составилъ протоіерей Н.В. Лашковъ. Кишиневъ, Типографія Бессарабскаго Губернскаго Правленія, 1912, с. 148-149.

²² ANRM, F. 2, inv. 1, dosar 9939, filele 14, 18.

²³ ANRM, F. 70, inv. 3, dosar 22, filele 19-24.

verșoace²⁴, precum și țigle marsilieze. Neavându-se combustibil, fabrica staționa încă din anul 1914. Eventual, putea angaja muncitori din or. Bender sau Ismail. Lutul necesar se găsea chiar în preajma întreprinderii, pe un deal²⁵.

După un articol de ziar din septembrie 1919, fabrica își întrerupsese demult activitatea, din lipsă de combustibil. Avea două cuptoare mari și ar fi putut lucra anual până la 5 mil. cărămizi. În condiții normale întrebuința până la 120 lucrători zilnic²⁶.

După cum se constată din informațiile prezentate, fabrica Purcel este pusă în legătură cu moșia Lupa, Ustia și Movileni. Pentru a realiza o identificare mai sigură a arealului aferent acestei moșii, vom apela la noi surse documentare, cartografice, toponimice și la observații de natură geografică. Totodată, urmărim să obținem indicii pentru a stabili un loc mai restrâns pentru amplasamentul fabricii.

Vom începe cu explorarea hărților guberniei Basarabia și îndeosebi a celor care redau mai detaliat împrejurimile Chișinăului. În niciuna din aceste hărți nu apare o moșie denumită Lupa-Ustia, în schimb pe una din ele este cartat un cătun cu numele Purcello (Пурчелло). El se situează între Chișinău și satul Bubuieci, mai aproape de cel din urmă. La nord-est de cătunul Purcello și la sud de satul Colonița, figurează un cătun cu numele Movileni, ortografiat greșit Мигуляны (Miguleanî)²⁷ (Fig. 2).

O altă hartă a Basarabiei consemnează numele Văii Mazileni (corect: Movileni), care se întinde paralel cu Valea Coloniței. Este zona unde avea să se înfiripeze cătunul Movileni. Aproape de capătul drumului Muncești-Chișinău, pe partea stângă, este indicată o fabrică de cărămidă. O altă cărămidărie figurează pe dreapta drumului Chișinău-Mereni, înainte de prima sa curbă bruscă. La acea întorsătură este așezat un cătun fără nume²⁸ (Fig. 3), care poate fi doar Purcello, trecut pe harta precedentă.

Oiconimul Purcello ne trimite cu gândul la stăpânul acelei moșii. În acest sens, reținem numele dvoreanului Vasilii Ivanovici Purcelo (Василий Иванович Пурчело), ortografiat cu slove rusești pe monumentul său funerar din Cimitirul Ortodox Central din Chișinău (1868). Pentru cercetarea noastră

²⁴ Verșocul este egal cu 44,45 mm. Cf. Valentin Tomuleț, *Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituții, regulamente, termeni)*. Ediția a II-a, revăzută și adăugită. Chișinău, Editura Lexon-Prim, 2014, p. 643.

²⁵ ANRM, F. 70, inv. 3, dosar 22, fila 27.

²⁶ Gr. Musculeanu, *Industria produselor ceramice*, în *Argus*. Organ zilnic al Comerțului, Industriei și Finanței. București, Anul X, Nr. 1962, 17 septembrie 1919, p. 1.

²⁷ *Карта Бессарабской губернии*. Издание Военно-Топограф. Отд. Ген. Штаба. Масштабъ въ Английск. дюймѣ 10 Русск. верстѣ или 1 : 420000 (se pastrează în Secția Carte Veche și Rară a Bibliotecii Naționale a Republicii Moldova).

²⁸ *Военно-топографическая карта Российской Империи 1846-1863 гг.* (издавалась до 1919 г.). Показаны территории: Бессарабской губернии, Подольской губернии, Херсонской губернии. Созданная под руководством Ф.Ф. Шуберта и П.А. Тучкова. Масштаб: 3 версты на дюйм. Рядъ XXIX, Листъ 7. Vezi harta pe <http://www.etomesto.ru/shubert-map/29-7/?h=76649&v=75532>

este justificat să legăm sâtucul Purcello de moșia Lupa-Ustia, unde începând din anul 1899 funcționa fabrica lui Evghenii Purcel, fiul lui Vasile Purcel. Prin coroborarea hărților recente ale Chișinăului cu cele semnalate mai sus, observăm că locul cătunului Purcello coincide cu zona de la intersecția străzilor Uzinelor, Industrială și Lunca Bâcului²⁹. Subliniem că anume în acest perimetru se află situat Combinatul de Materiale de Construcții Macon (str. Uzinelor, nr. 104), care își extrage materia primă dintr-o carieră de lut din apropiere³⁰. Aceleași hărți ale Chișinăului semnalează un mare potențial de resurse de argilă la încrucișarea străzilor Uzinelor și Industrială și în spațiile adiacente dinspre nord și est³¹.

Un element argumentativ îl constituie denumirile străzilor Movileni și Cărmidarilor, odonime din apropierea fostului sâtuc Purcello. Locurile de aici, după observațiile de teren, prezintă mai cu seamă suprafețe cu ridicături și chiar pante abrupte. Realitatea este sesizată și de alți cercetători, care susțin că denumirea străzii Movileni redă particularitățile unui teren accidentat³². Aceste considerații dobândesc o și mai mare relevanță istorică și geografică, dacă raportăm numele Movileni la denumirea cartierului învecinat Otovasca. Originile acestui toponim, după opinia unor specialiști, coboară până în a doua jumătate a secolului XIX. Încă de pe atunci, în partea sudică a satului Ghețaoani ia ființă o nouă așezare, Otovasca, ea putând fi și o prelungire a Ghețaoanilor, după numele unui proprietar al satului ori a unei părți de sat. Numele topic Otovasca s-a format cu ajutorul sufixului *asca* prin derivare de la cuvântul de bază *otov* (ă), cu care putea fi numit sau poreclit un bărbat ori o femeie fără talie. Din punct de vedere geografic același termen *otovă* desemnează un „loc drept”, iar un termen înrudit, *otovană*, posedă accepțiunea de „vale ce are forma unei gropi sau hârtop cu fund plat și lat”³³.

Reținem că arealul moșiei Purcel era dominat de dealuri mai mult sau mai puțin înalte, asemuite probabil cu niște movile, succedate înspre nord-vest de pământuri fără accidente de teren. Acest peisaj împletește armonios două forme de relief opuse, muncelele cu șesul, exprimate de toponimele Movileni și Otovasca. Cel dintâi își dezvăluie și mai mult încărcătura istorică, dacă îl raportăm la un odonim ce amintește de activitatea meșterilor de cărămizi. Avem în vedere strada Cărmidarilor³⁴, situată paralel cu străzile Movileni, L. Rebreanu și Uzinelor, adică într-un spațiu marcat odinioară de practicarea cărămidăriei.

²⁹ Pe lângă hărțile tipărite ale Chișinăului, pot fi folosite și cele de pe site-ul www.geoportal.md

³⁰ A se vedea site-ul <http://macon-cmc.md/ro/about/>; Iulia Cibotaru, *Misterele lutului*, în *Capitala. Ziar public municipal*. Chișinău, 26 ianuarie 2000, nr. 7 (59), p. 2.

³¹ A se vedea, de exemplu, harta de pe <http://oldchisinau.com/streets/1957map/1957.html> și <http://oldchisinau.com/streets/Kishinev1982.html>

³² *Chișinău. Enciclopedie*. Editor: Iurie Colesnic. Redactor științific: Ion Dron. Chișinău, Editura Museum, 1997, p. 467, 484. Str. Movileni până în 1991 s-a numit str.-la Holmistăi.

³³ Ion Dron, *Chișinău. Schițe etnotoponimice*, p. 56-57.

³⁴ Până în 1991 s-a numit str. Kirpicișni. Vezi *Chișinău. Enciclopedie*, p. 483.

În stadiul actual al cercetărilor, întinderea moșiei Lupa, Ustia și Movileni este greu de stabilit cu exactitate pe teren, nefiind precizată în nicio hartă. După cum am menționat deja, nu este exclus că denumirea Movileni se atribuisse unei părți din moșia Purceleștilor, care, desigur, trebuie privită împreună cu satul lui Purcel – Purcello. Din analizele noastre ar reieși că moșia vizată îngloba teritoriul circumscris străzilor Movileni, L. Rebreanu, Cărămidarilor, precum și zona dinspre întretăierea străzilor Uzinelor, Industrială și Lunca Bâcului. Este plauzibil ca moșia Purceleștilor să fi cuprins pe lângă acest areal și unele terenuri limitrofe, mai ales cele ce se așterneau spre nord-est, către actualul sat Colonița. În proximitatea acestuia a existat un cătun cu denumirea Movileni, care putea fi întemeiat și de movilenii din satul Purcello.

În anul 1913 cătunul Movileni este atestat în cadrul plasei Mereni³⁵, iar din 1923-1924 aparținea de com. Budești, plasa Râșcani, jud. Chișinău, numărând 26 de locuitori. Preot paroh era Nicolae Vieriu³⁶. În anii 1925-1926 cătunul avea 75 de locuitori³⁷. În perioada 1928-1932 populația sa se redusese la 40 de suflete. Dintre movileni apare menționat Mihail Canțar, proprietar agricultor cu 150 ha pământ arabil și 3 ha vie. Distanța de la cătunul Movileni și până la Gara Chișinău s-a indicat diferit în sursele vremii: 6,5 sau 10 ori 12 km³⁸. Un grup de 10 gospodării Movileni cu 54 locuitori români (27 persoane de gen masculin și alte 27 de gen feminin) era înregistrat în plasa Chișinău din jud. Lăpușna în 1930³⁹. Pe harta administrativă a acestui județ, alcătuită în 1937 de prof. Nicolae Florov, un cătun Movileni este plasat spre sud de Colonița și nord-vest de Valea Coloniței, în vecinătatea Chișinăului⁴⁰ (Fig. 4). În 1964 cătunul Movileni s-a contopit cu satul Colonița⁴¹.

³⁵ Dinu Poștarencu, *O istorie a Basarabiei în date și documente. 1812-1940*. Chișinău, Editura Cartier, 1998, p. 144.

³⁶ *Dicționarul statistic al Basarabiei. Întocmit pe baza recensământului populației din anul 1902, corectat prin datele actuale, statistice ale primăriilor și prin tabelele birourilor de populație centralizate în 1922/1923. Ediție oficială*. Ministerul Industriei și al Comerțului. Direcțiunea generală a statisticii. Serviciul statisticii regionale din Chișinău. Chișinău, Tipografia Societății Anonime „Glasul Țării”, 1923, p. 284; *Anuarul „Socec” al României-Mari. Vol. II – Provincia 1923-24*. Direcțiunea: N. Melbert. Editura „Socec & Co.” S.A., București, p. 111 (Secțiunea Basarabia).

³⁷ *Anuarul României pentru comerț, industrie, meserii și agricultură*. Editura Rudolf Mosse, S.A., București, 1925-26, p. 2354.

³⁸ Ibidem, 1928, p. 777; Ibidem, 1929, p. 593; Ibidem, 1931/32, p. 563.

³⁹ *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*. Publicat de Dr. Sabin Manuila Directorul recensământului general al populației. *Volumul II: Neam, limbă maternă, religie*. București, Institutul Central de Statistică. Tipărit la Monitorul Oficial, Imprimeria Națională, 1938. P. 270, 271, 656; Ibidem, *Volumul IX: Structura populației României. Tabele selecționate din rezultatele recensământului general al populației din 1930*. București, Institutul Central de Statistică. Editura Institutului Central de Statistică. București, V – Splaiul Unirii 28, p. 153.

⁴⁰ Vezi Nicolae Florov, *Harta administrativă a județului Lăpușna*, în *Buletinul Facultății de Științe Agricole din Chișinău*. Vol. II, Nr. 2, Chișinău, Tipografia „Tiparul Moldovenesc”, 1937, p. 1-4 și atașat textului harta respectivă (scara 1 : 200.000).

⁴¹ RSS Moldovenească. *Orânduire administrativ-teritorială la data de 1 aprilie 1988* (în grafie chirilică). *Молдавская ССР. Административно-территориальное устройство на 1 апреля 1988 года*. Chișinău, Editura „Cartea Moldovenească”, 1988, p. 156, стр. 153.

În felul acesta, examinarea mărturiilor documentare, cartografice, toponimice și geografice ne îndreptățește să admitem identificarea moșiei nobililor Purcel cu pământurile sătișorului ce le purta numele – Purcello. Fabrica întemeiată de E.V. Purcel pe moșia Lupa-Ustia-Movileni poate fi acum localizată mai ușor prin evidențierea elementelor de convergență în sursele menționate.

Nu demult cercetătoarea Veronica Conoval a descoperit testamentul lui Vasile Purcel, aducând la lumină noi amănunte despre familia și proprietățile sale. Scrisă la 10 iunie 1868, diata dispunea asupra felului cum urma a fi împărțită averea după moartea testatorului. Vasile Purcel o desemna pe Natalia Timofeevna Purcel, soția cu care conviețuise peste 30 de ani, moștenitoare a patru case în Chișinău și altor averi mobile. Tuturor celor cinci copii de asemenea li se orânduiau diverse averi. Fiicelor Alexandra (n. 1838, căsătorită Iușkevici), Elena (n. 1839, căsătorită Grigoreva) și Ecaterina (n. 1842, căsătorită Kaciulkova), care își întemeiaseră familii, li se hărăzeau câte 10.000 ruble argint. Aceeași sumă se dăruia și fiicei mai mici Zinovia (n. 1844), încă celibatară, precizându-se că doar după căsătorie urma a primi banii lichizi. În cazul când măritișul Zinoviei n-ar fi avut loc în timpul vieții mamei sale, era hotărât a i se transmite capitalul dietar la împlinirea vârstei de 25 de ani. Mezinului Evghenii (n. 1849) i se acorda moșiile de la Ustia-Lupa, Movileni și Găuzeni⁴². Vasile Purcel nu admitea nici un pretext pentru vinderea primei moșii, încredințându-i fiului să o transmită prin succesiune copiilor săi, preferabil urmașilor pe linie bărbătească. Om cu inimă darnică, Vasile Purcel lăsa soției 3.000 ruble ca după moartea lui să le împartă în mod egal la șase absolvente ale Gimnaziului de fete din Chișinău, care erau orfane ori proveneau din familii sărace. Ele își puteau ridica numerarul (câte 500 de ruble) după căsătorie, iar până atunci un anumit procent li se rezerva pentru asigurarea traiului zilnic. Alegerea candidatelor potrivite era pusă în sarcina Nataliei Timofeevna, care trebuia să consulte și să obțină acordul Sfatului Frăției „Alexandru Nevski” din Chișinău. Din credință și cu gândul la mântuire, Vasile Purcel dăruiește pentru pomenirea răposaților săi părinți, Ioan și Teodora, sume de bani câtorva biserici din Chișinău: Buna - Vestire, Înălțarea Sfintei Cruci, Sf. Gheorghe, Sf. Haralambie, Bisericii Tuturor Sfinților și cea a Sfinților Constantin și Elena (de la Râșcani). Pe lângă aceasta, câte o mie de ruble argint sunt donate mănăstirilor Răciula, Tabăra, Cușelăuca și Hirova, ca să slujească zilnic Liturgia, până la împlinirea unei jumătăți de an, iar sâmbetele să săvârșească parastas pentru sufletul său și al părinților săi. Vasile Purcel mai lăsa niște avere nepoatelor și nepoților de copii: Maria și Ecaterina Iușkevici primesc suma de 3 000 și, respectiv, 2 000 ruble argint, iar Nicolae Grigorev casa din sectorul patru al orașului, cu dreptul de a fi administrată de tatăl său și chiar a o vinde, cu condiția ca mijloacele obținute să le folosească pentru educația fiului. Vasile Purcel își mărturisea dorința de a fi înmormântat conform canoanelor

⁴² O parte a moșiei satului Găuzeni (525 desetine și 404 stânjeni pătrați) și moșia nelocuită Recești (97 desetine și 582 stânjeni pătrați) din jud. Orhei se aflau în anul 1865 în stăpânirea Purceleștiilor. Vezi A.B. Новогородцев, *Регистрация земель Бессарабской области*, с. 120, 126.

credinței creștin-ortodoxe strămoșești. Testamentul său se încheie cu o seamă de cuvinte memorabile, demne de un om de aleasă simțire creștină: „Las copiilor mei blagoslovirea părintească, rog pe Creatorul suprem să trimită asupra lor și copiilor lor bunăstare, pace și viață fericită în toate timpurile, rog să o iubească și să o stimeze pe mama lor, să se iubească unul pe altul și să facă așa cum e scris în Sfintele Scripturi. Subliniez că numai pe această cale poți fi fericit pe pământ”⁴³.

Moșia Lupa-Ustia până în luna martie 1906 rămăsese înscrisă după mama lui Evghenii Purcel, de mulți ani trecută din viață, motiv pentru care fiul s-a adresat Zemstvei orașului Chișinău pentru a-și legaliza proprietatea. Cererea se aprobă și în consecință moșia cu suprafața de 700 desetine de pământ i-a fost înregistrată. La 29 octombrie 1907, Evghenii Purcel și-a redactat un testament prin care moștenitoarea sa este numită soția Vera. După moartea Verei Purcel averea alcătuită din moșii, inclusiv Lupa-Ustia cu fabrica de cărămidă și casa din str. Jucovskaia, nr. 14 urma să treacă în gestiunea Zemstvei județului Chișinău. În acea casă testatorul își dorea amenajarea unei instituții medico-sanitare care să-i poarte numele, în care scop dăruiește Zemstvei suma de 4 450 ruble. Evghenii Purcel a fost atașat și de fabrică, după cum se vede din doleanța expusă către Zemstvă de a o exploata rațional, astfel putându-se acoperi cererea de cărămidă pentru întregul județ. Nobilul Evghenii Purcel a încetat din viață pe 5 decembrie 1907, fără a avea urmași.

După unele informații, Vera Purcel părăsește Chișinăul pentru a se stabili la Petersburg. În 1913 se afla în capitala imperiului, de unde solicită Zemstvei să i se permită darea în arendă a fabricii. Se pare că solicitarea a rămas fără răspuns, după care urmele Verei Purcel se pierd. Cât privește fabrica, odată cu primul război mondial ea ajunge într-o stare de decădere. Și mai mult s-a ruinat între anii 1921-1923, când moșia Lupa-Ustia a fost expropriată. Întreprinderea se va redeschide la sfârșitul anilor '40 ai secolului trecut, purtând pe rând mai multe denumiri, până la cea actuală: Combinatul de Materiale de Construcții Macon⁴⁴. Se consideră că rădăcinile Combinatului duc spre moștenirea industrială lăsată de E.V. Purcel, nobilul care în 1899 întemeiază probabil pe acest amplasament o fabrică de cărămidă și țiglă.

Datorită statutului său social, E.V. Purcel a avut o poziție publică vizibilă în capitala Basarabiei, unde era locul său de trai. A fost membru al Comitetului Executiv al Zemstvei județului Chișinău⁴⁵, instituție care a contribuit la propășirea vieții culturale și social-economice locale. E.V. Purcel figurează în lista persoanelor cu drept de participare la alegerea delegaților în organul electiv al administrației urbane – Duma orașenească Chișinău. Cu acest prilej s-a

⁴³ Veronica Conoval, *Oameni care au fost...*, în *Cugetul. Revistă de istorie și cultură*. Chișinău, nr. 4 (28), 2005, p. 74-75.

⁴⁴ Veronica Conoval, *Oameni care au fost...*, p. 75-76. Autoarea ne-a informat că acum câțiva ani a elaborat un studiu istoric bilingv român-rus despre întreprinderea Macon, rămas, din păcate, în manuscris.

⁴⁵ *Сборник постановлений Уездных Собраний Кишиневского Земства. Часть III. 1904-1913 гг.*, Кишинев, 1914, с. 34.

indicat și taxa percepută în conformitate cu valoarea averii deținute: 2 200 ruble (octombrie 1905)⁴⁶.

Conacul urban E.V. Purcel din str. Jucovski, nr. 14, azi str. N. Iorga, nr. 20, este o clădire de patrimoniu național, o bijuterie arhitecturală a Chișinăului începutului de secol XX. Eleganta casă a fost ridicată în anul 1905 din piatră albă și cărămizi roșietico-gălbui produse la propria fabrică, redând cu subtilitate și rafinament stilul eclectic. Pe frontispiciul ei se poate observa monograma proprietarului – o suprapunere artistică a inițialelor numelui și prenumelui lui Evghenii Purcel – „ЕП” (Fig. 5)⁴⁷. Sunt de remarcat și alte detalii arhitectonice, precum consolele cu frunza de acantă, fridele împodobite cu sculpturi sau tendințele stilistice dominate de geometrii neoclasică⁴⁸. Ar mai fi aici de amintit că aceleași cărămizi de bună calitate, produse la fabrica lui E.V. Purcel, ca și piatra albă din apropiatele cariere de la Brăila și Făurești, s-au folosit la construcția Băncii Orașului Chișinău⁴⁹.

Istoricul Gh. Bezviconi scria în 1936 că străzile mai vechi ale Chișinăului au apărut în jurul unor case boierești și că denumirile lor se trăgeau de la numele proprietarilor locuințelor. Asemenea semnificații aveau numele străzilor Medelnicerul V. Rosetti-Bălănescu, Șambelanul Iancu Balș, Burgomistrul Stavru Dimu, Primarul D. Mincu, Alecu Grecu, Vel-căpitanul M. Cațiche, Vtori-visternic Iordache Sallos, Căminarul Iancu Pruncul, Sărdarul Iordache Varfolomeu, Medelnicerul Antoni, Sărdarul T. Măcărescu (Mihai), Proprietarul Țapu, Gavriil Cojocar, Vasile Purcel și altele. Schimbarea artificială a acestor și multor altor nume vechi de străzi Gh. Bezviconi o găsea de-a dreptul nechibzuită. El considera că toponimia stradală este un document indispensabil pentru evoluția orașului, iar înlocuirea unei nomenclaturi înrădăcinată în memoria colectivă cu alte nume arbitrar se vădea a fi o persiflare a adevăratei istorii a Chișinăului⁵⁰.

Strada Vasile Purcel (ул. Пурчеловская) se afla în apropierea râului Bâc, după cum indică planurile Chișinăului din anii '80 ai secolului XIX (1887⁵¹) și

⁴⁶ *Бессарабецъ*. Газета общественная, политическая, литературная и экономическая. Кишиневъ, 14 (27) октябрия 1905 г., № 96, с. 3.

⁴⁷ Александр Павлов, *Прогулки по Кишинёву. Загадочные монограммы*, в Livejournal - <http://ardance1.livejournal.com/5133.html>

⁴⁸ Pentru detalii istorice și arhitecturale privind această casă vezi *Centrul istoric al Chișinăului la începutul secolului al XXI-lea. Repertoriul monumentelor de arhitectură*. Chișinău, Editura Arc, 2010, p. 258-259; Кудрявцева Елена, *Белый вензель на красной стене*, в Free Time Информационно-Справочный Портал Столицы (05.06.2015) - <http://free-time.md/rom/bild/i5639-belyi-venzel-na-krasnoi-stene/>

⁴⁹ Серджиу Бодян, *Фонари зажигались по графику. По страницам „Ведомостей Кишиневской Городской Думы” (1906 год)*, в *Capitala. Столица*. Общественная муниципальная газета. Кишинев, 29 марта 2000 г., № 25 (77), с. 5.

⁵⁰ Gheorghe Bezviconi, *Semimileniul Chișinăului*, Chișinău, Editura Museum, 1996, p. 27-32; Idem, *Chișinăul de altădată*, în volumul *Profiluri de ieri și de azi*, inserat în culegerea *Fapte trecute și basarabeni uitați*. Alcătuire Mihai Adauge. Chișinău, Editura Universitas, 1992, p. 66-68.

⁵¹ *Планъ города Кишинева. Составленъ 1887 г. Масштабъ въ англ. дюйм. 200 саж.* Дозв. Полицеймейстеръ Савицкий. Литографія Ф. Грузинцева. Кишиневъ. А se vedea pe <http://oldchisinau.com/streets/1887/1887.html>

deceniul doi al celui următor (1912⁵², 1919⁵³). Ea începea de la str. Buna-Vestire (ул. Благовѣщенская) și continua până la str. Camenolomnaia (Carierei de Piatră sau Pietrăriei). Până azi s-au păstrat doar fragmente din vechea stradă Vasile Purcel, denumită în prezent Movila lui Burcel. I se atribuisese acest nume încă în anii interbelici: Movila lui Purcel și apoi Movila lui Burcel. Poate că ar trebui să ne întrebăm dacă preschim-bările de odonime n-au fost cumva motivate de faptul că denumirea colinei și străzii I.N. Inzov⁵⁴ (general rus, rezident imperial al Basarabiei), aflate mai la asfințit de str. Purcel, urmau să fie ignorate și date uitării pentru a se șterge amintirea unei persoane. Strada Movila lui Burcel este consemnată și cu denumirea rusească, Purcelovskaia, pe o hartă a Chișinăului de la sfârșitul perioadei interbelice⁵⁵.

Este interesant de notat că peisajul geografic al moșiei Lupa încă din vechime era semănat cu tumuli funerari – movile de pământ ridicate deasupra mormintelor, unele bine păstrate până nu demult⁵⁶. Este demn de a evoca aici, măcar ca un fapt literar, poezia populară Movila lui Burcel, culeasă și publicată de Vasile Alecsandri⁵⁷. În același timp, amintim un toponim cu rezonanțe legendar-istorice și spirituale, Movila lui Burcel/Movila lui Purcel, atribuit unei coline din com. Miclești, jud. Vaslui. Pe vârful ei, în anii '90 ai secolului trecut s-a ridicat un așezământ monahal și s-a amenajat un ansamblu statuar format din trei cruci, o hartă a Moldovei istorice și o statuie reprezentând Dacia Traiană. Tot acolo s-a instalat un bust al lui Ștefan cel Mare⁵⁸. Prin narațiunea orală de acest loc se leagă Povestea Movilei lui Burcel, care cunoaște o largă circulație în zonă⁵⁹. Rămâne de

⁵² Юбилейный сборникъ города Кишинева. 1812-1912. Ч. 1. Кишиневъ, 1912. Приложения, VI. Планы города Кишинева. Схема г. Кишинева. Чертиль надзиратель Городской Управы Ю. Велюгорскій. Лит. Кашевского, Кишиневъ. Vezi și <http://oldchisinau.com/streets/Kishinev-begin20.html>

⁵³ Planul orașului Chișinău. Descu, str. Paris, 16, București. A se vedea pe <http://oldchisinau.com/streets/map1919/Kishinev1919.html>

⁵⁴ La origine strada s-a numit Nemețcaia, apoi Inzov (1912-1931, 1940-1941, 1944-1950), Principele Carol (1924-1931), Marele Voievod Mihai I (1931-1940, 1941-1944). Din 1950 se numește strada Serghei Lazo. Cf. Dinu Poștarencu, *Străzile Chișinăului. Denumirile vechi și actuale*. Chișinău, Editura Civitas, 1998, p. 7.

⁵⁵ Planul orașului Chișinău. Grabovsky. A se vedea Arhivele Naționale Ilfov, fond Primăria municipiului Chișinău, dosar 26/1943.

⁵⁶ Ion Tentiuc, Mariana Vasilache, *Contribuții la istoria arheologică a Chișinăului (catalogul monumentelor arheologice)*, în *Tyragetia*, serie nouă, vol. V [XX], nr. 1, Arheologie. Istorie Antică. Chișinău, 2011, p. 333, 341-345.

⁵⁷ *Movila lui Burcel*, în Vasile Alecsandri. *Opere. III. Poezii populare*. Text stabilit de Georgeta Rădulescu-Dulgheru. Studiu introductiv, note și comentarii, variante de Gheorghe Vrabie. București, Editura Academiei Române, 1978, p. 203-204.

⁵⁸ *Movila lui Burcel, un colț de rai necunoscut de cea mai mare parte a românilor*, pe http://adevarul.ro/locale/vaslui/foto-vacanta-romania-movila-burcel-colt-rai-necunoscut-cea-mai-mare-parte-romanilor-1_5216fdccc7b855ff560554c5/index.html (23 august 2013). Vasile Alecsandri remarcă faptul că numele popular al dealului este Movila lui Purcel.

⁵⁹ *Pelerinaj de vis - Povestea Movilei lui Burcel - zisă de Egumen Arhim. Dr. Ștefan Gușă*, pe <https://www.youtube.com/watch?v=Ya7wDpDp3Bg> (28 ianuarie 2011).

semnalat încă un loc, la est de Prut, numit Movila lui Purcel, care desemnează o necropolă tumulară de pe moșia satului Grozasca, r-nul Ungheni⁶⁰.

Mai mulți membri ai dinastiei Purcel și-au găsit locul de odihnă veșnică în cavoul familial de la Cimitirul Ortodox Central din Chișinău (Fig. 6). Cavoul seamănă cu un mausoleu și adăpostește mormântul cu monumentul funerar al lui Vasilii Ivanovici Purcelo și groznița în care au fost înhumați Evghenii Vasilievici Purcel, mama sa Natalia Timofeevna și surorile Alexandra și Elena⁶¹. Monumentul are un epitaf cu o inscripție rusească: Бессарабский / помещик / Дворянин / Василий / Иванович / Пурчело / умер 1868 г. (Moșierul basarabean Dvoreanul Vasilii Ivanovici Purcelo mort a. 1868). Pe o placă de granit alb fixată în zidul estic al construcției, lângă lespedea criptei, tot cu litere rusești stă scris următoarele: Евгений Васильевич / Пурчель / 1849-1907 / Мать / Наталия Тимофеевна / Сестры / Александра / Елена (Evghenii Vasilievici Purcel 1849-1907, Mama Natalia Timofeevna, Surorile Alexandra și Elena). Deasupra acestei plăci se află o nișă pentru candelă în formă de arcadă, cu o cruce cu Răstignirea lui Hristos, sub care este inscripționat: Да будет / воля твоя (Fie voia Ta). Numele ctitorului acestui mausoleu, ridicat din cărămidă roșietico-gălbuie și acoperit cu țigle roșii, este cunoscut de toți trecătorii care străbat aleea din fața sa. El apare dăltuit pe o placă de granit suriu așezată deasupra ușii metalice de intrare: Е.В. Пурчель. Pe alte două plăci laterale se citește: Доброю și, respectiv, памяти (În buna amintire a lui E.V. Purcel). Mausoleul păstrează vie amintirea celor ce-și dorm în el somnul de veci, iar candelă ce ard aici îi trimite pe credincioși cu gândul la Dumnezeu Însuși, despre care Sfânta Scriptură ne spune că este Lumină.

Cimitirul Ortodox Central din Chișinău prin diversitatea și complexitatea monumentelor funerare (plăci tombale, obeliscuri sau coloane cruciforme, lespezi-stele cu ornamente de cult, busturi, basoreliefuri, cavouri-mausoleu, cripte-paracelis ori temple antice miniaturale) oferă un extraordinar prilej de percepere a istoriei cultural-civilizaționale a orașului⁶². În multe cazuri se evidențiază unicitatea acestor monumente sepulcrale, prin care persoane mai sensibile, precum oamenii de litere, descoperă fațete noi ale armoniei spirituale. Tot ei remarcă o piatră de mormânt aparținând negustorului de gilda întâi Nicandr Purcel⁶³, un reprezentant încă neidentificat al neamului Purceleștilor.

Nu demult, în Centrul istoric al Chișinăului, în zona de construcție a unui bloc locativ de pe str. Armenească, nr. 110 au fost descoperite materiale tegulare

⁶⁰ Ion Hâncu, *Vetre strămoșești din Republica Moldova. Materiale arheologice informativ-didactice*. Chișinău, Editura Știința, p. 476.

⁶¹ Cavoul este menținut în stare bună inclusiv prin grija creștinească a colectivului întreprinderii Macon. Vezi Veronica Conoval, *Oameni care au fost...*, p. 76.

⁶² Chișinău. *Enciclopedie*, p. 143-146 (texte semnate de Pavel Răileanu și Eugenia Râbalco).

⁶³ Сергей Белкин, *Армянское кладбище (отрывки)*, în *Chișinăul în literatură. Antologie*. Biblioteca Municipală B.P. Hasdeu. Chișinău, „Grafema Libris” SRL, 2011, p. 462-468.

inscripționate⁶⁴, între care și cărămizi lucrate la fabrica lui E.V. Purcel. Piese au fost recuperate în timpul investigațiilor arheologice de salvare din toamna anului 2012, din grămezile de moloz lăsate în urmă de constructori. Exemplarele prevăzute cu inscripții au o valoare științifică aparte ca cercetare epigrafică și ca sursă de informare asupra materialelor de construcție din lut. Deși neglijate mult timp în cercetare, ele ne furnizează mărturii prețioase despre ramura discutată, complementare celor de natură documentară.

Cărămizile fabricii Purcel poartă inscripția numelui fondatorului ei, realizată prin ștanțare cu slove chirilice: „Е.В. ПУРЧЕЛЪ”. Piese au dimensiunile de 26,4x13x7 cm. Inscripția este încadrată într-un dreptunghi de 15,5x4,5 cm. Înălțimea literelor este de 2,6 cm (Fig. 7). Asemenea cărămizi au fost găsite în dărâmurile construcțiilor distruse înainte de intervenția arheologilor, o piesă aflându-se în zidăria unei anexe gospodărești de epocă (distrusă și ea între timp). Exemplare de cărămizi marca „Е.В. ПУРЧЕЛЪ” mai pot fi văzute și în structura unui perete din curtea ansamblului de clădiri istorice din str. Mihai Eminescu, nr. 50. O inscripție mai amplă conținând denumirea integrală a fabricii lui E.V. Purcel s-a aplicat pe țigle: „ЧЕРЕПИЧНО-КИРПИЧНЫЙ ЗАВОДЪ / Е.В. ПУРЧЕЛА. КИШИНЕВЪ” (Fabrica de cărămidă și țiglă E.V. Purcel. Chișinău)⁶⁵ (Fig. 8).

Publicațiilor istorice, mărturiilor arhivistice și materialului epigrafic tegular li se adaugă o sursă de o semnificație deosebită pentru reconstituirile propuse, și anume fotografiile vechilor cărămidării. Ele au valoare documentară inedită, dincolo de valoarea lor patrimonială unică. Două asemenea imagini păstrează albumul publicat de P.M. Kondrațki în 1889⁶⁶ și volumul apărut în 1903 sub redacția lui P.A. Crușevan⁶⁷ (Fig. 9 și 10).

Fotografia din album a fost realizată la Chișinău sau în împrejurimile sale, după cum glăsuiește titlul acestuia. Și cealaltă s-a făcut undeva în preajma Chișinăului, inserându-i-se următorul text: „Кирпичный заводъ въ предмѣстьи Кишинева”. Ele evidențiază detalii importante puțin cunoscute privind fabricarea cărămizilor într-o perioadă încadrată între sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX. O primă observație generală ar fi faptul că instalațiile fabricii (fabricilor), clădirile și dotările tehnice sunt modeste. Construcțiile au învelitori din stuf sau țigle, iar stivele de cărămizi sunt acoperite cu olane semicilindrice. De notat că asemenea olane de acoperiș încă mai pot fi văzute și în prezent pe

⁶⁴ Ion Tentiuc, Sergiu Popovici, *Raport științifico-tehnic privind cercetările arheologice de salvare în zona de construcție a blocului locativ pe strada Armenească, nr. 110 în anul 2012*. Agenția Națională Arheologică, Chișinău, 2012.

⁶⁵ Кудрявцева Елена, *Белый вензель на красной стене*, pe <http://free-time.md/rom/bild/i5639-belyi-venzel-na-krasnoi-stene/>

⁶⁶ Виды Кишинёва и его окрестностей (pentru vizualizare se va accesa site-ul <http://andcvet.narod.ru/kish/sam1.html>)

⁶⁷ Бессарабія. Географическій, историческій, статистическій, экономическій, этнографическій, литературный и справочный сборникъ съ 224 иллюстраціями, портретами и картой Бессарабской губерніи. Изданіе газеты „Бессарабецъ”, подъ редакціей П.А. Крушевана. Москва, Типографія А.В. Васильева, 1903, с. 282.

gardurile vechi din zona str. Căpriană. Se remarcă și o casă de locuit, acoperită cu o învelitoare în doua ape. Este posibil ca cineva dintre lucrătorii fabricii să o fi avut drept casă de trai, poate chiar părinții acelei copile ce-și găsi loc de zăbavă pe o tărăboanță. Am avea un echilibru funcțional aproximativ între bărbați și femei, deși într-o poză preponderența o dețin femeile.

Fabricarea cărămizilor implica mai multe etape. La început se confecționa pasta de lut, pe care o vedem deja pregătită în grămezi, unde se mai frământa ușor înainte de a fi presată în forme. Fotografiiile nu ne arată vreun dispozitiv pentru prepararea aluatului de argilă. Instalațiile tehnice reprezintă o masă pe care se executa fasonarea cărămizii, procedeu manual realizat cu ajutorul unor tipare din lemn sau tablă. Ele erau apoi puse pe pământ, pentru uscarea primară la soare, în aer liber. Pentru uscarea lor deplină, cărămizile erau clădite după o aranjare specială în stive acoperite care probabil aveau și rafturi. Vedem și cărămizi așezate ordonat unele peste altele și neacoperite – fie că erau cărămizi narse pentru vânzare, fie că arderea lor în cuptoare urma a fi făcută. Maldăre de cărămizi se păstrau în magaziile de alături, care puteau fi și uscătorii naturale. Nu se observă din fotografii vreun cuptor de ars cărămizi. Dacă ar fi existat o astfel de instalație, ea va fi fost amenajată într-un loc protejat de incendii.

Mai trebuie evidențiat un detaliu legat de materia primă a industriei de lut – argila. Chișinăul, după cum s-a menționat, este bogat în soluri argiloase, fapt precizat și prin date documentare care indicau în preajma fabricilor de cărămizi resurse de lut. Asemenea zăcămintele vor fi existat și în apropierea fabricii (fabricilor) din fotografiile analizate, transportarea argilei din locul de extragere făcându-se probabil cu căruțele și cu roabele. Cele din urmă erau vehicule comode pentru transportul materialelor îndeosebi pe distanțe mici, mereu utile și ușor de încadrat în fluxul tehnologic al utilajelor.

În încheiere se poate remarca rezonanța pe care neamul Purcel a avut-o în arealul orașului Chișinău și a unor sate megieșe în perioada medievală și până în anii interbelici. Ne-au interesat proprietățile sale funciare pe care am încercat să le identificăm mai riguros după surse documentare, toponimice și cartografice. Fabrică de cărămidă și țiglă întemeiată de nobilul Evghenii Purcel pe moșia familială (Ustia, Lupa, Movileni) va ajunge cunoscută în întreaga zonă. Sunt prezentate diverse date și informații despre fabrică, inclusiv materiale arhivistice inedite, introduse acum în circuitul științific. Tot în premieră istoriografică este valorificată o nouă sursă informativă, reprezentată de piesele tegulare inscripționate, confecționate la fabrică. Întreprinderea a jucat un rol important în dezvoltarea producției materialelor de construcție din lut ars din Chișinău în ultimul deceniu al secolului XIX și la începutul perioadei interbelice.

Summary

The study is dedicated to the nobiliary family Purcel, attested in the Moldovan medieval documents from the beginning of the 16th century. Their freeholds were near Chisinau city, the author trying to identify them more rigorously according to

documentary, toponymic and cartographic sources. In 1889 the courtier Evhenii Purcel founded a brick and tile factory on the family's estate, an estate known as having several names: Ustia, Lupa, Movileni. There are presented different data and information about the factory, including unedited archival materials, included now in the scientific circuit. For the first time in historiography, a new informative source, represented by emblazed tegular materials manufactured at the factory, is also harnessed. The enterprise had an important role in the development of the production of burnt-clay building materials in Chisinau in the last decade of the 19th century and the beginning of the inter-war period.

Anexe:

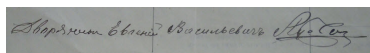
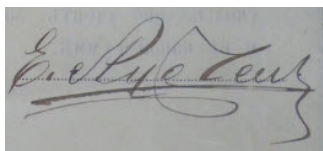

Fig. 1.

Semnături autografe ale dvoreanului E. V. Pucel. Iulie 1900.
Sursa: ANRM, Fond. 142, inv. 1, dos. 231, filele 1-1v.

Fig. 2.

Cătunul Purcello pe o hartă a guberniei Basarabia.

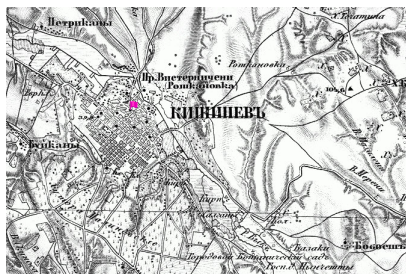

Fig. 3.

O hartă a guberniei Basarabia indică două fabrici de cărămizi la Chișinău și pe dreapta drumului spre Bubueci (abr. Кирп).

Fig. 4.

Cătunul Movileni pe harta administrativă a județului Lăpușna (1937).

Fig. 5.

Monograma „EP” (EP) pe frontispiciul casei lui E. Purcel din str. N. Iorga, nr. 20 din Chișinău

Fig. 6.
Cavoul-mausoleu al familiei
Purcel de la Cimitirul Orto-
dox Central din Chișinău.

Fig. 7.
Căramidă marca „E. B. Пурчелъ”
(E.V. Purcel).

Fig. 8.
Țiglă produsă la fabrica lui E.V.
Purcel.

Fig. 9.
Căramidărie pe o fotografie din
1889.

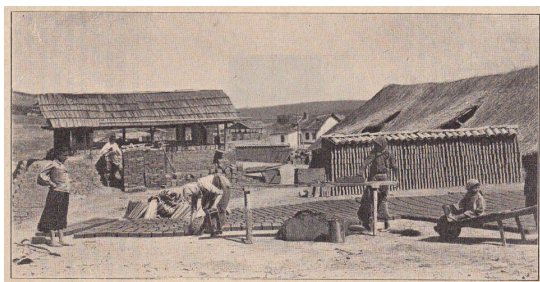

Fig. 10.
Fabrică de cărămidă într-o sub-
urbie a Chișinăului. Foto 1903.

RECENZII

IOAN BOLOVAN, „PRIMUL RĂZBOI MONDIAL ȘI REALITĂȚILE DEMOGRAFICE DIN TRANSILVANIA: FAMILIE, MORALITATE ȘI RAPORTURI DE GEN”, EDITURA ȘCOALA ARDELEANĂ, CLUJ-NAPOCA, 2015, 207 P.

„Marele Război, un subiect fascinant pentru istorici, politicieni, sociologi etc., domină, după cum era de așteptat, «fluxul» istoriografic în ultima perioadă. [...] Problematicile demografice, dislocările de populație, moralitatea satului, dar și a militarilor, familia, comportamentul matrimonial, biserica și societatea etc. sunt abordate cu mult profesionalism în cartea profesorului Ioan Bolovan de la universitatea clujeană, pe care o recomandăm cu reală plăcere cititorilor, dar și specialiștilor. Veți găsi în paginile ei foarte multe răspunsuri, dar și stimularea pentru alți istorici spre această tematică extraordinară”.

Prof. univ. dr. Liviu Maior

În cel de al doilea an în care întreaga omenire comemorează un secol de la declanșarea, mersul și consecințele Primului Război Mondial, - un conflict la scară planeteară numit și „Marele Război” sau „Războiul care avea să pună capăt tuturor războaielor”, - distinsul profesor universitar Dr. Ioan Bolovan, prorector al Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, cercetător științific I la Centrul de Studii Transilvane din cadrul Academiei Române, laureat al premiului „Mihail Kogălniceanu” al Academiei Române (2002), președinte al International Commission for Historical Demography (Geneva), a oferit marelui public, dar și specialiștilor în domeniu, o premieră editorială de zile mari, o primă lucrare românească riguros documentată, întrunind elementele fundamentale ale unei mici enciclopedii de istorie demografică a Transilvaniei în anii primei conflagrații mondiale¹.

Abordând o perioadă distinctă din istoria Transilvaniei, - anii Primului Război Mondial, - autorul pornește de la premisa că provincia a cunoscut mutații importante nu numai în plan politico-militar sau economico-social, ci și în cel cultural-mental, toate acestea influențând direct și imediat, în mod decisiv,

---

¹ Ioan Bolovan, *Primul Război Mondial și realitățile demografice din Transilvania: familie, moralitate și raporturi de gen*. Prefață: prof. univ. dr. Liviu Maior, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2015, 207 p.

regimul demografic. Conform datelor invocate de autorul lucrării, în intervalul 1 august 1914 – 1 noiembrie 1918, din Transilvania au fost mobilizați în cadrul armatei austro-ungare 926.500 de bărbați, mobilizare ce nu putea să rămână fără urmări în ceea ce privește regimul demografic al provinciei. Pe naționalități, românii reprezentau 52,27 % din totalul celor mobilizați sau 484.924 de oameni, maghiarii 27,75 % sau 257.110 oameni, germanii 9,44 % sau 87.500 de oameni, restul de 10,52 % constituind alte etnii (96.666 evrei, ruteni, slovaci, armeni, țigani etc.)².

Referindu-se la starea actuală a problematicii Marelui Război, profesorul Ioan Bolovan apreciază că în istoriografia românească, de circa un secol a prevalat abordarea războiului din 1914-1918 aproape exclusiv din perspectiva bătăliilor și a implicațiilor militare inerente, fie din aceea a eforturilor politico-diplomatice din perioada neutralității, a beligeranței și a pregătirii păcii de la Paris. Așa cum pe bună dreptate menționează autorul lucrării, în pofida unor realizări de excepție în plan istoriografic, problemele demografice și cele referitoare la familie și comportamentul matrimonial din acei ani au rămas în general în afara cercetării istorice din România. În același timp, începând mai ales din anii '70 ai secolului trecut, în istoriografia occidentală a prins contur și s-a dezvoltat tot mai mult o nouă direcție de cercetare, care s-a aplecat mai ales asupra vieții din tranșee, asupra modului în care cei rămași acasă – copii, femei, bătrâni, bărbați nemobilizați din varii motive ș.a. – au reușit să facă față noilor provocări aduse de război, relevând impactul emoțional al războiului asupra soldaților întorși acasă etc.

Urmărind sincronizarea cu problematica occidentală a istoriei Primului Război Mondial și, totodată, acoperirea unui gol resimțit în istoriografia românească actuală, lucrarea profesorului Ioan Bolovan și-a propus să determine impactul demografic al Marelui Război asupra Transilvaniei, - noțiune folosită în sens restrâns, respectiv, asupra teritoriului fostului principat autonom din interiorul arcului carpatic, care la 1914 era cuprins în 14 comitate.

Prefațată de profesorul autorului din facultate, istoricul Liviu Maior, lucrarea Dr. Ioan Bolovan debutează cu prezentarea tabloului de ansamblu al populației Transilvaniei în preajma izbucnirii Primului Război Mondial. În acest scop, autorul face apel la datele centralizate cu ocazia recensământului efectuat în anul 1910 de către autoritățile maghiare.

Astfel, recensământul din 1910 a surprins o populație totală a Transilvaniei de 2.908.507 locuitori, având o densitate de 47,2 loc./km². Din punct de vedere al habitatului, s-au înregistrat 2.591 de așezări stabile, din care 30 de orașe (două orașe municipii și 28 orașe cu consiliu) și 2.561 de sate. Grupată pe medii de locuire, ponderea populației urbane în ansamblul populației totale a Transilvaniei era de 12,4 %, în timp ce populația rurală era de 87,6 %. Din punctul de vedere al structurii etnice a Transilvaniei, românii dețineau preponderența cu 1.608.108 persoane sau 55,3 % din total, urmați de maghiari (1.005.526 sau 34,6 %), ger-

² *Ibidem*, p. 23-24.

mani (234.901 sau 8 %), apoi slovaci, ruteni, sârbi, țigani ș.a., toți însumând circa 2 % din total. Sub aspectul structurii confesionale a populației Transilvaniei, religiile asociate cu etnia românească au constituit, la același recensământ din 1910, procentul cel mai ridicat, greco-catolicii fiind în număr de 882.145 (30,3 %), iar ortodocșii de 802.293 (27,6 %), în timp ce confesiunile specifice maghiarilor (reformată, unitariană și romano-catolică) s-au situat sub aceste cote: reformații au fost în număr de 460.622 (15,9 %), romano-catolicii de 390.894 (13,5 %), iar unitarienii de 67.826 (2,3 %). Cumulând cele două confesiuni asociate românilor, rezultă că în 1910 aceștia reprezentau 57,9 %, ceea ce se situa sub procentul oficial al românilor din Transilvania, iar la polul opus, cele 3 confesiuni totalizau 31,7 %, în timp ce ponderea maghiarilor era de 34,6 %. Ținând seama de faptul că evreii nu au fost înregistrați ca etnie distinctă, ci doar ca religie (73.923 persoane sau 2,5 %), rezultă că aproape toți evreii din Ardeal fiind vorbitori preponderent de limbă maghiară, în virtutea acestui fapt au fost trecuți la recensământ ca maghiari³.

În cadrul aceluiași compartiment privind aspectele demografice generale este examinată și problema emigrării, constituind una din primele consecințe vizibile ale izbucnirii războiului. Astfel, potrivit datelor invocate de autor, dacă în anii anteriori numărul emigranților din Transilvania a crescut gradual până în 1914, - 16.458 în 1912, 20.327 în 1913 și 26.536 în 1914, - începând cu anul 1915 respectivul fenomen a devenit, practic, inexistent, ca urmare a suspendării de către oficialități a eliberării pașapoartelor. Chiar dacă fenomenul emigrării nu a fost redus la zero și în ciuda unui curent favorabil emigrării clandestine în România, în vara și în toamna anului 1914 au ajuns în armata austro-ungară sub arme circa o jumătate de milion de români. Acest lucru s-a datorat, în mare măsură, faptului că atât conducerea Partidului Național Român, cât și liderii celor două biserici românești (ortodoxă și greco-catolică) le-au cerut românilor să rămână loiali împăratului și să se înroleze în număr cât mai mare. Se spera, astfel, că la încheierea conflictului, elita politică românească putea aduce ca argument în favoarea procesului revendicativ faptul că, la mobilizarea decretată, românii au fost printre cei mai zeloși și disciplinați, probând un loialism corect față de împărat și Casa de Austria⁴.

Sentimentul de loialism față de împărat, precum și atmosfera din Transilvania la declanșarea Primului Război Mondial sunt ilustrate de autor cu spusele unui funcționar de vamă din Predeal, care înregistra „40.000 de bărbați, care veneau din România să se anunțe la trupă”. Cei mobilizați, mărturisește în memoriile sale Sextil Pușcariu, primul rector al Universității românești înființate la Cluj în 1919, plecau cu bucurie spre locurile unde erau repartizați, „la gară, trenurile (erau) împodobite, soldații cântând”⁵.

³ *Ibidem*, p. 26.

⁴ *Ibidem*, p. 28.

⁵ *Ibidem*, p. 28, 29.

Așa cum pe bună dreptate apreciază Prof. Ioan Bolovan, comportamentul loialist al românilor nu a fost singular în dubla monarhie când a izbucnit războiul, dat fiind că peste tot, în statele beligerante, autoritățile au încercat să stimuleze o mobilizare națională generală, să insuflă populației sentimentul patriotic al luptei pentru apărarea căminului, a familiei și a împăratului / republicii în fața pericolului reprezentat de intervenția inamicului. Respectiv, eforturile solide de unitate socială și de loialitate dinastică ale liderilor civili și militari au făcut ca și activiștii naționaliști să-și aducă retorica în linie cu patriotismul popular din timpul războiului, sperând ca la finele acestuia, grație participării lor active la efortul intern de război, să obțină o rezolvare internă amiabilă în politica conflictelor naționale⁶.

Mișcarea naturală a populației în anii 1914-1918 este examinată în compartimentul doi al lucrării, pornindu-se de la adevărul că războiul a produs și în Transilvania mutații importante în ceea ce privește comportamentul demografic, atitudinea omului față de momentele fundamentale din existența sa: nașterea, căsătoria, moartea. Cu referire la natalitate, conform datelor invocate de autor, raportată la 1.000 de locuitori, rata brută a acestuia a scăzut în acei ani de la 34,9 ‰ în anul 1913, la 34 ‰ în 1914, 23,6 ‰ în 1915, 15,7 ‰ în 1916 și 14,8 ‰ în 1917, - o adevărată prăbușire a numărului de nașteri, datorată mobilizării pe front a tinerilor aflați la vârsta căsătoriei, care nu au mai putut întemeia familii.

Cea de a doua componentă principală a mișcării naturale a populației, mortalitatea, a prezentat niveluri diferite de-a lungul celor aproape 5 ani, sub influența complexă a factorilor socio-economici, politico-militari etc. Astfel, în anul 1915 se înregistrează un salt brusc al mortalității, ajungându-se la 83.065 de morți, - cifră-record pe întreaga durată a războiului, - pentru ca în anii 1916-1917, nivelul mortalității să scadă simțitor chiar sub media anilor de pace, anume 65.285 și 59.918. Așa cum menționează Prof. Ioan Bolovan, în cazul de față și-a spus cuvântul oarecum „selecția naturală”, în anii 1915-1916 fiind mai afectați de starea de război civilii ceva mai sensibili, anume bătrânii și copiii în special.

Cu referire la dinamica căsătoriilor în perioada 1913-1918, aceasta a cunoscut următoarea evoluție: 26.595 în anul 1913, 19.929 în 1914, 9.351 în 1915, 8.046 în 1916, 9.466 în 1917 și 15.289 în ultimul an de război. Potrivit autorului volumului, scăderile cele mai drastice ale numărului de căsătorii s-au observat în regiunile care au avut cel mai mult de suferit, respectiv în comitatele de la poalele Carpaților Meridionali (Sibiu, Făgăraș etc.)⁷.

Alte două compartimente ale volumului, în care sunt prezentate familia și comportamentul matrimonial în Transilvania între 1914-1918, includ atât aspectele generale privind moralitatea în perioada războiului, problemele familiei și relațiile intergeneraționale la românii transilvăneni reflectate în dialogul epistolar, precum și atitudinile și acțiunile caritabile ale Bisericii și societății din Tran-

⁶ *Ibidem*, p. 30.

⁷ *Ibidem*, p. 67-68.

silvania în timpul războiului în susținerea familiilor ai căror bărbați erau pe front.

Întemeindu-și demonstrația și argumentația pe o sursă istorică, practic, nevalorificată încă în istoriografia românească dedicată Marelui Război, anume pe dialogul epistolar dintre combatanții de pe frontul „cald” (soldații din tranșee) și combatanții de pe frontul „intern”, de acasă, autorul volumului reușește să pună în adevărata lumină dimensiunile complexe ale relațiilor intergeneraționale și familiale din timpul războiului. Un rol important în găsirea de soluții la gravele probleme economico-sociale cu care enoriașii s-au confruntat în acei ani, l-a jucat Biserica. Așa cum demonstrează autorul volumului, autoritățile ecleziastice au solicitat populației să doneze bani, alimente și alte bunuri pentru soldații aflați pe front, să sprijine femeile, bătrânii și copiii rămași fără adulții plecați în linia întâi. În același timp, preoții militari s-au străduit să le ofere soldaților de pe front tot sprijinul pentru a trece mai ușor peste situația dramatică în care se aflau⁸.

Ultimul compartiment al lucrării Prof. Ioan Bolovan, intitulat În loc de postfață⁹, abordează o problemă pe cât de sensibilă, pe atât de importantă pentru justa interpretare a lucrărilor recent apărute despre Primul Război Mondial. Apreciind că în ultima vreme, cu prilejul împlinirii unui secol de la izbucnirea primei conflagrații mondiale, inclusiv în România s-au produs mai multe evenimente editoriale, „care prin impactul avut au marcat deopotrivă mediile științifice și spațiul public datorită conținutului informațional, ineditul unor materiale, dar și interpretărilor avansate și, nu în ultimul rând, prin emoția declanșată în rândul cititorilor”, autorul consideră, totodată, că datoria istoricilor rămâne și în continuare „de a reconstitui trecutul pe baza surselor și nu a face Science-Fiction, modelând istoria cum și-ar fi dorit ei să fie”¹⁰. În aceeași ordine de idei și în acord deplin cu opinia autorului lucrării avizate, Profesorul universitar dr. Liviu Maior consideră că „relativizarea unor momente ale istoriei noastre nu aduce nicio contribuție nouă la scrierea ei”, calificând astfel de încercări de reconstituire a trecutului drept „speculație, senzaționalism și transfer al trecutului în prezent”.

Constituind o valoroasă și originală contribuție la elucidarea realităților demografice, a problemelor privind familia, moralitatea și raporturile de gen din Transilvania în anii 1914-1918, volumul Prof. univ. dr. Ioan Bolovan confirmă, totodată, în deplină măsură ceea ce prefațatorul acestuia, Prof. univ. dr. Liviu Maior, definește drept *trendul spre integrarea în producția istorică nouă, europeană, concentrată tot mai mult spre aspectele socio-culturale ale vieții comunităților în vreme de război*.

Nicolae Enciu*

⁸ *Ibidem*, p. 136-137.

⁹ *Ibidem*, p. 139-150.

¹⁰ *Ibidem*, p. 150.

* Nicolae Enciu, doctor habilitat în istorie, director-adjunct interimar al Institutului de Istorie al AȘM.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ 240 DE ANI DE LA ANEXAREA BUCOVINEI

Institutul de Istorie al AȘM și Institutul „Bucovina” din Rădăuți al Academiei Române au încheiat un acord de colaborare, care prevede realizarea în comun a unor manifestări științifice. Prima acțiune comună a celor două instituții academice a vizat consemnarea a 240 de ani de la anexarea Bucovinei de către Imperiul Habsburgic, ocazie cu care întregul colectiv al Institutului „Bucovina” a sosit pentru prima dată la Chișinău.

În toamna anului 1774, Austria a ocupat partea de nord-vest a Moldovei. La 7 mai 1775 era semnată la Istanbul convenția austro-turcă de cedare a Bucovinei. Teritoriul ocupat era locuit de cca. 70-75 mii de locuitori, marea majoritate (cca. 60-65%) fiind de naționalitate română. Pe parcursul a 144 de ani de stăpânire austriacă, Bucovina a cunoscut o dezvoltare social-economică și politico-culturală deosebită, mai ales după anul 1861, când a devenit Ducat autonom. Modificarea radicală a structurii etnice și înstrăinarea populației din acest ținut a fost consecința cea mai gravă a stăpânirii austriece în Bucovina.

Având în vedere toată această gamă de aspecte ale istoriei Bucovinei la 29 octombrie 2015, la Chișinău s-a desfășurat o conferință științifică, găzduită de Centrul de Cultură și Istorie Militară al Ministerului Apărării al Republicii Moldova. Această manifestare științifică a fost organizată de Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, în colaborare cu Institutul „Bucovina” din Rădăuți și Institutul Cultural Român „Mihai Eminescu” la Chișinău. La acest eveniment științific au participat mai mulți istorici din Chișinău, Rădăuți, Suceava și Iași.

Participanții la această conferință au fost salutați în debut de către Gheorghe Cojocaru, directorul Institutului de Istorie din Chișinău, Marian Olaru, directorul Institutului „Bucovina” din Rădăuți, Valeriu Matei, directorul Institutului Cultural „Mihai Eminescu” la Chișinău, Ștefan Purici, prorectorul Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava și Vitalie Ciobanu, directorul Centrului de Cultură și Istorie Militară, gazda manifestării științifice respective.

În debutul primei ședințe plenare, moderată de dr. Marian Olaru și dr. Gheorghe Negru, șeful Secției de Istorie Modernă din cadrul Institutului de Istorie al AȘM, profesorul Ștefan Purici a prezentat o comunicare cu referire

la Bucovina în primul deceniu de stăpânire austriacă. Arcadie Bodale, de la Arhivele Naționale din Iași, a adus noi informații despre sursele documentare, existente la Arhivele din Viena, cu referire la primele decenii de stăpânire austriacă în Bucovina. În continuare, câteva comunicări au fost prezentate de către cercetătorii de la Rădăuți. Directorul Marian Olaru a vorbit despre evoluția stăpânirii austriece în Bucovina – de la omul bucovinean la înțelegerea politică din ajunul izbucnirii războiului. Vasile Schipor s-a referit la activitatea cărturarului Iacob Putneanul (1719-1778) și contribuția sa la modernizarea societății, iar Ștefănița-Mihaela Ungureanu a comunicat despre măsurile de organizare administrativă a Bucovinei în timpul guvernatorilor militari Gabriel Spleny și Karl Enzenberg.

În cadrul primei ședințe au mai fost prezentate două comunicări ale cercetătorilor de la Institutul de Istorie din Chișinău. Vlad Mischevca a relatat despre raporturile domnului fanariot Alexandru Ypsilanti cu Imperiul habsburgic în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, iar Constantin Ungureanu despre Învățămintul din Bucovina: de la Academia teologică de la Putna – la Universitatea din Cernăuți.

A II-a ședință plenară a conferinței a fost moderată de profesorul Ștefan Purici și Constantin Ungureanu, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al AȘM. În cadrul acestei ședințe, mai mulți istorici de la Institutul de Istorie al AȘM au reliefat contribuția unor bucovineni la mișcarea națională din Basarabia la începutul sec. XX. Astfel, Dinu Poștarencu s-a referit la activitatea Hurmuzăcheștilor și Basarabia; Maria Danilov a comunicat despre contribuția lui Liviu Marian la cunoașterea culturii și școlii din Basarabia în perioada 1812-1918; Gheorghe Negru a expus noi date interesante despre contribuția unor refugiați bucovineni la redeșteptarea națională din Basarabia în anii 1917-1918; Ion Negrei a relatat despre participarea unor membri ai Sfatului Țării din Chișinău la Congresul General al Bucovinei, desfășurat la Cernăuți la 15/28 noiembrie 1918, când s-a proclamat unirea acestei provincii cu România.

În cadrul aceleiași ședințe, istoricul Emil Dragnev de la Universitatea de Stat din Moldova a comunicat despre cel mai vechi monument de pictură murală din Moldova – biserica din satul Lujeni, din nordul Bucovinei, iar Ion Chirtoagă, de la Institutul de Istorie, a abordat subiectul privind „Anexarea nordului Moldovei de către austrieci (1775) și teritoriile aflate sub administrația turco-tătară”. Comunicări interesante au fost prezentate și de cercetătorii de la Institutul „Bucovina” din Rădăuți. Rodica Iațencu a evidențiat studiile demografice și sociale ale academicianului Radu Grigorovici, care au contribuit la cunoașterea mai bună a istoriei Bucovinei; Elena Pascaniuc a remarcat activitatea marelui folclorist bucovinean Simion Florea Marian; Ovidiu Bătă a furnizat noi informații referitoare la activitatea naturalistului francez Balthasar Hacquet și călătoria sa pe meleagurile moldave.

În încheierea conferinței, au fost prezentate câteva cărți și reviste privind istoria Bucovinei. Gheorghe Negru a relatat despre monografia „Sistemul de

învățământ din Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918)”, elaborată de istoricul de origine bucovineană Constantin Ungureanu și editată la Chișinău. Rodica Iațencu a informat publicul despre cele mai recente numere ale revistei „Analele Bucovinei”, care apare în două numere anual, începând cu 1994, și este editată de Institutul „Bucovina” din Rădăuți. Câteva cărți noi despre tematica bucovineană au fost expuse de Vasile Schipor.

Conferința științifică, dedicată împlinirii a 240 de ani de la anexarea Bucovinei, a trezit un mare interes printre publicul din Chișinău. La această manifestare științifică au fost prezenți mai mulți istorici și oameni de cultură din Republica Moldova și România, care se interesează de trecutul istoric al Bucovinei, provincie care, ca și Basarabia, timp de mai multe secole s-a aflat în componența Moldovei medievale. Considerăm ca o cercetare comparativă a istoriei Bucovinei și Basarabiei sub stăpâniri străine, în perioada 1775 / 1812 – 1918, ar permite o cunoaștere mai bună a proceselor istorice, etno-demografice, social-economice, culturale și politice, care s-au produs în aceste provincii românești.

Constantin Ungureanu

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi europene (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii, teze etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

- **Materialul ilustrativ** se prezintă în format **A4**, sub o formă grafică clară, cu numerotarea poziției fiecărui obiect, însoțit de o legendă. Imaginile și tabelele trebuie să fie numerotate și însoțite de explicații.

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzenți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzenților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzenții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: *Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei, str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău* sau trimise prin e-mail: director@history.asm.md Telefon: 23-33-10.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie al AȘM.

Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.

Adresa:

Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei,
str. 31 august 1989, nr. 82, of. 322, Md-2012, Chișinău, Republica Moldova.

Tel./ Fax.: (373 22) 23-45-41
www.history.asm.md

ISSN 1857-2022